

(२)

भासनाथ श्री रतिनाथ (ह्या) शर्म महानुभावे स्वैरपि पण्डितप्रवरैः
परिविकोकनेन पावितप्रपि मुद्रणे कृतौ मुजफ्फरपुर राजर्काय
महा पाठशाखाया मध्यापनस्य परवशतया मया कदाचिदिहत्यकृत्य
वितत्यमान मानमत्वेन कदाचिदमीपशीघ्रता विनसीकृतत्वेन, कदा-
चिदधिपद्धति विधेःप्रातिकुलया दाधामपत्रपतनेन, कदाचिदवघानेन
संशोधनकर्मतां यथासमुच्चिनं नेतुं नापारि । तथापि प्रकृति मुहदः
सद्यहृदयाः सहृदयाः संशोधयन्त एवमेवानन्तर्येन सकृदपिदृष्टि
दानेन मदीय अपद्रुमं सकलयिष्यन्तान्पाशाःयने, उपकृतिथोक्त-
महानुभावाना माजन्म न विस्मरिष्यते इत्यलम् ।

वाचकृष्णमिश्रः

समर्पणम् !

तदेतन्नव्यकाव्यकुसुमं विविधविरुदावलीविराज
मान मनोन्नत महाराजाधिराज लक्ष्मीश्वर सिंह
(वहादुर जी. सी. आइ. ई.) कनिष्ठ धर्मपत्न्याः
प्रतीत सुकृत कीर्ते श्री ५ लक्ष्मीश्वरी देव्याः पादयो
र्मया समर्प्यते, प्रार्थ्यते च तदीय मङ्गल मनङ्गा-
रातिरिति ।

वालकृष्णमिश्रस्य

दक्षिणक्षेत्रिनम् प्रधान विषयाणां सूचीपत्रम् ।

विषयः	पान्ना.
संस्कृत-संज्ञा	
संस्कृत-संज्ञा	१६
संस्कृत-संज्ञा	२४
संस्कृत-संज्ञा	३१
संस्कृत-संज्ञा	३३
संस्कृत-संज्ञा	५०
संस्कृत-संज्ञा	५६
संस्कृत-संज्ञा	६३
संस्कृत-संज्ञा	६६
संस्कृत-संज्ञा	८५
संस्कृत-संज्ञा	९३
संस्कृत-संज्ञा	९८
संस्कृत-संज्ञा	१००
संस्कृत-संज्ञा	१०१
संस्कृत-संज्ञा	१०३
संस्कृत-संज्ञा	१०५
द्वितीयोच्छ्वासो	
संस्कृत-संज्ञा	१०७
संस्कृत-संज्ञा	१०९

विषयः	पान्ना.
संस्कृत-संज्ञा	
संस्कृत-संज्ञा	११२
संस्कृत-संज्ञा	११५
संस्कृत-संज्ञा	११६
संस्कृत-संज्ञा	११८
संस्कृत-संज्ञा	११९
संस्कृत-संज्ञा	१२०
संस्कृत-संज्ञा	१३२
संस्कृत-संज्ञा	१३५

तृतीयोच्छ्वासो

संस्कृत-संज्ञा	१३६
संस्कृत-संज्ञा	१३७
संस्कृत-संज्ञा	१३८
संस्कृत-संज्ञा	१४१
संस्कृत-संज्ञा	१४५
संस्कृत-संज्ञा	१४६
संस्कृत-संज्ञा	१४८
संस्कृत-संज्ञा	१५१

	पत्राङ्काः	पुस्तकानामे
„ प्रभातस्य „	१५५	पञ्चमोऽङ्कः
„ कौटिल्याः „	१५६	पञ्चमोऽङ्कः
„ वर्गनगरस्य „	१५७	पञ्चमोऽङ्कः
„ तारापन्द्रस्य „	१५८	„ गोपालकृतकामादीनाम् „
„ देवनाथोच्चारणस्य „	१५९	„ पाद्यवर्गिहस्य „
„ प्रभातस्य „	१६३	„ छत्रमिहस्य „
„ कामाख्यायाः „	१६४	„ षट्मिहस्य „
„ श्रीष्वस्य „	१६६	„ महेश्वरमिहस्य „
„ यथापतिसन्ततीनम् „	१७०	„ लक्ष्मीश्वरमिहस्य „
„ जन्मभृति परिणयं—		„ श्री ७ रमेश्वरमिहस्य „
यावत् श्री ३ लक्ष्मीश्वरी—		श्री ३ लक्ष्मीश्वरीप्रियप्रणय
देव्याः „	१७१	षष्ठोऽङ्कः
		श्री ३ लक्ष्मीश्वरीदेव्या वर्णन

न्यायः-यै-नित्त वीक्षणं समागतो विस्तरतो वा निरु-
 पित्तानां मूलस्थानानानुपदि- निरय विषयाणां
 सूत्रोपक्रम ।

अर्थः
 रीतिः
 रथाविधानः
 अणुप्रवेष्टा
 अतिरः
 सात्म्यं दृग्
 शक्तिः
 दक्षिणस्थानोपदेशना
 अन्तर्गम्यता रतिः
 अद्वितीयः
 सादृश्यम्
 आक्षेपः
 रूपकादिशक्तिः
 पद्धतम्
 कार्यव्यवहारा
 एतन्मं हाज्यम्
 अर्थम् १
 अर्थम् २
 भावः
 दान्मत्वम्
 ममासपुनरात्ता
 जटत्वम्

एतन्निवृत्तम्
 न कर्मण्यथादित्वापन-
 दाग्नम्
 अर्थित्वावन्तो रकेऽन्वयः
 अन्तर्गम्यत्वम्
 अनुमानम्
 रमः
 वृत्त्यन्वयम् - रक्षणम्
 श्रुत्यन्वयं भावस्य ॥
 अन्तर्गतभावस्य ॥
 माधुर्यम्
 ममादृश्यं ॥
 गुणस्य
 युक्तिः
 रीतिः
 गीतिका
 भगणः
 रूपकम्
 परिणामः
 वाच्यावस्तुत्प्रेक्षा
 सन्देहः
 विरोधाभासध्वनिः

दृश्यत्वम्
 काव्यलक्षणम्
 दर्पणकारमतनिरासः
 विदेष्टः
 समाधिः
 ममता
 परिकराङ्कुरः
 अर्धान्तःसङ्गमितवाच्यध्वनिः
 प्रस्तुताङ्कुरः
 गार्दृश विक्रीडितम्
 गणः
 धोत्रियः
 मनोऽकल्पता
 यमकम्
 ईश्वरेतर्कः
 आहतविसर्गता
 विशावना
 आयुः
 दीपकम्
 अतिशयोक्तिः
 कविसमयः
 पुनरुक्ताददाभासः
 उदात्तम्
 व्यापारः
 रस्यस्य
 सस्यस्य

पदसंदिग्धत्वम्
 न्यूनत्वम्
 शमः
 छन्दरीवृत्तम्
 श्रेयोऽङ्कारः
 वैशद्यम्
 यपदादशाकम्
 मोक्षोपयोगिपदार्थः
 ऐश्वर्याकृतिगणनम्
 मूलककृतिः
 योयान्तरायः
 जातिगणनम्
 संरूपान्वयः
 अभिधायुल्लापना
 आगमविरोधपरिहारः
 व्यङ्ग्यत्वनिर्णयम्
 परमाणुपरन्वयम्
 दितण्डल
 विधिः
 एतद्गणदोर्दण्डम्
 आशेषशक्तिः
 नेयार्थता
 कर्मणो इतिहास्यता
 अदध्यागणानम्
 भद्रप्रथमता
 शक्तिरेक्यता

अग्निः

ब्राह्मणस्य गद्यनिषेधः

,, विजया निषेधः

उल्लेखः

साङ्कर्यम्

गोत्रस्वल्पम्

केन्द्रस्थानम्

उच्चनीचस्थानम्

वाङ्मूलकम्

वाचिकरूपः

षट्कर्म

महायज्ञपञ्चकम्

परिणाम भेदः

अनिर्वचनीयः जतम्

अप्रस्तुतप्रशंसा

जगद्ध्यामः

ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वम्

“अद्यात्पुनसगोचरं मनसैवा

नुदृष्टव्यमित्येतयो विगोष-

परिहारः

ईशाङ्गषट्कम्

शुक्रस्तम्भोपायः

चूळिका

ग्रहमैत्री

संशयात्मिकानुमितिः

शून्यवादः

विषयाणां सङ्कलनेन संख. १

एतेषु कतिपये विषया अनेके

स्थलेषु विभिन्नप्रकारेण परिपा

लघुः शृंगी चरित टीका टिप्पणी प्रतिपादितानां
ग्रन्थानां नामधेयानि ।

(व्याचरणेषु)		(कामशास्त्रेषु)	
वाणानि सूत्रम्	१	कामसूत्र भाष्यम्	१
वाल्मीकि चरितम्	२	रतिरत्नस्यम्	२
पदा भाष्यम्	३	(अलङ्कारेषु)	
(श्लोकेषु)		काव्यप्रकाशः	१
नाम लिङ्गांशुशासनम्	१	साहित्यदर्पणः	२
मैदिनी	२	रसगंगाधरः	३
विश्वप्रकाशः	३	दशरूपम्	४
रामचन्द्राभिधानम्	४	काव्यमदीपः	५
शब्दकल्पद्रुमः	५	चन्द्रालोकः	६
शब्दार्णवः	६	कुवच्छयानन्दः	७
शब्दरत्नाकरः	७	वामनसूत्रम्	८
हृत्परम्	८	वामनसूत्रवृत्तिः	९
अनेकार्थनिगञ्जरी	९	अलङ्कारसर्वस्वम्	१०
एवाधरकोशः	१०	साहित्यसारः	११
(छन्दसु)		काव्यादर्शः	१२
विश्वसूत्रम्	१	काव्यादर्शविवृतिः	१३
हृत्परम्	२	काव्यमदीपोद्योतः	१४
छन्दोमञ्जरी	३	रसगंगाधरमर्मप्रकाशिका	१५
पाणीभूषणम्	४	शाकुन्तलार्थद्योतनिका	१६
वृत्तरत्नाकरस्य नारायणीय- व्याख्या	५	(काव्येषु)	
वृत्तदर्पणः	६	पाल्मीकीयसामायणम्	१
		कक्ष्मीसहस्रम्	२

किरातार्जुनीयम्	३
मेघदूतम्	४
गीतगोविन्दम्	५
वासवदत्ता	६
हर्षचरितम्	७
कादम्बरी	८
पारिजातहरणनाटकम्	९
शकुन्तलानाटकम्	१०

(वेदेषु)

यजुर्वेदः [पुरुषसूक्तम्]	१
कठः	२
मुण्डकम्	३
बृहदारण्यकम्	४
श्वेताश्वतरः	५
छान्दोग्यम्	६
तैत्तिरीयम्	७
ईशः	८

(कल्पसूत्रेषु)

पारम्परगृह्यसूत्रम्	१
---------------------	---

(पुराणेषु)

मार्कण्डेयपुराणम्	१
मीनपुगणम्	२
भूमिद्वजागवतम्	३
	४

भगवद्गीता	५
(धर्म शास्त्रेषु)	

स्मृतिदीपिका	१
तन्त्रवेदाधिकारि निर्णयः	२

(तन्त्रेषु)

स्वतन्त्रः	१
तारापारिजातः	२
ब्रह्मसंहिता	३
नीळः	४
समयाचारः	५
भावचूडामणिः	६
कुञ्जार्णवः	७
मेरुः	८
अगस्त्यसंहिता	९
बृहच्छ्रीकमसंहिता	१०
महाकाळसंहिता	११
भैरवः	१२
तारामक्तिसुवार्णवः	१३

(दर्शन शास्त्रेषु)

न्याय सूत्रम्	१
न्याय चार्तितकम्	२
न्यायकन्दली	३
पदवाक्यपरत्नाकरः	४

एन्दुनिदादः	५	पारीरक भाष्यम्	१९
एन्दुशक्तिप्रज्ञादिनादः	६	शामती	२०
दुक्तिनादः	७	पञ्चपादिकाभिररणम्	२१
शमाप्यनादमणिदीधिति-		संक्षेप शारीरकम्	२२
द्विष्टतिः	८	अद्वैतसिद्धिः	२३
कल्पतिपक्षदीधितिः	९	खण्डनखाद्यम्	२४
न्यायसूत्रद्विष्टितात्पर्य-		चित्सुखीयम्	२५
द्विष्टतिः	१०	सिद्धान्तलेशः	२६
मीमांसासूत्रम्	११	वेदान्तपरिभाषा	२७
अधिकरणमाहा	१२	पञ्चदशी	२८
न्यायमकारः	१३		
साङ्ख्य सूत्रम्	१४	(ज्योतिषशास्त्रेषु)	
साङ्ख्य भाष्यम्	१५	ज्योतिषसारः	?
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	१६	सामुद्रिकम्	२
योगसूत्रम्	१७		
वेदान्तसूत्रम्	१८		

सङ्कलनेन ग्रन्थानां संख्या १०६

* श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् *

→ ❁ मङ्गलाचरणम् ❁ ←

गुह्यदलितमञ्जुवज्जुल यमुनाकुञ्जे किमपि तिमिरपुञ्जम् ।
जयति समभासि ललितं हरिद्वयशोभिचपलयाऽऽमिलितम्
॥ १ ॥

टीका ।

पदाम्भोजप्रान्तप्रणतहरिमाणिक्यमुकुट
रफुटोयन्नुभ्रांशुप्रमुदितचक्रोरक्षियुगला ॥
श्रियं लावण्याब्धिस्मरविहितनिर्मन्यनभवां
दधाना श्रीराधा मम त्रिविधनाथां तिरयतु ॥ १ ॥
नैषा दर्शनसाहित्यदर्पाभ्याख्या विधीयते ।
परन्तु कुट्टुमामोदो गवाज्येनैव दीप्यते ॥ २ ॥
वितथोक्तिपर्याभूतिः परेषां कीर्त्तिदर्पणे ।
नैव निक्षेपणीयेति प्रार्थना मात्सरे गणे ॥ ३ ॥

प्रारिप्सित समज्ञार्था[१]अनेकार्थक काव्यविशेष वक्ष्यमाणलक्षण लक्ष्मी-
श्वरीचरिताख्याप्रख्याताख्यायिका समाप्तिसपत्नसन्दिह्यमानान्तरायसन्तति
शान्तिकामस्वान्तेनातन्यमानानि स्तवात्ममङ्गलानि स्वान्तेवासिना मनुशास

(१) आद्यमर्थपदं विभवस्य, द्वितीयस्य प्रयोजनस्य बोधकम् । आदिना व्यवहारदानादीनापरि-
मदं तदुक्तं पाण्यप्रकाशे "काव्यप्रदातेऽर्पकृते व्यवहारविदे शिष्येतरथतय,, इत्यादिना

वास(१)नात्मक स्थायिभाव नव[२]कान्यतम निरुक्तरतिगमकसुरतयोग्यता
द्योतक तदीयकलविशेषाभिभावकत्वव्यञ्जकतयो-भयथामञ्जुतोपकारि-
तया च गुञ्जदलित्व विशेषणस्य विवक्षितार्थ[३]वाधप्रयोजकानुपादानत्वे
ननापुष्टार्थता । अतएव प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यञ्जकत्वानुमिति
करणत्व सामान्यविशेषभावानाङ्घ्रित (४) प्रकृतार्थनिश्चयजनकज्ञानगो-
चरत्वरूपयोः परिकर(५)काव्यलिङ्गयो रर्थाङ्कारमात्रयोः “लिम्पतीव
तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गतेत्यादा-
वुत्प्रेक्षोपमयोरिव परस्परनैरपेक्षयेण तिलतण्डुलन्यायात् संसृष्टिः “सैषा संसृष्टि
रेतेपांभेदेन यदिहस्थिति, रितिक्राव्यप्रकाशोक्तेः । यद्यपि गुञ्जदलित्वमेवा
भिव्यञ्जयितुं प्रभवति मञ्जुतां, तथापीतरथापि तत्प्रत्यायनाय मञ्जु-
पदोपादानम् । वञ्जुलकुञ्जस्यातिसान्द्रतया परदर्शनायोग्यत्वं ध्व-
न्यते तेनच रहःकेलिक्षमत्वम् । अत्रादिमावाच्यार्थमूला पराच व्यञ्ज्या
र्थमूला व्यञ्जनाबोध्या “ सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीप्यत ” इति
दर्पणाभिधानात् । यमुनापदप्रतिपादित एव व्यक्ति(६)वृत्तिलेन वाच्यार्थ

१ संस्कारः पतपये निव्ययस्येच्छयापि संस्कारजनकत्वम् तदवच्छेदके विशेषभागस्यानि
येसात् ।

२ रतिकृताहस्तोको विरमयोहासो भय श्रुत्वा क्रोध निर्वोद इति ।

३ अणार्थत्व वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्य साधारणम् ।

४ अनुमानार्थांतरन्यासवापानागालिगितान्तविशेषणम् । न च पश्यत्यादिप्रतिपादितहेतुत्वे व्यव्य
मानहेतुत्वविरहिण्यसन्दरेरेतावति व्यासिस्ताहशगोचरत्वेन शब्दानोभितत्वस्य निदेश्यत्वान् ।

५ नचापुष्टार्थत्वाभावेन शक्यते परिकरधरितार्थयितुं, यमकादावपुष्टार्थताया दोषत्वविरहेण साभि
प्राय विशेषणे “वनयताऽप्यताभिः सहित्वाद्गौ तदपगमस्यावस्यकत्वात् ।

६ 'व्यक्ति' व्यञ्जना ।

(४)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

प्रवाहतादात्म्यमतिक्रोडीकृते तदीयतीरे(?)पतिविपादयिपितम्य शैत्यात्म
प्रयोजनस्यात्यन्ततिरस्कृतवान्यध्वनितया तेनच सौम्यश्रमापनोदनयोग्य-
ता, तथापि च रहःकेलिभ्रमत्व मर्थशक्तिमृलक संलक्ष्य क्रम(२)तयाव्यज्यते,
पदेनसम मन्वय व्यतिरेकयोरभावात् । एतच्च स्थायिभावाद्गतया गुणीभूतं
नीरक्षीरन्यायेन ध्वनिसङ्कीर्णतामाश्रयति “संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैव
रूपया वेदखाण्डिवियच्चन्द्रा,, इतिध्वनिभेदप्रकरणे प्रकाशाभिधानात् ।
किमपीत्यनेन प्रसिद्धतमः पुञ्जापेक्षया व्यतिरेकालङ्कारो बोध्यते, कुञ्ज-
गतत्व साधारणधर्मसद्भावेन शाब्दत्वार्थत्वयोरभावेऽप्यालङ्कारिकाभ्युपग-
त्वातिरिक्तपदार्थत्वस्य सादृश्यस्य(३) “कृतिपयद्विवमविलासं नित्य
सुखासङ्गमङ्गलसवित्री । खर्वयति स्वर्वासं गीर्वाणधुनीतटस्थितिर्नितरापि-
ति रसगङ्गाधरोक्ते व्यतिरेकोदाहरणडेहापिव्यङ्ग्यत्वापरम्पर्यायाक्षित्व
सत्त्वात् । तिमिरपुञ्जमित्यत्र चपलयेत्यत्रचानुग्राहकस्यनिगरणान्तरस्या-
भावान्निरवयवा रूपकातिशयोक्तिस्सङ्कीर्यते पुराभिहिताभ्यामलङ्काराभ्याम्,
साच विपयिवाचकपदज्ञानमात्रकरणकं तदीयवाच्यतावच्छेदकरूपेण विप
यस्य बोधनम् । जयतीत्यनेन वर्तमानकालिकोत्कर्षाभिधानात् तत्प्रकारक-
ज्ञानानुकूलस्यैतस्य स्तुतिरूपतया मङ्गलत्वमवसेयम् । ननु गुरुकार्यारम्भे
प्रणतिरवश्यं दृश्यते प्रेक्षावताम् अभिहितं च श्रीधराचार्यैः प्रशस्तपादभा-
ष्यविवरणे न्यायकन्दल्यां“नहिकश्चिदपरः प्रेक्षावान म्लेच्छोऽपि तावत्का-
र्यं प्रवर्तते यावदिष्टान न नमस्यतीति, तथा च स्तुतिमात्रमाचरन्नेपकविः

(१) यद्वा शक्यतावच्छेदकरूपेणैवलक्ष्यार्थभानं तावताऽपि गङ्गातीरेघोषश्चिप्रयोक्तव्ये गङ्गायाघोष
इति प्रयोगप्रयोजन सातस्यति ।

विज्ञेयपौर्वापर्येण ।

कथमिव नवाच्योभवेदितिचेत् । न, जयत्यर्थेनैव वक्तृविषयवैलक्षण्यसहकारेण भगवद्विषयकप्रणतेस्सवासना(१)नामभिव्यञ्जनात्, अतएव जयत्वितिनाभ्यधायि, तथासति विधिनोत्कर्षस्यानिष्पन्नत्वध्वननेन नमस्कारद्योतकत्वं नोपपद्येत । इयमे(२)वार्थी व्यञ्जना यदाह मम्मटः “वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादैर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारोव्यक्तिरेवसा,, इति । अनयैवदिशाऽप्येवसमाकलनीयम् । श्रीकृष्णविषयिणीरिति देवावलम्बनतया भावरूपा पुरोदितेन व्यतिरेकालङ्कारेण सम्भोगशृङ्गा(३)रस्य च ध्वनिना जयत्यर्थभिव्यज्यमानेन नमस्कारेण चानुप्राणिता कवितात्पर्यविषयीभूताऽसंलक्ष्य क्रमतया पण्डितराजानुमतया संलक्ष्यक्रमतयावा ध्वन्यते, सचायमष्टविधेभ्यो(४)गुणीभूतव्यङ्ग्येभ्योव्यतिरिच्यमानोऽप्रधानीभूतशब्दार्थालङ्कारोवाच्यातिशयीतिपारिभाष्यध्वन्या(५, त्मकृतयैतदुत्तमकाव्यम्”इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्येवाच्यादिति प्रकाशनिरुक्तेः । एतेन प्रधानव्यङ्ग्यस्यातिशयि विच्छित्तिविशेषाधायकत्वेन तदभावस्य मध्यमकाव्यतायाः प्रयोजकस्य, कवितात्पर्यगोचरतया च तदनाश्रितव्यङ्ग्यकत्वात्मकस्याधमकाव्यतायाः प्रयोजकस्य

(१) नवनवोभवेदितिचेत् । न, जयत्यर्थेनैव वक्तृविषयवैलक्षण्यसहकारेण भगवद्विषयकप्रणतेस्सवासना(१)नामभिव्यञ्जनात्, अतएव जयत्वितिनाभ्यधायि, तथासति विधिनोत्कर्षस्यानिष्पन्नत्वध्वननेन नमस्कारद्योतकत्वं नोपपद्येत । इयमे(२)वार्थी व्यञ्जना यदाह मम्मटः “वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादैर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारोव्यक्तिरेवसा,, इति । अनयैवदिशाऽप्येवसमाकलनीयम् । श्रीकृष्णविषयिणीरिति देवावलम्बनतया भावरूपा पुरोदितेन व्यतिरेकालङ्कारेण सम्भोगशृङ्गा(३)रस्य च ध्वनिना जयत्यर्थभिव्यज्यमानेन नमस्कारेण चानुप्राणिता कवितात्पर्यविषयीभूताऽसंलक्ष्य क्रमतया पण्डितराजानुमतया संलक्ष्यक्रमतयावा ध्वन्यते, सचायमष्टविधेभ्यो(४)गुणीभूतव्यङ्ग्येभ्योव्यतिरिच्यमानोऽप्रधानीभूतशब्दार्थालङ्कारोवाच्यातिशयीतिपारिभाष्यध्वन्या(५, त्मकृतयैतदुत्तमकाव्यम्”इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्येवाच्यादिति प्रकाशनिरुक्तेः । एतेन प्रधानव्यङ्ग्यस्यातिशयि विच्छित्तिविशेषाधायकत्वेन तदभावस्य मध्यमकाव्यतायाः प्रयोजकस्य, कवितात्पर्यगोचरतया च तदनाश्रितव्यङ्ग्यकत्वात्मकस्याधमकाव्यतायाः प्रयोजकस्य

(१) नवनवोभवेदितिचेत् ।

(२) सच चित्तवृत्तिविशेषयोगकालावच्छिन्नरिति ।

(३) असन्द्यतिशृङ्गारकवाङ्मयत्वसाधनाद्गुरुन्दिग्धुस्य पाथादरूपेभ्य ।

[५] तयारि द्विविधोऽस्ति । तर्कौभ्यस्यतामा यामा । पर्योत्तमकाव्यतादकूत्वात्पविशयिव्यङ्ग्यविशेषास्मेति ।

(६)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

विरहान्नतयोः प्रसङ्गः । इहापि ध्वनिसङ्करोरसस्याङ्गतया रसवदलङ्कारश्च ।
“रसभावो तदाभासो भावस्य प्रथमस्तथा । गुणीभृतत्वमायान्ति यदाब्ज-
कृतयस्तदा । रसवत्प्रेयऊर्जस्वि समाहितमितिक्रमादिति वचनात्” । भा-
स्त्रं विभावादिव्यज्यमाननिर्वेदाद्यन्यतमत्वं तच्च “निर्वेदग्लानिशङ्का
श्रमधृतिजडताहर्षदैर्न्यौग्रयचिन्तास्त्रासेर्ष्यामर्षगर्वास्मृतिमरणमदासृष्ट नि-
द्राविवोधाः । व्रीडापस्मारमोहास्समतिरलसतावेगतर्कावहित्था व्याधु-
न्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिशदेते त्रयश्चेति दशरूपके प्रतिपादितम्
एतदुपलक्षणं गुरुदेवनृपपुत्रादि विषयाणां रतीनाम् एतेन पुत्राद्यालम्बनं वा-
त्सल्याभिधं रसान्तरमिति परास्तम् । यदाहुः “रतिर्देवादिविषया व्यभि-
चारी तथाञ्जित ,, इति । तदाभासश्चानुचितविभावालम्बनः । ‘प्रथमो,
नाशः ॥ पुरोदीरितनियताकाङ्क्षया विशेषणत्रितययोजने “जयतीत्यन्तेन
वाक्यपरिसमाप्तौ पुनस्तदवयवाभिहिते विशेषणान्वये समाप्तपुनराचता-
प्रसक्तिः, रित्याक्षेपोनिरस्तः, अनियताकाङ्क्षयैव हि तदन्वये भवति तदापाद-
नं, नियताकाङ्क्षाराहित्यस्य तत्र दूषकता वीजत्वात् । अतएव “प्रागप्राप्त
निशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेषाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरित भीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः
क्षणात् । उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि र्येनानेन ज-
गत्सु खण्डपरशुर्देवोहरः ख्याप्यत ,, इत्यत्र नोक्तदोषानुवृत्तिरिति प्रति-
पादितं काव्यप्रदीपे । समभासिता च, तस्यैव भासा विश्वमिदं विभातीति
श्रुते(क०मु०)रितरेषां जडत्वेन(१)परिच्छिन्नत्वेन(२)तथात्वायोगाच्च । एव

(१) अज्ञानत्वेनानात्मत्वेन वा ।

(२) स्वसमानसत्ताकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तादृशान्योन्यामानप्रतियोगित्वेन, भ्रंसप्रतियोगित्वे-
न चेत्यर्थः । वस्तुन्यात्मावृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धेनात्यन्ताभावेन भेदेन येति
गौडब्रह्मणन्दकृता यामद्वैतसिद्ध्याग्यायां द्रष्टव्यम् ॥

ञ्चन शब्दप्रमाणालङ्कारः । णिनिप्रत्ययेनाभिधीयमानेन शीलेनशा श्वतिक
भासनयोग्यत्वं व्यज्यते । एतेनासाधारणधर्माभिधानेन ब्रह्मतादात्म्यं,
ललितत्वेन च कार्येणानन्दरूपत्वं तत्माधकत्वं वा जयत्यर्थसाधनं गम्यते ।
ललितपदं शोभनं ब्रूतइतिवा । अथवा समेत्यादेः समं, सदृशगुटिका
कलितं शोभनं वा 'भासि, दीप्तिमत् । तुल्येन शोभनेन वा भासेनाश्रीय
माणं वा 'ललितं, हारविशेषोयस्येत्यर्थः । नचान्तिमे पक्षे "न कर्मधारया-
न्मत्वर्थाय,, इत्यनुशासनविरोधः भासोस्त्यस्मिन्नितिव्युत्पत्तरेवोक्तार्थवो
घायाश्रयणीयत्वादितिवाच्य, 'मसुव्वत, इतिमहाभाष्यनिर्देशात् महाक-
वीनां तादृशप्रयोगवाहुल्याच्च निरुक्तानुशासनं हि भ्रमविषयत्वेनांशतःक-
ल्पनीयम् । वस्तुतस्तु समत्वं भासिपदार्थस्य भासविशिष्टस्य विशेषणमेवश्च
रूपविशिष्टोघटोऽनित्य इत्यत्र वेदान्तपरिभाषोदाहृतेऽनित्यत्वस्य रूप इव
प्रकृतेऽपि भासेऽपि धर्मितावच्छेदके विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया समत्वस्या
न्वयेनोक्तार्थलाभोऽनपवादएव । ननु शब्दाश्रयो गगनं नित्यमित्यादौ
शब्देऽपि नित्यत्वस्य तुल्यन्यायादन्वयः प्रसज्येत, यद्विशिष्टे यद्भासते
तत्रासतिवाधके तदन्वयस्य नियतत्वादिति । एतैरशेषैरपि पक्षैर्जयत्यर्थ-
साधनैर्व्यतिरेकाङ्ग काव्यलिङ्गाङ्कारै रतिः प्रतीयते । "ललितं हार-
भेदेस्यादीप्सितेऽपि चे,, तिविश्वप्रकाशः । किञ्च 'समैः, सकलैर्भासिभि
'ललित, मीप्सित मितिवाऽर्थः सुभगाअपीदमीयदीप्त्यै स्पृहयन्ति, प्रयो-
जनभृतेनच तेन निरतिशयं रामणीयकं तेनचोत्कर्षसाधनेन रतिध्वं-
न्यते । हरिद्वसनपरिधानेन भवति शोभा गौराङ्गनानामिति तच्छोभि-
त्वं प्रकृतेनानुपपन्नम् । हरिदम्बरशोभीत्यनेनावसीयमानं प्रसिद्धच-
पलाविसदृशत्वमुपजीवति प्रधानव्यतिरेक इत्यनयोरङ्गाङ्गिभा-
वसङ्करः । यद्वा हरिच्यति खण्डयति हरिदस्तं हरेरिन्द्रस्य काळियाश्री-

(८)   ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

विपश्यवा खण्डकं दर्पविनाशकं, गोवर्धनाभिधमहीध्रसमुद्धारणे
संवर्तसंवर्तप्रतिमधाराधरनिकरसर्वतो-मुखासारतो ब्रजरक्षणात् पारिज
तपादपाहरणात् प्रधर्षणादन्यत्र प्रेषणाच्च । दृश्यन्त उत्कर्षापहारक
ऽपि खण्डन पदस्य प्रयुक्तयः, एतच्च परिपुष्णाति पुरोदीगिता मुत्कृष्टताम्
“ हरिरिन्द्रो हरिस्सर्प ” इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । ‘वरशोभिन्या, श्रेष्ठया
कुंकुमेनजनितयावा, ‘शोभया, कान्त्या । ‘वरस्य, वरप्रदानस्य ‘शोभया,
समीहया । स्वोपासकेषु वा श्रितयेत्यर्थः । प्रकृष्टकान्तिमत्या कुङ्कुमानुलेप
विराजितया उपासकेषु साकाङ्क्षयेतियावत् । अन्तिमे सदयत्वं व्यङ्ग्यम्
‘वरोऽभीष्टे देवतादेशश्रेष्ठे काश्मीरजेमत,, इति विश्वः । अत्र लोकोत्तर ति
मिरपुञ्जत्वेन रूपेण भगवतः प्रतिपादने विशेषणाना मानुगुण्यं वेदितव्यम् ।
अथवा वरजुलस्याशोकस्य निरुक्तकुञ्जे तिमिरपुञ्जं तत्त्वेनाध्यवसित
कालीमूर्तिः वृन्दावनाधिष्ठातृ देवता, तस्याथ चिच्छक्तिरूपत्वेन समभासित
ललित्वञ्च । हरिदम्बरशोभि, दिगम्बरशोभि । “वद्धकाञ्चीं दिगंशुका,
मिति स्वतन्त्रतन्त्रे । ‘चपलया, तन्त्रेनाध्यवसितया तत्परिचारिकया देव्या,
‘मिळिनं’ सेविनम् । ‘चपलया, विभूषया वा ‘गवांलेकारगुक्तां च मुण्डमाला
विभूषिता, मितितन्त्रिन्तनात् । यद्वा कृष्णरूपा काली । हरिदम्बरेत्यादेः
पुरोदीगित पदार्थः, कृष्णस्य कालीरूपता गामस्यच नागिणीरूपतेत्यागमस्य
वद्व्यस्य । एतन्पदोऽप्यन्यन्सर्व पूर्ववद्वा-यमिति ॥ अनुप्रासद्वयार्थः ममिद्धि
वैशुर्दे वेत्तव्यं वृत्तिरिगोः स्थानविच्छेदापुष्टार्थं प्रतिपृच्छवर्षि-वाननिमित्त-
पत्तैरिति वरै वृत्तिश्रुत्यतप्रामा-य्या परांशंस्मियेनान्वयानुप्रासेन तादृशेन
वचनं लक्ष्मीं स्तेषु पदार्थेनागमा संसृष्टिः । वर्यदुप्रासेन अनुप्रासस्य
क कान्तौ देवायनादुप्रासेः सर्वेद स्यान्वयानुप्रासेन भाकं गंकाः ।
इत्येव नान्यत्र येनदुप्रासोऽप्यस्यति, “ इतिवैशुः र्मं गंदापं एत वा

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (९)

मानन्दो भवति ,, इतिश्रुतेः, रत्यादि स्थायिभावावच्छिन्नाया विभावाद्या
 लन विनिवृत्ताद्यतेस्वप्रकाशानन्द चेतनाशक्ते रसात्मिकायाः परम्परयो
 कारकत्वे सति व्यञ्जनवर्णसाम्यं वा । एतन्मतेऽनुमाससमाख्याऽपि साधु
 क्लृप्ते । नच रसस्य तादृशचैतन्यरूपत्वे रस उत्पद्यते नश्यतीत्यादि
 प्रतीते नवधा तद्विभागस्य चानुपपत्तिः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वेन नित्यत्वादे
 कत्वाच्चेति वाच्यं तदवच्छेदकरत्यादीनामुत्पादविनाशशालित्वेनैव तत्र
 प्रतीतेः रवाश्रयावच्छिन्नत्व आख्यातस्य लक्षणाया उपगमात् । नवधा-
 विभागस्यापि रत्यादिस्थायिभावोपाधिकृत्वात् जीवेश्वरब्रह्मभेदेन त्रिधा
 चैतन्य विभागवत् प्रतिपादितभैतद्विस्तरेण रसगङ्गाधरे ।

वृत्त्यनुमासत्वञ्च वर्णविशिष्टवर्णत्वं, वै० स्ववृत्तिव्यञ्जनत्व विशिष्टजा-
 तिमस्त्र स्वाव्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदक निरुक्त जातिमद्वर्णाव्यवहितोत्तरत्व
 स्वाव्यवहित पूर्व स्वरसजातीय स्वराव्यवहितोत्तरत्व समानाधिकरण स्वा
 व्यवहितोत्तरस्वरसजातीयस्वराव्यवहित पूर्वत्व संमर्गावच्छिन्न स्वनिष्ठाव-
 च्छेदकताक प्रतियोगिताकभेदवत्त्व स्वविशिष्ट वर्ण विशिष्टत्वे तत्सम्बन्ध-
 चतुष्टयावच्छिन्न स्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपित प्रतीयदिशेव्यतावत्त्व स्ववि-
 शिष्टभेदवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन ।

प्र० वै० स्वसामानाधिकरण्य स्वसामानाधिकरणभेद प्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वाभ्याम् । स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं च स्वविशिष्टत्वं वै० स्वानुकूलकृतिसम-
 वायिसमवेतकृतिमयोज्यत्व स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकृत्वाभ्याम् । वै० स्वप्राग
 भावाधिकरणत्व स्वविशिष्टव्यञ्जनप्रागभावाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्न
 स्वावच्छिन्नभेदवत्त्वाभ्याम् । वै० स्वघटिघटकत्व स्वप्रागभावाधिकरणत्वा
 भ्याम् । अव्यवहितोत्तरत्वमपि स्वप्रागभावस्थाने स्वरक्षणध्वंसं व्यञ्जन-
 स्थाने स्वरं निवेश्य निर्वाच्यम् । एषा च परिष्कृतिर्यथायथं कार्या । द्वि. वै.

(८)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

विपश्यन्ना खण्डकं दर्पविनाशकं, गोवर्धनाभिधमहीध्रसमुद्धारणे
संवर्तसंवर्तप्रतिमधाराधरनिकरसर्वतो-मुखासारतो ब्रजरक्षणात् पारिज
तपादपाहरणात् प्रधर्षणादन्यत्र प्रेषणाच्च । दृश्यन्त उत्कर्षापहार
ऽपि खण्डन पदस्य प्रयुक्तयः, एतच्च परिपुष्णाति पुरोदीरिता मुत्कृष्टा
“ हरिरिन्द्रो हरिस्सर्प ” इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । ‘वरशोभिण्या, श्रेष्ठ
कुंकुमेनजनितयावा, ‘शोभया, कान्त्या । ‘वरस्य, वरप्रदानस्य ‘शोभया,
समीहया । स्वोपासकेषु वा श्रितयेत्यर्थः । प्रकृष्टकान्तिमत्या कुङ्कुमानुलेपन
विराजितया उपासकेषु साकाङ्क्षयेतियावत् । अन्तिमे सदयत्वं व्यङ्ग्यम् ।
“वरोऽभीष्टे देवतादेश्श्रेष्ठे काश्मीरजेमत,, इति विश्वः । अत्र लोकोत्तर ति-
मिरपुञ्जत्वेन रूपेण भगवतः प्रतिपादने विशेषणाना मानुगुण्यं वेदितव्यम् ॥
अथवा वज्जुलस्याशोकस्य निरुक्तकुञ्जे तिमिरपुञ्जं तत्त्वेनाध्यवसिता
कालीमूर्तिः वृन्दावनाधिष्ठातृ देवता, तस्याश्च चिच्छक्तिरूपत्वेन समभासित्वं
ललित्वञ्च । हरिदम्बरशोभि, दिगम्बरशोभि । “वद्धकाञ्चीं दिगंशुक्रा,,
मिति स्वतन्त्रतन्त्रे । ‘चपळया, तत्त्वेनाध्यवसितया तत्परिचारिकया देव्या,
‘मिलितं’ सेवितम् । ‘चपळया, विभूषया वा ‘सर्वालंकारगुक्तां च मुण्डमाला
विभूषिता, मितितचिन्तनात् । यद्वा कृष्णरूपा काली । हरिदम्बरेत्यादेः
पुरोदीरित एवार्थः, कृष्णस्य कालीरूपता रामस्य च तारिणीरूपतेत्यागमस्य
रहस्यम् । एतत्प्रदेशेऽप्यन्यत्सर्वं पृथक्पृथक्पृथक् इति ॥ अनुपामदृषणैः प्रसिद्धि
वैधुर्यं वैकल्यं वृत्तिविगोषैः खयातविरुद्धापुष्टार्थं प्रतिकूलवर्णनानतिरिच्य-
मानैर्गहिताभ्यां वृत्तिशून्यनुपामाभ्यां परार्थावस्थितेनान्त्यानुपामेनतादृशेन
शब्दा लङ्कारि स्तेषा मर्थालंकाराणां मंगुष्टिः । वृत्त्यनुपामेन शून्यनुपामस्य
सादृश्यं देवाश्रयानुपमेशः नर्भेव तयोरन्त्यानुपामेन साकं संकरः ।
अनुपामन्वञ्च ऐक्यवृत्त्याद्यन्यतमन्वं, “ रसोर्व मः रसं होवार्यं लब्ध्वा

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (९)

आनन्दो भवति ,, इतिश्रुतेः, रत्यादि स्थायिभाववच्छिन्नाया विभावाघा-
कलन विनिवृत्ताद्युतेस्वरप्रकाशानन्द चेतनाशक्ते रसात्मिकायाः परम्परयो-
पकारकत्वे सति व्यञ्जनवर्णमाम्यं वा । एतन्मतेऽनुमाससमाख्याऽपि साधु-
सङ्गच्छते । नच रसस्य तादृशचैतन्यरूपत्वे रस उत्पद्यते नश्यतीत्यादि-
प्रतीते नवधा तद्विभागस्य चानुपपत्तिः, तस्य ब्रह्मात्मकत्वेन नित्यत्वादे-
कत्वाच्चेति वाच्यं तद्वच्छेदकरत्यादीनामुत्पादविनाशशालित्वेनैव तत्र-
प्रतीतेः रवाश्रयावच्छिन्नत्व व्याख्यातस्य लक्षणाया उपगमात् । नवधा-
विभागस्यापि रत्यादिस्थायिभावोपाधिकत्वात् जीवेश्वरब्रह्मभेदेन त्रिधा-
चैतन्य विभागवत् प्रतिपादितमेतद्विस्तरेण रसगङ्गाधरे ।

वृत्त्यनुप्रासत्वञ्च वर्णविशिष्टवर्णत्वं, वै० स्वष्टित्वव्यञ्जनत्व विशिष्टजा-
तिमत्त्व स्वाव्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदक निरुक्त जातिसद्वर्णाव्यवहितोत्तरत्व
स्वाव्यवहित पूर्व स्वरसजातीय स्वराव्यवहितोत्तरत्व समानाधिकरण स्वा-
व्यवहितोत्तरस्वरसजातीयस्वराव्यवहित पूर्वत्व संसर्गावच्छिन्न स्वनिष्ठाव-
च्छेदकताक प्रतियोगिताकभेदवत्त्व स्वविशिष्ट वर्ण विशिष्टत्वं तत्सम्बन्ध-
चतुष्टयावच्छिन्न स्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपित प्रतीयदिशेष्यतावच्च स्ववि-
शिष्टभेदवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन ।

प्र० वै० स्वसामानाधिकरण्य स्वसामानाधिकरणभेद प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभ्याम् । स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं च स्वविशिष्टत्वं वै० स्वानुकूलकृतिसम-
वायिसमवेतकृतिप्रयोज्यत्व स्वविशिष्टक्षणोत्पत्तिकत्वाभ्याम् । वै० स्वप्राग-
भावाधिकरणत्व स्वविशिष्टव्यञ्जनप्रागभावाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्न
स्वावच्छिन्नभेदवत्त्वाभ्याम् । वै० स्वप्रटिनघटकत्व स्वप्रागभावाधिकरणत्वा-
भ्याम् । अव्यवहितोत्तरत्वमपि स्वप्रागभावस्थाने स्वक्षणध्वंसं व्यञ्जन-
स्थाने स्वरं निवेश्य निर्वाच्यम् । एषा च परिष्कृतिर्यथायथं कार्या । द्वि. नै.

(१०)

* श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् *

पूर्वोक्तसंसर्गत्रयेण । तृ. वै. स्वभिन्नत्व, स्वघटितपादघटकत्वाभ्याम्
 च. वै. निरुक्तसंसर्ग युगलावच्छिन्न स्वावच्छिन्न भेदवद्वृत्तित्व. स्ववृत्ति
 व्यञ्जनत्व विशिष्ट जातिसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहित पूर्ववर्तितावच्छेदक
 दकव्यञ्जनत्वविशिष्टजातिमद्वर्णाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छि
 न्न प्रतियोगिताकत्वैः । इह च वैशिष्ट्ययुगलं पूर्वोक्ताभ्यामेव सम्बन्धाभ्यां प्रवेश्यम् । प्रकाशतावच्छेदकेषु संसर्गेषु तृतीयस्य निवेशादृ
 टानुप्रासयमकयोस्तुरीयस्य निवेशाच्छेकानुप्रासस्य व्यावृत्तिः । अत्र
 स्वभिन्नत्वमपि तत्र निवेशितम् । अन्यतरत्र द्वितीयसंसर्ग विवक्षणादेक
 र्णेन वृत्त्यनुप्रासे ऽव्यवहितपूर्वत्वोत्तरत्वयोस्तथापरिष्कारणात् स्वरेणान
 रितेऽनन्तरिते च स्थलविशेषे तत्र नानुपपत्तिः । इतरेषां फलं स्पष्टप्र
 मिति न तत्प्रदर्शितम् । अधिकं स्वयमेव सूक्ष्मबुद्धिभिरालोचनीयमित्ये
 षा सरणिः ॥ श्रुत्यनुप्रासत्वं च हलव्यववर्णविशिष्ट तादृशवर्णत्वं, वै.स्व
 भिन्नत्व स्वजनक पवनाभिघातानुयोगि कण्ठादिस्थानानुयोगिक पवना
 भिघातजन्यत्वाभ्याम् । विभिन्नसमानोच्चारणस्थानकै र्मकार नकारादि
 भिर्घटिते निरुक्तालंकारानभ्युपगमेऽतादृश स्थानानुयोगिक पवनाभि
 घाताजन्यत्वमपि तृतीयसंसर्गतया निवेश्यम् ॥ अन्त्यानुप्रासत्वं च पदवि
 शिष्टपदत्वं, वै० स्वभिन्नत्वसहचरित स्वविशिष्टव्यञ्जनविशिष्ट व्यञ्जन
 विशिष्टत्व. स्वघटितपादविशिष्ट[?]पादघटकत्वान्यतरसंसर्गेण । प्र. वै. स्व
 घटक व्यञ्जनमागधावानधिकरणत्व स्वघटकत्वाभ्याम् । द्वि.वै. स्ववृत्ति
 व्यञ्जनत्व व्याप्यजातिमत्त्व. स्वाव्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदक स्वरत्वावा
 न्तरजातिमद्वर्णाव्यवहितोत्तरत्व. स्वाव्यवहितपूर्ववर्तितानवच्छेदक व्यञ्जन
 त्त्याप्यजान्यवच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्त्व. स्वाव्यवहितोत्तर स्वर

विशिष्ट स्वराव्यवहितपूर्वत्वैः । वै. स्ववृत्ति स्वरत्वव्याप्यजातिमत्त्व,
 स्ववृत्ति-ह्रस्वत्व दीर्घत्वान्यतरवत्त्व, स्ववृत्तित्वाभाववद्धर्माभाववत्त्वैः । वृत्ति
 त्वाभावप्रतियोगितयोरवच्छेदक्रमम्बन्धश्च स्वावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वम् ।
 तृ. वै. स्वघटितत्व स्ववृत्तित्वाभ्याम् । वृ. प्रथमवैशिष्ट्यघटकसंमर्गा-
 भ्याम् । सर्वं चैदं सहृदय हृदयावर्जकत्वेन विशेषणीयम् ॥ चेतोद्रवमया
 द्वादव्यञ्जकानां मध्यवृत्तिमुपेयुषां टवर्गभिन्नानां स्ववर्गान्त्यवर्णाफ्रान्त
 मूर्ध्नी वर्णानां रचनया सम्भोगशृङ्गारोचितं माधुर्यं गुणः श्रुतिमात्रेणान्बध
 स्यावगम्यमानतया प्रसादोऽपि । गुणत्वं च रसस्योत्कर्षकत्वे सति तद-
 व्यभिचारि स्थितित्वं, रसपदं च रस्यत इति योगेन भावादीनामपि सत्त्-
 ग्राहकम् । युक्तिश्चात्र लक्षणम् कुंजगतत्वसमभासित्याद्यन्वयेन तमः पुंज
 विशेषत्वस्य सिद्धेः । तदुक्तं चन्द्रालोके “युक्तिर्विशेषसिद्धिक्षेद्विधिप्रार्थान्त
 रान्वयात्,, इति ॥ लाटी गीतिः“ द्वित्रिपदा पांचाली लाटीया पञ्च सप्त वा
 यावत्, शब्दास्तमासवन्तो, भवति यथाशक्ति गौदीया,, इत्यभिधानात् ॥
 गीतिकावृत्तम् “आर्या प्रथमार्धममं यस्या अपरार्धमाह तांगीतिम्,, इति
 केदारभट्ट भाषितलक्षणात् । प्रकृतभावानुकूलत्वेन नात्र एतद्वृत्तता शङ्किं
 शयया । अत्रैतन्मङ्गललोकस्याख्यायिकेतिवृत्तानाक्षेपकत्वेऽपि न क्षतिः,
 नान्यादावेव तन्निपमात् कथंचित्प्रकृतेऽपि सम्भवात् । इहादौ भगणः ॥
 “भादिगुरुः,, इतिलक्षणात् “भेन्दुर्यशोनिर्मलम्,, इतितत्कलश्रुतेर्नात्र गण
 दोषः । तरप च रेवर्तानक्षत्रं, गुरुर्वासरः, देवता जातिः, शुक्योर्षणः,
 प्रभावती पुरी, शुभं फलम्, ओं भं भगणायनम इतिमन्त्र, इति सर्वं चतुर-
 स्समिति संक्षेपः ॥ १ ॥

चेतोवसुनि वृजमानिनीना मामोषितुं सद्बलिशालिनी ॥
वेणुं शयेसन्धिमिवाद्धानं मान्यं युवानं जगतां नमामः ॥

चेतोवसूनीति । समीचीनाभिस्त्रिवलिभिरेववलि । २३१०२३१३३
(१) परहारकत्वाच्च, शोभिनीनां, श्लेषनिबन्धनतयोपमेयतावच्छेदक ।
स्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चिद्यमानस्योपमानतादात्म्यस्य रूपकरूपत्वे
तद्विशेषस्य परस्परसापेक्षरूपकतमुदायात्मकस्य सावयवस्य विरहात् मा-
त्मकत्वायोगाच्च केवलनिरवयवरूपकस्य सङ्करः । अतएव व्रजाभिषय
देशस्य, ननु कस्य च नैकग्राह्यस्य । 'मानिनीनां, रामणीयक मुखापे-
विषयाभिमानवतीनाम् । ननु यानिन्याः । मानसान्येव धनानि चो-
यितुम् । सद्बलिशालिनीनामिन्वनेन कार्यकारणभावविधया सौन्दर्य-
पूर्णतारुण्यं, तादृशीनां वसुचौर्येऽतिदुष्करत्वं, तत्र प्रवर्तनेन युनि प्रवीणत्वं
च ध्वन्यते । चेतोहरणेन च व्रजमानिनीषु श्रीकृष्णविषयिणी प्रीतिः ।
अभिमाने सौन्दर्यादिव्यङ्ग्यद्वारा सद्बलिशालित्वस्योपयोगितया अनपेक्ष-
णीयव्यङ्ग्य व्यापारस्य नैयायिकाभ्युपगतलिङ्गव्यावर्तकेन काव्यविशेषणे
नोपेतस्य काव्यलिङ्गस्यापमत्तया पुगेदीरितश्लेषभित्तिक रूपकानुप्राणि-
ततया सङ्कीर्णः परिकरालङ्कारः । बलवद्विराश्रितत्वस्य “ मदीयं धनं न
केनाप्यपहर्तुंशक्यम् ,, इत्याद्यभिमाने नाशादेव हेतुतया तथाभूतं काव्यलि-
ङ्गं वा । चेतस्तेयस्यामम्भविगया तत्र धननादात्म्यारोपस्य प्रकृतार्थोप-
योगितया “ महर्षेर्व्यास पृत्रस्य श्रावं श्रावं वचस्मुधाम् । अभिमन्युसु-
तोरामा परा मुदमवाप्तवान् ,, इतिरसगद्गावरोक्तोदाहरणतव समासः प-

(१) सादृश्यं । अभिचरस्यैव न दृश्यस्य रूपकत्वम् । अतएव “एवमन्वोरामा रामा ,, इत्यादौ
नानि प्रमत्ति ।

) पुरस्कारेण व्रजमानावद्वैश्यान्निमद्विन शयोरिति निर्दिष्टं । अङ्गाराणा व्युदासः । शब्दादि-
स्येन प्रत्यङ्गिद्वयं वा पदानात्म्यस्य “ मन्मिदं ” इत्यादौ प्रत्यङ्गः । मिथी
व्याख्येयः ॥ २३१०२३१३३३

श्रेणामालङ्कारः । आरोपस्य प्रकृतवाक्यार्थानुकूलतायां परिणामः, अत-
 मात्वे च रूपकमित्यनयोर्विशेषः । चौर्यमाधनमनतिदीर्घाकृतिरस्रविभेद
 स्सिद्धेति मैथिलभाषया विश्रुतस्तन्धिः तमिव वंशीं करे धारयन्तम् “शेते
 सर्वमस्मिन्निति शयो हस्तः, प्रायेण कार्यमात्रस्य कराधीनत्वात्, इति
 शब्दकल्पद्रुमः । सन्धेर्वेणुतया सम्भावनाया इव शब्द प्रतिपाद्यमानाया
 स्सद्भावात्मकारविशेष्ययो स्स्वपदाभिधेयतयोक्तविषया वाच्या वस्तुत्प्रेक्षा
 (?) लङ्कारः तयोरनेकत्वात् । सन्देहे कोटियुगलस्य साम्पमिह तु तत्रैकत्र
 कोटौ निर्णीत प्रायत्वं मितिविवेकः । एवं भूतमपि ‘जगता मखिल भु-
 वनानाम् न तु जगतः । मान्यम् । अपेर्विरोधमभिदधतोऽनुवत्या “आ-
 भामत्वे विरोधस्य विरोधाभामाङ्ग्यतः, इति कुचलयानन्देऽप्ययदीक्षित
 विहितलक्षणस्य विरोधाभावालङ्कारस्य ध्वनिः । केचित्तु अपेरेनभिधाने
 ऽपि विरोधाङ्कारमेवाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते प्रकृते निरुक्तालङ्कारपेति वि-
 भावनीयं साहित्यरसिकैः । युवानं नतु वालं स्थविरं वा, तेन सद्वलिशालि
 नीनां धनाहरणस्यासम्भवात् । जगतां मान्यत्वेन कार्येण भुवननिवहदिति
 जनसमुदायनिष्ठा श्रीकृष्णविषयिणीरतिर्भावात्प्रका, व्रजमानिनीषु वर्त-
 माना तादृशीरतिशृङ्गाररसस्थायिभावरूपा व्यज्यमाना नमाम इत्यनेन
 योत्यमानायां कविगतायां रतौ भाषेऽङ्गभाद्रमाश्रयत इति श्रेयाऽलङ्कार
 रसवदलंकारयोस्संसृष्टिः । उदितरीत्या पारिभाष्य भाषध्वनिः, तेनैतद-
 प्यारोदुमर्त्युत्तमकाव्यस्य पदवीम् । शब्दालंकारध्वनि संकराथ विस्तर-
 भयेनाप्रपञ्चिता दर्शितदिशा सर्वत्र स्वयमृणीया मनीदिभिः । प्रसादोगुणः
 “शैथिल्यं प्रसादः, इति वामनभूषणस्य (१ अधि. १ माध्याय. ६ सं.)

(१) साय स्वतस्सिद्धे विरि उपमविषयः शालरूपे ह हस्तोक्तुः तदाप्य रसः इति । एषा
 योत्प्रेक्षाकोटिकारः इति । एतत् इति व्यपदेशः इति । इति इति इति ।

चेतोवसुनि वृजमानिनीना गामोपिन्तं सद्बलिगालिनीनाः
वेणुं शयेसन्धिगितात्मानं गान्यं युवाने जगतां नमापः

चेतोवसुनीति । गमीनीनाभिगिरिबलिभिरेवन्निभिः । (१) परहारकत्वाच्च, शोभिनीना, इत्येपनिश्चननयोपमेयतावन्नेत
स्कारेणोपमेये शब्दात्त्रिणीयमानस्योपमानतादान्म्यस्य रूपकस्वरत्वे
तद्विशेषस्य परस्परभाषेरूपरूपमुदायात्मकस्य भावयवस्य विवहान
त्मकत्वायोगाच्च केवलनिस्वयवरूपकस्य नहरः । अतएव व्रजाभि
देशस्य, ननु कस्य च नैकग्रामस्य । 'मानिनीनां, गामणीयक नमुस
विषयाभिमानवर्तीनाम् । ननु पानिन्याः । मानमान्येव धनानि
यितुम् । सद्बलिगालिनीनामिन्वनेन कार्यकारणभावविधया सौन्द
पूर्णतारूप्यं, तादृशीनां वसुचौर्येऽतिदुष्करत्वं. तत्र प्रवर्तनेन युनि प्रवीणं
च ध्वन्यते । चेतोहरणेन च व्रजमानिनीषु श्रीकृष्णविषयिणी प्रीतिः
अभिमाने सौन्दर्यादिव्यङ्ग्यद्वारा सद्बलिगालित्वस्योपयोगितया ऽनपे
णीयव्यङ्ग्य व्यापारस्य नैयायिकाभ्युपगतलिङ्गव्यावर्तकेन काव्यविशेष
नोपेतस्य काव्यलिङ्गस्याप्रमत्तया पुगेदीरितश्लेषभित्तिरूपकानुमा
ततया सङ्कीर्णः परिकराळङ्कारः । चलवद्भिगश्रितत्वस्य “ मदीयं धनं ..
केनाप्यपहर्तुंशक्यम् ,, इत्याद्यभिमाने जाक्षादेव हेतुतया तथाभूतं काव्यलि
ङ्गं वा । चेतस्तेयस्यासम्भवितया तत्र धनतादात्म्यारोपस्य प्रकृतार्थोप
योगितया “ महर्षेर्व्यास पुत्रस्य श्रावं श्रावं वचम्सुधाम् । अभिमन्युसु-
तोराजा परां मुदमवाप्तवान् ,, इतिरसगङ्गाधरोक्तोदाहरणइव समासगः प-

(१) सादस्य निमित्तकस्यव तादात्म्यस्य रूपकत्वम् । अतएव “सुख मनोरमा रामा ,, इत्यादौ
नाति प्रसक्तिः ।

(२) पुरस्कारेणेत्यनेनापहर्तुतिभ्रान्तिमदति शयोक्ति निदर्शनालङ्काराणा व्युदासः । शब्दादि
त्यनेन प्रात्यशिकाहार्यं गोचरतादात्म्यस्य “ सुखमिदञ्चन्द्र ,, इत्यादौ प्रत्यदेशः । निश्ची
वमानस्येत्येतेनोत्प्रेक्षाया निरासः.

चेतोवसुनि वृजमानिनीना मामोषितुं सद्बलिशालिनीना
वेणुं शयेसन्धिमिवाद्धानं मान्यं युवानं जगतां नमामा

चेतोवसूनीति । समीचीनाभित्तिवलिभिरेववलिनिश्चिन्नाः ।
(१) परहारकत्वाच्च, शोभिनीनां, श्लेषनिबन्धनतयोपमेयतावच्छेदक-
स्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानस्योपमानतादात्म्यस्य रूपकरूपत्वै-
तद्विशेषस्य परस्परसापेक्षरूपकसमुदायात्मकस्य सावयवस्य विरहात् मा-
त्मकत्वायोगाच्च केवलनिरवयवरूपकस्य सङ्करः । अतएव व्रजाभिष-
देशस्य, नतु कस्य च नैकग्रामस्य । 'मानिनीनां, रामणीयक नमुत्तमा-
विषयाभिमानवतीनाम् । नतु मानिन्याः । मानसान्येव धनानि चो-
यितुम् । सद्बलिशालिनीनामित्यनेन कार्यकारणभावविधया सौन्द-
पूर्णतारूप्यं, तादृशीनां वसुचौर्येऽतिदुष्करत्वं, तत्र प्रवर्तनेन युनि प्रवीण-
च ध्वन्यते । चेतोहरणेन च व्रजमानिनीनां श्रीकृष्णनिपयिणी प्रीतिः
अभिमाने सौन्दर्यादिव्यङ्ग्यद्वारा सद्बलिशालिन्वस्योपयोगितया उप-
णीयव्यङ्ग्य व्यापारस्य नैपायिकाभ्युपगमाल्लिङ्गव्यावर्तकेन काव्यविशेष-
नोपेतस्य काव्यलिङ्गस्याप्रमत्तया पुनोर्दीर्घश्लेषमिच्छित्तिरूपकानुमा-
ततया मदीर्घः परिक्रमच्छङ्गाः । वच्यद्विगन्धितत्वस्य " मदीर्घं धनं
केनाप्यपहर्तुंशक्यम् ,, इत्याद्यभिमाने जासादेव हेतुतया तथाभवं काव्य-
द्वं वा । चेतस्स्तेयस्याप्रमत्तविषया तत्र ननु तादात्म्यागमस्य प्रकृतार्थोप-
योगिन्या " मदीर्घव्याप्त्युत्तमस्य अथ श्रावं वचस्युत्तमम् । अभिमान्युत्त-
मो गजा परा मद्मवाप्तवान् ,, इति मम द्वावग-होदाशरणेन ममामगः प-

१. सद्बलिशालिनीनामित्यनेन कार्यकारणभावविधया सौन्द-
पूर्णतारूप्यं, तादृशीनां वसुचौर्येऽतिदुष्करत्वं, तत्र प्रवर्तनेन युनि प्रवीण-
च ध्वन्यते । चेतोहरणेन च व्रजमानिनीनां श्रीकृष्णनिपयिणी प्रीतिः

अभिमाने सौन्दर्यादिव्यङ्ग्यद्वारा सद्बलिशालिन्वस्योपयोगितया उप-
णीयव्यङ्ग्य व्यापारस्य नैपायिकाभ्युपगमाल्लिङ्गव्यावर्तकेन काव्यविशेष-
नोपेतस्य काव्यलिङ्गस्याप्रमत्तया पुनोर्दीर्घश्लेषमिच्छित्तिरूपकानुमा-
ततया मदीर्घः परिक्रमच्छङ्गाः । वच्यद्विगन्धितत्वस्य " मदीर्घं धनं
केनाप्यपहर्तुंशक्यम् ,, इत्याद्यभिमाने जासादेव हेतुतया तथाभवं काव्य-
द्वं वा । चेतस्स्तेयस्याप्रमत्तविषया तत्र ननु तादात्म्यागमस्य प्रकृतार्थोप-
योगिन्या " मदीर्घव्याप्त्युत्तमस्य अथ श्रावं वचस्युत्तमम् । अभिमान्युत्त-
मो गजा परा मद्मवाप्तवान् ,, इति मम द्वावग-होदाशरणेन ममामगः प-

रेणामालङ्कारः । आरोपस्य प्रकृतवाक्यार्थानुकूलतायां परिणामः, अत-
यात्वे च रूपकमित्यनयोर्विशेषः । चौर्यमाधनमनतिदीर्घाकृतिरस्यविभेद
स्सिंहेति मैथिलभाषया विश्रुतस्तन्धिः तमिव वंशीं करे धारयन्तम् “शेते
सर्वमस्मिन्निति शयो हस्तः, प्रायेण कार्यमात्रस्य कराधीनत्वात्, इति
शब्दकल्पद्रुमः । सन्धेर्वेणुतया सम्भावनाया इव शब्द प्रतिपाद्यमानाया
स्तद्भावात्मकारविशेष्ययो स्स्वपदाभिधेयतयोक्तविषया वाच्या वस्तूत्प्रेक्षा
(१)लङ्कारः तयोरनेकत्वात् । सन्देहे कोटियुगलस्य साम्यमिह तु तत्रैकत्र
कोटौ निर्णीत प्रायत्व मिति विवेकः । एवं भूतमपि ‘जगता मखिल भु-
वनानाम् न तु जगतः । मान्यम् । अपेर्विरोधमभिदधतोऽनुक्त्या “आ-
भासत्वे विरोधस्य विरोधाभासऽप्यत, इति कुवलयानन्देऽप्ययदीक्षित
विहितलक्षणस्य विरोधाभामालङ्कारस्य ध्वनिः । केचित्तु अपेरनभिधाने
ऽपि विरोधान्ङ्कारमेवाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते प्रकृते निरुक्तालङ्कारएवेति वि-
भावनीयं सादृश्यसिर्केः । युवानं नतु वालं स्थविरं वा, तेन सद्वलिशालि
नीनां धनाहरणस्यासम्भवात् । जगतां मान्यत्वेन कार्येण भुवननिवहवर्ति
जनसमुदायनिष्ठा श्रीकृष्णविषयिणीरतिर्भावात्मिका, ब्रजमानिनीषु वर्त-
माना तादृशीरतिश्शृङ्गाररसस्थायिभावरूपा व्यज्यमाना नमाम इत्यनेन
घोत्तयमानायां कविगतायां रतौ भावेऽङ्गभावमाश्रयत इति भेयोऽलङ्कार
रसवदलंकारयोस्तसृष्टिः । उदितरीत्या पारिभाष्य भावध्वनिः, तेनैतद-
प्यारोढुमर्हत्युत्तमकाव्यस्य पदवीम् । शब्दालंकारध्वनि संकराश्च विस्तर-
भयेनाप्रपञ्चिता दर्शितदिशा सर्वत्र स्वयमृदनीया पनीषिभिः । प्रसादोगुणः
“शैथिल्यं प्रसादः, इति वामनसूत्रस्य (१ अधि. १ माध्याय. ६ सं.)

(१) साच स्वतस्सिद्धे विषयेऽसम्भावितया सातस्य सादृश्यरेतुका तादात्म्य सम्भावना । एषा
चोत्कटकोटिकस्तन्देशः । उत्कटत्वस्य विषयताविशेष सम्भावयामीति प्रतीतिसाक्षिकः ।

चेतोवसूनि वृजमानिनीना गायोषितुं सद्दलिशालिनीना
वेणुं शयेसन्धिमिवाद्धानं मान्यं युवानं जगतां नमामः

चेतोवसूनीति । समीचीनाभिन्वित्रलिभिरेववलिभिश्चन्दमाः
(१) परहारकत्वाच्च, शोभिनीनां, श्लेषनिदन्धनतयोपमेयतावच्छेदक
स्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानस्योपमानतादात्म्यस्य रूपकरूपत्वे(२)
तद्विशेषस्य परस्परसापेक्षरूपकममुदायात्मकस्य सावयवस्य विरहात् माद
त्मकत्वायोगाच्च केवलनिरवयवरूपकस्य सङ्करः । अतएव व्रजाभिष
देशस्य, नतु कस्य च नैकग्रामस्य । 'मानिनीनां, रामणीयक सुधाप
विषयाभिमानवतीनाम् । नतु पानिन्याः । मानसान्वेव धनानि चो
यितुम् । सद्दलिशालिनीनामित्यनेन कार्यकारणभावविषया सौन्दर्य
पूर्णतारूप्यं, तादृशीनां वसुचौर्येऽतिदुष्करत्वं. तत्र प्रवर्तनेन युनि प्रवीणत्वं
च ध्वन्यते । चेतोहरणेन च व्रजमानिनीषु श्रीकृष्णविषयिणी प्रीतिः ।
अभिमाने सौन्दर्यादिव्यङ्ग्यद्वारा सद्दलिशालित्वस्योपयोगितया उपेक्ष
णीयव्यङ्ग्य व्यापारस्य नैयायिकाभ्युपगतलिङ्गव्यावर्तकेन काव्यविशेष
नोपेतस्य काव्यलिङ्गस्यापसत्तया पुगेदीरितश्लेषभित्तिक रूपकानुप्राणि
ततया सङ्कीर्णः परिकराळङ्कारः । वल्वद्भिर्गाश्रितत्वस्य “ मदीयं धनं न
केनाप्यपहर्तुंशक्यम् ,, इत्याद्यभिमाने जाक्षादेव हेतुतया तथाभूतं काव्यलि
ङ्गं वा । चेतस्तेयस्यासम्भवितया तत्र धनतादात्म्यारोपस्य प्रकृतार्थोप
योगितया “ महर्षेर्व्यास पुत्रस्य श्रावं श्रावं वचस्मुधाम् । अभिमन्युसु-
तोराजा परां मुदमवाप्तवान् ,, इतिरसगङ्गाधरोक्तोदाहरणइव समासगः प-

(१) सादस्य निमित्तकस्यैव तादात्म्यस्य रूपकत्वम् । अतएव “सुख मनोरमा रामा ,, इत्यादौ
नाति प्रसत्ति ।

(२) पुरस्कारेणेत्यनेनापहर्तुतिध्रान्तिमदति शयोक्ति निदर्शनालङ्काराणा व्युदासः । शब्दादि
त्यनेन प्रात्यक्षिकाहार्यं गोचरतादात्म्यस्य “ पुरामिदमन्त्र ,, इत्यादौ प्रत्यादेशः । निधी
यमानस्येत्येतोनोत्प्रेक्षाया निरास

रिणामालङ्कारः । आरोपरय प्रकृतवाक्यार्थानुकूलतायां परिणामः, अत-
 धात्वे च रूपकमित्यनयोर्विशेषः । चौर्यमाधनमनतिदीर्घाकृतिरहाविभेद
 स्सिद्धेति मैथिलपापया विश्रुतस्सन्धिः तमिव वंशीं करे धारयन्तम् “शेते
 सर्वमस्मिन्नितिगयो हस्तः,, प्रायेण कार्यगात्रस्य कराधीनत्वात्,, इति
 शब्दकल्पद्रुमः । सन्धेर्वेणुतया सम्भाचनाया इव शब्द प्रतिपाद्यमानाया
 स्तद्भावात्मकारविशेष्ययो स्त्वपदाभिधेयतयोक्तविषया वाच्या वस्तूपेक्षा
 (१)लङ्कारः तयोरनेकत्वात् । सन्देहे कोटियुगलस्य साम्यमिह तु तत्रैकत्र
 कोटौ निर्णीत प्रायत्व मितिविवेकः । एवं भूतमपि ‘जगता मखिल भु-
 वनानाम् न तु जगतः । मान्यम् । अपेर्विरोधमभिदधतोऽनुक्त्या “आ-
 भासत्वे विरोधस्य विरोधाभासइष्यत,, इति कुवलयानन्देऽप्यप्यदीक्षित
 विहितलक्षणस्य विरोधाभामालङ्कारस्य ध्वनिः । केचित्तु अपेरनभिधाने
 ऽपि विरोधान्ङ्कारमेवाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते प्रकृते निरुक्तालङ्कारएवेति वि-
 भावनीयं साहित्यरसिकैः । युवानं नतु बालं स्थविरं वा, तेन सद्वलिशालि
 नीनां धनाहरणस्यासम्भवात् । जगतां मान्यत्येन कार्येण भुवननिवहवर्ति
 जनसमुदायनिष्ठा श्रीकृष्णविषयिणीरतिर्भावात्मिका, व्रजमानिनीषु वर्त-
 माना तादृशीरतिश्शृङ्गाररसस्थायिभावरूपा व्यज्यमाना नमाम इत्यनेन
 द्योत्यमानायां कविगतायां रतौ भावेऽङ्गभाचमाश्रयत इति प्रेयोऽलङ्कार
 रसवदलंकारयोस्संसृष्टिः । उदितरीत्या पारिभाष्य भावध्वनिः, तेनैतद-
 प्यारोढुमर्हत्युत्तमकाव्यस्य पदनीम् । शब्दालंकारध्वनि संकराश्च विस्तर-
 भयेनाप्रपञ्चिता दर्शितदिशा सर्वेन स्वयमृदनीया पनीषिभिः । प्रसादोगुणः
 “शैथिल्यं प्रसादः,, इति वामनसूत्रस्य (१ अधि. १ माध्याय. ६ सं.)

(१) सात स्वतरिसरे विषयेऽसम्भयितया सातस्य सादृश्येतुवा तादृश्य सम्भाषना । एषा
 योक्तव्योक्तिरसन्देहः । उक्तव्येन विषयताविशेष सम्भाषणमिति प्रतीतिराशिः ।

(१४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

“वन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः,, इति वृत्तिस्वर्गात् । वैदर्भी रीतिः
 “ अष्टतिरल्प वृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यत,, इति प्रतियादनात् । गतौ
 वैदर्भ्यादि समाख्या च विदर्भगोडपाञ्चालेषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथा-
 स्वरूपमुपलब्धत्वात् “ विदर्भादिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या,, इति हि वामन
 सूत्रम् (? मे.अधि. २ याध्याये १० पम्) । इन्द्रवज्रावृत्तं “ स्यादिन्द्र
 वज्रायदितौ जगौग,, इति लक्षणादिति ॥ २ ॥

नवीन विलसत्प्रभश्रितवलाक कादम्बिनी
 विडम्बन सितोरग स्रगति दीप्त देहद्युतिः ।
 पिशङ्ग फणि सङ्गिनी शिरसि यौवनोद्भासिनी
 मनागपि मदन्तरे स्फुरतु धूर्जटेः कामिनी ॥ ३ ॥

नवीनेति । वृष्टि प्राक्कालिकया विलसत्प्रकृष्टकान्तेः उपसर्गस्य वाचक-
 त्वेन(१)प्रकृष्टत्वस्य विशेषे हेतुतया काव्यलिङ्गम् । वक्त्रपङ्क्तिश्रिताया, नतु
 केवलाया, अतएव रसगङ्गाधरोक्ते “वामाकल्पित वामाङ्गो भासते भाल
 लोचनः । शम्प(२)या सम्परिष्वक्तो जीमूत इव शारद ” इत्यत्रैव
 प्रतिविम्बोपादान विरहकृता नोपमायां न्यूनपदता । जलदमालाया अनु-
 करण कृता धवला-द्वि माल्येन दीप्ता देह द्युतिर्यस्या इत्यर्थः । अत्र स्वत-
 स्सिद्धेन वस्तुनोपमालङ्कारोऽति स्फुटतया बोध्यते, सा च यथोक्तकाद-
 १. निरूपिता । तादृशेन चालङ्कारेण सपदि तापशान्ति कारित्वं

१) उपसर्गस्य वाचकत्वं मूल्याविशिष्ट घटादेर्घटपदार्पत्वं प्रत्याख्यानयुक्तिभिर्व्यव-
 स्थापनीयम् ।

श्यामल शालित्वञ्च भावपोषकं व्यज्यते । “खर्वमूर्तिं नीलवर्णां” इत्येक
जटाध्यान प्रस्तावे तारा पारिजातवचनात् । न च तयोर्धर्मस्याहिमाल्य व
लाकात्मकस्य पार्थक्यात्साधारणत्वाभावेन कथङ्कारमुदितालङ्कारो गम्ये
तेति वाच्यं, “कोमलातप शोणाभ्र सन्ध्याकाल सद्योदरः । कपाय वसनोपा
ति कुङ्कुमालेपनो यतिः” इत्यादाविव प्रकृतेऽपि निरुक्तधर्मयोर्विम्बप्रति
विम्बभावस्य भेदनिश्चयेऽपीच्छयैकत्वेनारोप रूपस्य सत्तया “साधारण ध-
र्मस्य क्वचिदनुगामितयैक्य रूपेण निर्देशः विम्ब प्रतिविम्बभावो वा दृष्टान्त
वत्,, इत्यलङ्कारमूर्ध्वस्वकारोक्तेस्वसाजात्य स्वतादात्म्य स्वाभेद वि-
पयकाहार्यं ज्ञानगोचरत्वान्यतम सम्बन्धेनोपमानगतधर्म विशिष्टधर्मवस्व
स्योपमानसाधारण धर्मवत्त्व परिष्कृतस्योपमेये सद्भावात् । न च स्ववृत्ति
धर्मवत्त्व स्ववृत्ति धर्मसदृश धर्मवत्त्वान्यतरेणोपमानविशिष्टत्वस्यैवोपमाप्रयोज
कत्वमास्तां कृतं क्लिष्टकल्पनयोदीरितयेति साम्प्रतं, सादृश्यस्य निमित्त
सव्यपेक्षत्वेन तत्प्रवेशेऽनवस्थानात् साधारणधर्मेणोपमानोपमेययोस्तादा-
त्म्य प्रतीति कृतस्यैव चारुत्वस्योपमायामिष्टत्वेनान्तरेण धर्मयोरभेदाध्यव-
सायं तदुपपादनासम्भवात् । नचैव ऋष्युपमानोपमेय वृत्ति धर्मस्य सा-
धारणत्वेन तदनुपपत्तिर्निरुक्तान्यतम सम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मस्य तथा
त्वादित्यलमलङ्कार मीमांसयेति । देव्यास्सिता हि माल्यवत्त्वञ्च “स्फुर-
न्ती लसच्छ्रेत नागेन्द्रधाराम्” इति ब्रह्मसंहिता प्रमाणयति । पिशंगेति ।
शिरसि पीतेन फणिना संगता, नतु साधारणेन भुजंगमेन । अयमेव
चाक्षोभ्य ऋषिः, तथा चैकजटा प्रकरणे नील तन्त्रे “मौलावक्षोभ्यभृषि-
ताम्,, इति । यौवनोद्गातिनीति णिनिप्रत्ययेन शीलप्रतिपादकेन यौवने
सार्वकालिकत्वम् उतातृभासस्य शरीरमात्रे मातृमशक्तत्वेनोद्गमनात्तदतिश-
योव्यज्यते । ईपदपि तादृशी, “धूर्जटेः,, धुरस्त्रैलोवयचिन्ताया ‘जटिः’

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति कथ्यते । आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येनकेनचित् । अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम्, इति । कयालक्षणमपि तत्रैव “कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् आदौपद्यैर्नमस्कारः खन्नादेर्वृत्तकीर्तनम्, इति । आदिनाऽऽदिना चरित्रस्य द्वितीयेन सज्जनस्य परिग्रहः । आश्वासेत्युपलक्षणं लम्बोच्छ्वासोल्लासाभिधानानाम् । वक्त्रलक्षणं वृत्तरत्नाकरे “वक्त्रं नाद्यान्नमोस्पातामव्येषोऽनुष्टुभि रूपातम्,, इति(१) । अपरवक्त्रलक्षणं काव्यादर्शविवृतौ “अयुजिननरलागुरुस्तमे तदपरवक्त्रमिदं नजौजरौ,, [२] वैतालीयं पुष्पिताग्राञ्चेच्छन्त्यपरवक्त्रकम्,, इति । वैतालीयपुष्पिताग्रयोर्लक्षणं छन्दोमञ्जरीं “पङ्क्तिपमेऽष्टौ समेकला स्ताश्चसमेस्युर्नो निरन्तराः । नसमात्र पराश्रिताकला(३) वैतालीयेऽन्तेरलौगुरुः । “अयुजिनयुगरेफतोयकारो युजिनुनजौ जरगाश्चपुष्पिताग्रा,, इति । केचित्तु पुष्पिताग्राभिवं छन्दोपच्छन्दसिकमेवमन्वते, तदेतद्वृत्तरत्नाकरस्पनारायणीयव्याख्यायां प्रतिपादितविविस्तरेण । यस्तु “वृत्तमाख्यायतेयस्यां नायकेनस्वचेष्टितम्,, इतिवचसा ऽऽख्यायिकानिरूपण प्रकरणीयन नायक एवाख्यायिका मभिदध्या दित्युक्तं, तन्नयुक्तम्, “ अपित्वनियमोदृष्ट स्तत्राप्यन्ये रुदीरणाद्,, इत्यार्यनमदृष्ट्याचार्यवचन प्रामाण्यात् । एतेनात्रेतिवृत्तस्य नायका नुपनिबद्धत्वेपि नक्षतिर्लक्षणस्य । अत्र महाराज लक्ष्मीश्वर सिंहा नायकः, नायिका च तदीयमहिषी लक्ष्मीश्वरी देवी । तच्चरित्रमिति वृत्तम् । अङ्गत्तया तयोः पूर्वजानामपि चरितं सुपन्यस्तं व्यञ्जनया

१) आयादयराजसगणौनस्यातापुरीयाधरायगण स्यात्, तदतिरिक्ताद्यवर्णात्पानिनेदिना स्युस्तर्हि अष्टाशरपादकेऽदसि यवत्र नामतद्भवति ।

(२) विषमेषादे गन्धेन नगणौरगणोत्पुर्गुस्थ, समपादेनजजरगणा तदेतदपरवक्त्रकम् ।

(३) 'समा, द्वितीयाप्रभृति कला पराश्रिता न वादा ।

(१०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

तयोरेव प्रशस्ततां बोधय द्रति कविमाश्रितां परिपुष्णाति, सोऽय मर्थ-
शक्तिमूळकोऽसंलक्ष्यक्रमः प्रवन्द्येध्वनि भावस्य । उक्तेचचरित्रे क्वचित्
शृङ्गारस्य, क्वचित् वीरस्य, क्वचित् करुणायाः क्वचित् अद्भुतस्य, क्व-
चित् भयानकस्य क्वचित् शान्तस्य व्यञ्जकतया रसपदेनभावस्यापिग्रहणा-
दन्ततस्तद्व्यञ्जकत्वेन सरसत्वोपपत्त्याऽऽख्यायिकालक्षणावयवसङ्गतिः,
इतराप्यपि विशेषणानि स्फुटतया स्वयमेव समन्वेयानि ॥ वासुमाकर पिति
षाशब्द स्तादृश्यमभिधत्ते श्रौतोपमाळङ्कारविचारे “यथेववादिशब्दाना-
म्,, इति प्रदीपेदर्शनात् । सुमाकरं वसन्तमिव मुनीनां प्रहर्षावह महङ्कार-
कारणंवा, अनेनैवत्रूपयोऽभिमन्यन्त इति सर्वेभ्यस्तेभ्यउत्कर्षोभावाद्ग-
तया व्यज्यते, “प्रमदस्सम्मदे मत्त,, इतिविश्वः । परत्र मुनीनां तदारु-
विटपिनां प्रमदनं विकाशकं, प्रमदस्य चेतन धर्मतया बाधेन विकाशे जड-
त्सार्थलक्षणायां वाच्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृततया तदतिशयो ध्यन्यते, भ-
वतिच वसन्ते मुनिवृक्षेषु प्रसूनोद्गमः “मुनीनामप्युत्कलिकाकरे,, इति
वासवदत्तायांतस्यवर्णनात् । विपिनशोभाभिवर्धनेन तत्रवासिनांतेषां हर्षप्रद-
मितिवा ॥ ‘रामस्य, रामचरिस्वोद्दीपनं रामायणाभिध महाकाव्यविरचना
त्प्रकाशकं, ‘रामेण, रामेतिनाम्ना उद्दीप्यत उद्दीपनं “कृत्यल्युटोवहुलम्,,
इति भगवतः पाणिने रनुशासनात्, विराजमानंवा, मत्सर्पिदेशितेन राम-
नामजपेनैव महर्षित्व मसौलेभ इति पौराणिकीकथाऽत्र विज्ञेया । यद्वा रा-
मस्य मनोज्ञस्य गद्गावतरण विश्वामित्रवृत्त तु विक्रमितादे रुद्दीपनं व-
र्णयित्वाम् । अन्यत्र रामाणां रमणीनां कामाभिवर्धनम् । रामंप्रकृत्य
“राघवेचामितश्वेतमनोज्ञेषु,, इति “रामाऽङ्गना,, इति विश्वप्रकाशः । इयं
च श्रौती वृणोऽपमा अङ्गानां चतुर्णां मुपाटानात् । एतस्याऽच श्लेषमूळ-
वदय सद्गुरः । काव्यादर्नीकृत्येनृ शब्दपिकृत्यमदत्त्वेन शब्दश्लेष निमित्त-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१९)

कतया श्लेषोपमाया अप्रसक्तत्वेनेयं समानोपमा, तल्लक्षणोदाहरणे यथातत्रैव
 “सरूपशब्दवाच्यत्वा त्सा समानोपमा यथा । बालेवोद्यानमाळेयं शाळका-
 नन शोभिनी,, इति ॥ अत्रच प्रतिपाद्यतोपरागेण शब्दस्यैव साधारण-
 धर्मत्वंबोधयम् (१७४) पृ०रसगङ्गाधरे तत्प्रतिपादनात् । नच विद्यमान-
 स्य शाब्दबोधोधावलम्बनस्यैव तथात्वेनशब्दस्य स्वजन्येशाब्दाभिधे ज्ञाने-
 ऽभासमानतया नोदितधर्मता सम्भवतीति साम्प्रतं, वैयञ्जनिकबोधेन वि-
 पयीकृतस्य शब्दस्य क्वचित्तादात्म्येन क्वचिद्वाच्यतया पदार्थांशे शाब्दबोध
 विषयत्वस्यालंकारिकै रूपगमात्, नहिन्यापनयद्देहापिशाब्दबोधप्रणाली,
 नवाविद्यमानस्य साधारणधर्मस्याभिधेय तैवेतिनियमः एवंसति नकाप्यनु-
 पपत्तिः, अतएव “उदेति मविताताम्र स्ताम्रएवास्तमेतिच । सम्पत्तौच
 विपत्तौच महता मेकरूपता,, इत्यादौ प्रस्तुतस्य विशेषस्य सामान्येन
 समर्थनात्मके ऽर्थान्तरन्यासे नकथितपदत्वस्य दोषता प्रसक्तिः, नवा
 “दयातितिक्षासत्यञ्च युक्तं त्यक्तुं ननुत्वया । अपवर्गं व्यञ्जनानि कथं-
 स्यु भीमभूमिपे,, इत्यादौ भीमनामधेयेभूमीपतौ व्यङ्ग्येन भीमभूमिप पदेन
 तदात्मतयाश्रुते तथाविधेन पवर्गापटकव्यञ्जनेन तदात्मतयाश्रुतानां दयाति-
 तिक्षादीना मसम्भवस्य कथंस्यु रित्यनेन प्रतिपन्नस्य वाच्यार्थस्योपपादक-
 तयोक्तयो इशब्दात्तमार्थयोर्गुणीभूतव्यञ्जत्वानुपपत्तिरिति॥ कवीनां, लोको-
 त्तरवर्णनानिपुणानां, वंशएव कुलमेववंशो, पेणुः ‘दीर्घत्वात् तस्य ‘बीजम्,
 अङ्कुरकारणं, श्लेषनिमित्तकसमर्थसमर्थक भावोपेतारोपयुगललक्षणक-
 मलङ्कारः शिल्पपरम्परितरूपकम् । कविकुलकारण मिति वा, कविकु-
 लस्य तत्त्वात्मक मिति वा । “बीजं रेतसि तस्यैव हेतावङ्कुर कारणे,, इति
 विश्वः । प्रचेतसो ननुसाधारणमुनेरपत्यं प्राचेतसं बाल्मीकि मुपास्महे ।
 भाषध्वनिः ॥ ४ ॥

(२०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

यद्गद्यबन्धकलनं किलसन्तनोति

काव्ये कृतौ कुशलतातिशयं सुबन्धुः ।

शक्तिस्फुरत्कविनतालि सुबन्धुराङ्घ्रि-

पङ्केरुहोऽजयदयं नितरां सुबन्धुः ॥ ५ ॥

“ बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्,, इति प्रतीततमा युक्तरूपोक्तिर्वाणस्यैव मा
 कवेः प्रतिपादयति सर्वतः प्रधानतां, पर मनेनापि हर्षचरिते “ कवीनाम
 गलद्दर्पोनृनंवासवदंतया, शक्तयेव पाण्डुपुत्राणां गतयाकर्णगोचरम्,, इत्यभि
 धानात् तदीयन्लायाया निज कादम्बिनीविरचने समुपादानात् तत्पद्या
 नामलङ्कार निबन्धेषु निदर्शनदर्शनाच्च कविकुलकैरवकलाकरं महाकवि
 मारभ्यमाणै—तद्गद्यकाव्यममुचितस्तवंतन्निर्मातृषुप्रथमतममुदकुम्भन्या
 यात्सुबन्धुं कीर्तयति यद्गद्यबन्धेत्यादिना, यदीय वासवदत्ताभिधा
 गद्यकाव्यस्य ‘कलनं, सामान्य दर्शनं किलेतिनिश्चये, काव्यनिर्माणे निष्पु
 तरतां सम्यक् विस्तास्यति न तु केवलं करोति, यस्यकलनमपि कुशलता
 तिशयं सन्तनोति किमुत तत्समाकलन मित्यर्थस्य प्रतीयमानतया दण्डा
 पुपिकयाऽर्थान्तरापतनात्मिकायाअर्थापत्त्यलङ्कृतैर्ध्वनिः । सुबन्धुः शोभनो
 ऽशयेनवा बन्धुस्तत्कृत्यकरणात्कवीनां श्रवणादिनानन्दनत्वेन परेषामर्पा
 सुबन्धुनामिन् योगरूढत्वं व्यङ्ग्य मभिधयेवावयववृत्त्यापि तत्कविप्रत्या
 कत्वात् । ‘शक्त्या, “नरत्वं दुर्लभलोके विद्या तत्र सुदुर्लभा, कवित
 दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा,, इत्याग्नेयाभिनन्दितेनानुपहसनीयकाव्य
 कारणतावच्छेदकतयाऽनुमितेन जातिविशेषेणाखण्डोपाधिनावा प्रतिभात
 नावच्छिन्नाया इशब्दार्थयुगलोपस्थिते स्साधनत्वेन शक्नोत्यनया काव्यं क
 मितिब्युत्पत्तिवल्लभ्येनादृष्टा परपर्यायेण संस्कारेण, ‘स्फुरतां, प्रतिभाशा

लिना, कवीनां नमनान्येव मधुलिह स्तै शोभनं चरणपङ्कजं यस्थ
तादृशः । समस्तवस्तु विषयं साङ्करूपकमलङ्कारः । “समस्तवस्तुविषयं
श्रौताजारोपितायदा, इति काव्यप्रकाशश्लक्षणात् । नतुपरम्परितं,
नतावलित्वारोपमन्तरेणापि चरणे पङ्कजस्यारोपयितुं शक्यत्वात् ।
'अयं, सः, नतु यच्छब्दस्य पृथार्धगतत्वेनोत्तरार्धे तदोऽभावेनानुपपत्ति
रितिचेत्, न, “योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्गुणः ।
आत्मपक्षपरिपूरितेजगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतोभयम्,, इत्यादाविदमोऽपि
तच्छब्द समानार्थकतायाः प्रदीपादौ व्यवस्थापितत्वात् । सुबन्धु रेत-
न्नामधेयः । अजयदित्यत्रार्तीतकाळिकोत्कर्षस्य पूर्वोक्त विशेषणानुगुणक-
तया मालारूपं काव्यलिङ्गम् । इहापि न समाप्त पुनरात्तता, विशेष्य
वाचक पदस्यपश्चादभिधानात् । सत्कविश्रिताभिर्नमनानुभावेन व्यज्यमा-
नाभीगतिभिः परिपोषितायाः प्रकृतकविनिष्ठाया स्सुबन्धुविषयिण्यारते
विच्छित्तविशेषाधायकत्वेनध्वनिः तथा च प्रेयोऽलङ्कारोऽपि । वसन्तति
लकावृत्तम् “ज्ञेयंवसन्ततिलकं तरसाजगौग,, इतिहि तल्लक्षणम् ॥ ५ ॥

सकलं प्रसादयन्ती विमलतमा धूतविधुमाना ।

नवकामिनीव कविजनशरणा सावाणभारती भाति ॥६॥

सुबन्धुकवेः परस्तादौचित्येन महाकवि वाणं वर्णयति 'सकळमिति नव
कामिनीव' 'नतु कामिनीव नवा नवयोपिदिव, 'सकलम्, अशेषं कळोपेतं
वाजनं 'प्रसादयन्ती, प्रसन्नतां नयन्ती नतु प्रसादितवती प्रसादयिष्यन्ती
वा, अभिहितंहि दृष्टान्तालङ्कारे दर्पणकृता “अविदितगुणाऽपि सत्कवि
भणितिः कर्णेषु धमति मधुधाराम् । अनधिगतपरिमळापिहि हरतिदृशं
मालतीमाला, इति । अन्यत्र 'सकळं, निखिलं युवानं वा । 'सकळं, स

मधुरध्वनि । भूगणानामित्यर्थात्, एतच्च प्रमञ्जनाप्रयोजके गित्तमं .
 तादात्म्येनान्वेति, अतएवमन्दंगच्छतीतिशद्वितीया, भूगणप्रणकारेणान्व
 यन्तीतियाव दिति वा । यद्वा 'मकलं, मानलोकनं पुरेवैतदपि गित्तमं
 पारविशेषणम् अवलोकनेन प्रसादयन्तीत्यर्थः । छात्रण्यातिशयो व्यक्तौ'
 "कळास्यान्मूलविट्टौ शिल्पादावंशमात्रके । पोटशांशेच चन्द्रस्य कळा
 काळयोः कळा । कलं शुके कलोजीर्णेप्यव्यक्त मधुरध्वनौ ,, इति विष-
 प्रकाशः । विमलतमादुश्रवत्वादिना शब्दगतेन, अपुष्टार्थत्वादिनाऽर्थगते-
 न, स्वशब्दाभिधेयत्वादिना रमगतेन, उद्देयप्रतीतिविघातप्रयोजकत्वब्रह्म-
 णेन दोषेणरहिता, परत्रनानाविधै र्यक्षकर्दम प्रभृतिभि रङ्गरागै रति
 निर्मला । अतएव 'भूतः, तिरस्कृतः । विधोश्चन्द्रमसो, 'मानः, उज्ज्वल
 ताभिमानोयया, चन्द्राधिकसमुज्ज्वलेतियावत् । इतरत्र 'मानस्तौन्द-
 र्याभिमानः' वियोगिक्लेशावहत्वेन सकलप्रसादकत्वस्य कळङ्कितया विमल-
 तमत्वस्य विधौचिरहात् कविजनशरणत्व साधारणधर्मसद्भावाद्गम्यसादृश्यो
 निरुक्तनिमित्तको व्यतिरेकालङ्कारः श्लेषसंकीर्ण इत्यनयोस्तद्भरः । व्युत्पत्ति
 वैशद्योपयोगि भूयोवलोकनविषयतया परत्रवर्णनीयतया कविजनस्यशरण
 भूता । यद्वा कविजनएवशरणं यस्या इत्यर्थः, प्रभवन्ति च विलोकितवा-
 त्सयायनीयाः कवयएव नवकामिनीं रक्षितु मित्याशयः । 'सा वाणभारती,
 प्रसिद्धा हर्षचरितकादम्बिनीरूपा वाणस्य सरस्वती । अत्र च तच्छब्दस्य
 प्रसिद्धार्थकत्वेन "कळा च साकान्तिमतीकळावतः,, इत्यत्रेव नयच्छब्दा-
 पेक्षा, प्रक्रान्त प्रसिद्धानुभूतव्यतिरिक्तार्थकस्यैव तदस्तदपेक्षणात् । इह
 पूर्वार्धस्थितयो विशेषणयो व्यतिरेकपोषकत्वेन तदन्तिके कविजनशरणे
 लुपादानं व्यतिरेकाङ्गत्वविभ्रमावहतया नोचित मिति विधुक्कामिनी भार-
 तीनां साधारणधर्मता प्रतिपत्तये द्वितीयार्धे तदवस्थापनं तथेति नापदस्य

पदत्वदोष प्रसङ्गः । प्रथममियं कामिनी तत्रापि नवीना इतीदमीयो पम-
याऽति स्पृष्टणीयत्वं वाणभारत्यां व्यज्यते । भावघबनिः । उद्गीतिकावृ-
त्तम् “आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः, इतितल्लक्षणम् । न
च तुरीयचरणे सप्तदर्शवसन्तिमात्रो इतिनोक्तलक्षणेन गत मितिशङ्क्यं,
पादान्तस्यलघोर्गुरुत्वस्य “गन्ते,, इति पिङ्गलसूत्रेण प्रतिपादनात्, अत
एव पारिजातदरपनाटक इन्द्रायकुपितस्य वैनतेयस्योक्तौ “सिन्दूरपूरकृत
गैरिकरागशोभे शश्वन्मदस्रवणनिर्झरवारिपुरे । सद्ग्रामभूमिगतमत्तसुरेभ-
कुम्भकृटे मदीयनखराशनयो विशन्तु ,, इत्यत्रनवसन्ततिलकाब्जक्षण-
क्षतिः, इति ॥ ६ ॥

शुद्ध मतिभेद ममृतप्रकृति श्रेयोमनीष मतिहृद्यम् ।

परमार्थसत्प्रवृत्ति ब्रह्मात्मो वस्तु सज्जनो जयति ॥७॥

ब्रह्मामाधारणधर्मप्रदर्शनेन तदात्मतया सज्जन मारुपायिकाङ्गतयावर्णयति
शुद्धमिति । निर्मलमानसं, परत्र मत्त्वादि गुणत्रयोपेतया विचित्रानेकश-
क्तिशालिन्या ऽघटितघटनापटीयस्या सदस्रज्या मनिर्वचनीयया ऽनादिभाव
रूपत्वेसनिहाननिवर्त्यया भ्रमोपादानभूतया ऽहमज्ञोनजानामीति प्रतीति
साक्षिण्या “विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्त स्वविषयावरण स्व
निवर्त्य स्वदेशगतवस्त्वन्तर पूर्वकम्, अपकाशितार्थप्रकाशत्वा दन्धकारे प्रथ-
मोत्पन्न प्रदीपमभावत्,, इत्यनुमानेन “सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं नविदन्त्वन्वृतेन प्रत्यूढा,, (वृ) इति श्रुत्याच सिद्धया ऽभाव
ज्ञानस्पप्रति योगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिज्ञानपूर्वकतया ब्रह्माहंनजाना-
मीत्यादि प्रतीतेरन्यथोपपादनस्याशक्यत्वेनावश्यंकल्पनीयाया विषयताया-
निरूपिकया “एवमेवैषामाया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानिभेदाणि दर्श-

(२४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

यित्वा जीवेशावाभासेनकरोति मायाचाविद्याचस्वयमेवभवति,, इति श्रुत्वा
सिद्ध मायैक्यया शुद्धमलिनसत्त्वाभ्यां विक्षेपावरणशक्तिभ्यां वा प्रधानाभ्या
मुपाधिभ्यांकल्पिततद्भेदया ऽविद्ययाऽनवच्छिन्नम् । “ निष्कलं निष्किं
ज्ञान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्,, इति (श्वे. ६ अ.) श्रुते रञ्जनपदस्योक्त-
र्थकत्वात् । “ आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेवकेवळा, इति
संक्षेपशारीरकानुसाराच्छुद्धब्रह्मणो वाचस्पतिमिश्रोक्तयुक्तेर्जीवस्यवाऽवि-
द्याश्रयत्वमित्यन्यदेतत् । अविद्यायां चित्प्रतिविम्बो विम्बत्वाक्रान्त चैतन्यं
वेश्वरः अन्तष्करणे चित्प्रतिविम्बोजीवः शुद्धचैतन्यं ब्रह्मेति पृथग्विधानि
मतानि प्रत्यपादिपत सिद्धान्तलेशे ॥ ‘भेदं, विग्रह मतिक्रान्तं विग्रहरति
मितियावत् । परत्र सजातीयेन विजातीयेनवा यद्वैतं तदतिक्रान्त मद्वितीय
मित्यर्थः “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म,, इति (छा. वृ.) श्रुतेः । न च द्वितीयस्यसत्त्वे
ऽसत्त्वेवोभययाप्यद्वैतं व्याहन्येतेति शङ्कितुं शक्यं, न हिवयं व्यावहारिकीमपि
प्रतिषेधामो द्वितीयेसत्तां किन्तु पारमार्थिकीम् (?) । अन्योन्याभाव पृथ-
क्त्ववैधर्म्यं भिन्नलक्षणयोगित्वलक्षणस्य चतुर्विधस्यापि भेदस्य “ प्राग्लोपा
विनिगम्यत्व प्रमाणापगर्भवेत् । अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्सात्रिदोष-
ता,, इत्यादिभिः खण्डनखाद्ये, प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकाया (२) द्वितीयपरिच्छेपे
विस्तरेण प्रन्याख्यातत्वात् । नचैवं द्वैतमपञ्चस्य मृपात्वेकथङ्कारमम-
ताश्रुत्यादिप्रमाणेनाद्वैतं ब्रह्ममिद्वयेदिति वाच्य मादर्शस्थवदनदृष्टान्तेनाह
तोऽपि मन्माधकन्वस्याद्वैतसिद्ध्यादौ व्यवस्थापनात् । नच प्रत्यक्षादि
प्रमाणानामत्रविरोधः शब्द प्रमाणानां तदपेक्षयावर्त्तीयस्त्वात् । युक्त्या
दयश्चतन्मदकारिभूता इति ॥ यद्वा ‘शुद्धः, कल्पमाप्रयाजको, ‘मि

(१) वाच्यं विच्छिन्नसत्त्वमात्रं विद्यमानेदाप्रतियोगित्वं मदेतमिति न सिद्धयति इति । “ वाच्य-
शब्द शब्दः । (२) विष्णु ।

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (२५)

भेदो, ज्ञानविशेषो, यस्य, अन्यत्र 'शुद्ध्या'ऽनवच्छिन्नया 'मत्या, चैतन्येन
 भेद इतरेभ्यो व्यावहारिकोपस्येत्यर्थः । अन्तःकरण तद्वृत्त्याद्यनवच्छि-
 न्नस्यैवहि चैतन्यस्य ब्रह्मात्मता "नित्यं विज्ञान मानन्दं ब्रह्म,, इति (तै-
 भृ-व-) श्रुतेः विज्ञानपदेनहि निरुक्तमेवा भिधीयते चैतन्यम् अन्तःकर-
 णावच्छिन्नस्यचतस्य प्रमातृचैतन्यत्वं, तद्वृत्त्यवच्छिन्नस्यच प्रमाणचैत-
 न्यत्वं, विषयावच्छिन्नस्य च प्रमेयचैतन्यत्वं मायावच्छिन्नस्यचेश्वरत्व
 मित्येभ्यो भेदस्तस्यशुद्धतयेतितार्थम् तदुक्तं "मोहातीतोविशुद्धोमुनिभि-
 रभिहितो मोहसङ्क्रान्तमूर्तिः । साक्षीस्वान्तेतदुत्थेप्रतिफलितवपुर्गीयतेऽसौ
 प्रमाता, वृत्त्यारूढः प्रमाणंफलमपिधिपणावृत्तिसंख्यासचैत्यो पाधिर्मोहोत्प-
 शब्दप्रमुखविषयगःस्यात्प्रमेयः परात्मा इति,, स्फुटमेतद्वेदान्तपरिभाषाया-
 मपि । "भेदो द्वैधेविशेषेस्या दुपजापे विदारणे,, इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ ॥
 'अमृतस्येव, सुधायाइवानन्दना प्रकृतिः शीलंयस्य, अन्यत्र अमृतं मोक्षः
 निरतिशयसुख मितियावत् तदेव प्रकृतिस्वरूपं यस्य "तं विद्याच्छुक्र
 ममृतम्,, इति (क०२अ-) "योर्वैभूमातदमृतम् इति (छा-७-प्र-) श्रुति
 भ्याम् । नचैवं मोक्षस्य साध्यत्वाभावेन तमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्तिर्नजा-
 येतेतिवाच्यं, सिद्धत्वेपितस्यासिद्धत्वभ्रमेण तदुपपत्तेः । दृष्टश्लोकेऽपि
 विस्मृतस्वकण्ठगतसौवर्णभूषण स्तदवाप्तयेप्रवर्तमानः । ननूक्तसुखस्य मो-
 क्षत्वे प्रमाणाभाव इतिचेन्न, "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति,, इति (तै-)श्रुतेः । यत्तु
 वैषयिकानन्दस्य मुक्तित्वमुक्तं, तत्र मुक्तिदशायां भेदापत्तौ "यत्रत्वस्य-
 सर्वमात्मैवाभूत्,, इति (वृ.) श्रुति विरोधो दुप्परिहरणस्यात् । किञ्च-
 तत्राभावेनशरीरस्यतज्जन्यमात्रमुदितानन्दो नोत्पत्तुमीष्टे, नचतत्रशरीर-
 मपि कल्पयितुंशक्यम्, "अशरीरंवावसन्तं प्रियाप्रियेनस्पृशतः,, इति (छा.)
 श्रुतिर्हिव्याकुप्येत । नवाळोकान्तरगमनमपि सम्भवतिब्रह्मविदां, "न-

तस्य चानाचरन्कायमिति कथं न समदर्शयन्ते, इति चेत्, अत्रैव हि
 अत्रैव 'अमृतं, निम्बं, सकृन्निर्गम्येत्यर्थः । इति चेत्, अत्रैव हि
 गङ्गातिगद्गम् गदेवतः कान्तोपायानात् परिनिर्गमो वर्तमानं यत्
 यथादिकं विदित्वापि न वेदंता, तस्मान्नायेति । अथात्रैव हि
 मदानजमात्माऽमरोमगेऽमृतोऽमृतोऽमृतः, इति [१.३] भूतिवि । अत्र
 अमृतमकृन्निर्गम्ये, तत्र सकृतेऽमृतं स्थाय्यम्, सकृन्निः, सकृत्कृन्निः
 पारो यस्यगः । दृश्यन्तेव तस्मात्प्रोऽभिदन्प्रकृतः यथा भादित्योऽत्र,
 अग्निर्माणवकः यजमानः परतरः, गौर्वादीक इत्यादयः, मात्स्यजानन्द-
 कत्येन । परत्र 'अमृतं, मुक्तिस्वरूपमविनाशिता "अविनाशीवाश्रं व-
 यमात्मा,, इति (वृ.) ध्रुतेः प्रकृति, रूपादानं निमित्तंवा, "यतोवा इ-
 पानिभूतानिजायन्त,, इति (ते.) ध्रुतेः । अभिहितेनैतत् "जन्मानस्य-
 यतः,, (१अ.प्र.पा.२सू.) "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधान्,, (१अ.
 ३.पा.सू.) इति वैयासिकसूत्रभाष्येश्रीशङ्करपादैः । तयोराद्यं द्विविधं वि-
 र्तोपादानत्व परिणामोपादानत्वभेदात्, तत्रप्रथमं ब्रह्मणः विषमसत्ताक
 र्थापत्ते विवर्तत्वात्, द्वितीयन्त्व विद्यायाः समसत्ताक कार्यापत्तेः परिणा-
 मत्वात् ॥० श्रेयोमनीषमिति । श्रेयसि पुण्ये श्रेयसी श्रेष्ठावा 'मनीषा
 मतिर्यस्येत्यर्थः । श्रेयसिकैवल्ये मनीषायस्येतिवा निश्शेषसुखत्वद्योतिका
 गैहिकी मामुष्मिकीमपि दुःखानुषङ्गिणी माकलयन्तः केवलं कैवल्यमेवात
 दृश माकलयन्तदर्थं प्रयतन्तेसाधवः, प्रतिपादितञ्च पातञ्जलदर्शनस्य भाष्य-
 पादेसर्वस्य मुख्यगौण साधारणं दुःखत्वं "परिणाम ताप संस्कारैर्गु-
 वृत्ति विरोधाच्च दुःखमेवसर्वं विवेकिन,, इति सूत्रेण, [१५] दुःखविभाग-
 प्रकरणेच न्यायवार्तिककारैः । अन्यत्र श्रेयस्साधनत्वाच्छ्रेयसी मुक्तिकारि-
 णी, मनीषा ज्ञानंयस्येति "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य स्साध-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (२७)

त्कर्तव्यश्च,, इति (वृ०) “तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति,, इति [पु० सू०]
 “ब्रह्मविदामोतिपरम्,, इति (तै० ब्र० व० २) श्रुतिभ्यः । तत्र चतुर्णां
 श्रवणादीनां प्राधान्यं पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य चिज्ञेयम् । श्रवणमनननि-
 दिध्यासनेषु प्रथमं प्रधान मितरयोस्त्वारादुपकारक तथाङ्गत्व मितिकेचित् ।
 मोक्षहेतुत्वञ्चतस्याविद्यादिसकलदृश्य निवृत्तिद्वाराऽवसेयं, नचजन्यत्वेन
 ब्रह्मरूपतामवाप्नु मशक्नुवत्या स्तस्याअविनाशेऽद्वैतभङ्गः, विनाशेचानव-
 स्थाप्रसङ्ग इतिवाच्यं, तच्चज्ञानस्या विद्यादिसकलदृश्याश्रय कालपूर्वत्वा
 भाव नियमादिति ॥ “पुण्यश्रेयसी मुकृतं,, “श्रेयोनिःश्रेयसामृतं,, श्रेयान्
 श्रेष्ठः पुष्कलस्यात्, इत्यमरः ॥ ० ॥ अतिहृद्य मुपकारकत्वा त्परमाभीष्टं
 जनानां, परत्रापि आनन्दात्मकत्वेन, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,, इति [तै.आ.]
 “आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात्,, इति [तै.आ.] “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
 भूतानिमात्रा मुपजीवन्ति इति (तै.) श्रुतिभ्यः । नचैवम् “आनन्दो
 ब्रह्मणोरूपतच्चमोक्षमतिष्ठितम्,, इतिस्मृतिविरोधः ! तस्याश्रुत्वपेक्षयादु-
 र्वकत्वात् “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाद्गायेत्,, इति श्रुते “स्तासर्वा वेष्टयितव्या,,
 इति स्मृत्या विरोधे प्राप्ते श्रुतेः प्रावलयं स्मृति विरोधाधिकरणे “विरो
 धेत्वनपेक्षंस्या दसतिष्ठानुमानम्, इत्यनेन (न्याय० १अ.) भगवता
 जैमिनिना सिद्धान्तितम् । नचतथापि “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्,, इति
 (क०) श्रुतिविरोधः, गुणगुणिभावसम्पादकस्य समवायस्य “समवा-
 याभ्युपगमाच्च साम्पादनवस्थितेः,, इति (ब्र० अ० पा०) सूत्रभाष्यभामत्यां
 विस्तरेण प्रत्याख्याततयोक्तश्रुते रारोपितभेद विषयकत्वात् । प्रकृतमनुस-
 रामः अन्तःकरणपरिणामात्मकस्य सुखस्य क्षयित्वेन दुःखसम्भिन्नत्वेनच
 हेयत्वमेव, ब्रह्मणश्च केवलनित्य निरतिशयसुखात्मतया युक्तमेवाति प्रिय-
 त्वम् “सोऽन्वेष्टव्यः सोऽभिज्ञासितव्यः,, इति (छा०) श्रुतेः । यद्वा

(२०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

प्रस्तुते हृदि मनसिभवं हृद्यमिति व्युत्पत्त्या हृद्यं मनोज, मतिक्रान्तं कामं जितेन्द्रिय मितियावत् । इतरत्र हृद्यं ज्ञानादि मनोधर्म भूतं परिणामात्मकम् “ काम सङ्कल्पो विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृति र्हीर्धीर्भी रित्येतत्सर्वं मनएव ,, इति “ विज्ञानं यज्ञं तनुते, इति, (तै०) श्रुतिभ्यां मनसएव सुखदुःखाद्यखिलानर्थाश्रयत्वप्रति पादनात् । यद्यत्तत्क्षेत्रज्ञसाधारणत्वादव्याख्येयं, तथापि ज्ञानसुख दुःखेच्छाकर्तृत्ववन्थाश्रयाहङ्कारतादात्म्याध्यासानधिष्ठानत्वरूपस्यातिक्रान्तपदार्थस्य विवक्षितत्वेन नोक्तापत्तिः, भवतिहि अहंजानामि सुखी दुःखीच्छामि करोमीति व्यवहारः । “ स्वान्तं हन्मानसंमनः,, “ अभीष्टं दयितं हृद्यम् ,, इति हृद्यं धवलजीरेच हृत्प्रिये हृद्भवेऽपिच ,, इत्यमर विश्व प्रकाशौ ॥ अथवा “ अति हृद्यं ,, प्रशस्तहृद्यम्, एतदेकविधमेव पक्षद्वितयसाधारणम्, इतरेष्वपि यद्यपिहृद्य—त्वमात्रमस्ति, परञ्च प्राशस्त्य मस्मिन्नेवेत्याशयः ॥ यद्वा ‘हृद्यं, हृदिष्ट कारकम् “ हृद्यं जवनेऽथत्रिषु हृज्ज हृद्धित हृत्प्रिये,, अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपिच,, इतिमेदिनी ॥ यद्वा अतिहृत् मनोऽतिक्रान्तं, मनोऽगोचर इतियावत् यंज्ञानात्मकम् “यन्मनसा नमनुत्,, इतिश्रुतेः, “ अवाङ्मनसगोचरम्,, इतिस्मृतेः, “यतोवाचो निवर्तेन्ते अप्राप्यमनसासह,, इतिगीतानिरुक्तेश्च । साधुपक्षेऽतिहृत् यो यशोयस्येत्यर्थः मनसाप्यालोचनानर्हं यशस्क इति विवरणम् “यशोयः कथितः प्राज्ञयो वायुरिति शब्दितः । याने यातरि यस्त्वागे कथित इशब्दवेदिभि रित्येकाक्षर कोशाभिधानात्, नचैतस्य ज्ञानार्थकत्वं नायात मितिदेश्यं, “ येगत्यर्था स्तेज्ञानार्था ,, इति वचनेन यानशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वस्यानपायात्, अतएवानते स्सार्वकालिकगमनाभिधायकत्वेऽपि अततीत्यात्मेति । पदस्य ज्ञानाश्रयवाचकत्वं मनेकत्रोपपादितं साधुसङ्गच्छते ॥०॥

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (२९)

परमार्थसत्प्रवृत्तीति, परमोऽर्थोयस्मात् यस्येतिवा, आद्येऽर्थपदं प्रयोजन-
 परं प्रकृष्टप्रयोजनसम्पादक मिति यावत्, द्वितीये निवृत्तिपरं, साच वाच्य
 विषयात् । सन्, साधुः, नचानन्वयप्रसङ्गः उद्देश्यताया विधेयतावच्छेद-
 केनावलीढत्वा दितिदेश्यं पक्तापचतीत्यादि वाक्य प्रामाण्यानुरोधेन
 किञ्चिद्भागस्याप्यपूर्वत्वे विशिष्टस्य विधेयत्वसम्भवेन विधेयांशेऽधिकाव-
 गाहिन शशाब्दबोधस्या भ्युपगन्तु मुचितत्वात् । 'सन्, प्रशस्त इतिवा
 वेद्यमान इतिवा, सुधीरितिवा, । एतेनै कत्रार्थे सत्पदस्य द्विधोपादाने,
 'रतलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलोवहन,, इत्यादाविव कवे निर्माण सा-
 क्षामग्री दारिद्र्यस्योन्नपनेन धोतुर्विमुखतापादनेनच कथितपदत्वस्य दो-
 पताप्रसक्ति रिति निरस्तम् । एतस्यच समासेऽपि सम्भवेन पददोषतायाः
 प्रसङ्गे वाक्यदोषतैव कथमाळङ्कारिकैरभि हितेत्यन्या विचारणेत्युपरम्पते ॥
 प्रकृष्टावृत्तिः प्रवृत्ति राचरणं यस्य, नहि साधवो निषिद्धमाचरन्ति ।
 सती प्रवृत्तिर्यस्येतिवा । 'परमार्थेसती, परमार्थानुकूला प्रवृत्तिर्यस्येतिवा ।
 परस्य मार्थे सम्पत्तये सत्प्रवृत्ति र्यस्येतिवा । प्रकृष्टाभिधेये 'सति, ब्रह्मणि
 प्रवृत्तिर्यस्येतिवाऽर्थः । अन्त्ये साक्षात्कारानुकूलत्वं सप्तम्या बोध्यते ।
 " अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु, अभिधेयेऽपिशब्दानां निवृत्तौच
 प्रयोजने,, इति विश्वप्रकाशः । "सन् साधौ धीर शस्तयोः । मान्ये
 सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युपयोः स्त्रियामिति भेदिनी । " ॐ तत्स-
 दितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, इति भ० गीता । परत्र 'परमार्थसत्,
 कालत्रयावाधयं, "तस्यहवा एतस्य ब्रह्मणोनामसत्यम्., इति (छा०) श्रुतेः
 "सत्यंज्ञान मनन्तं ब्रह्म,, इति [तै०] श्रुतेः, " सच्चिदानन्दविग्रहम्,,
 इतिस्मृतेश्च सत्पत्वस्य मिथ्यात्वाभावतया तस्यच बाधितत्वात्मत्वेन
 निरुक्त रूपत्वात्, धर्तैव पारमार्थिक व्यावहारिक प्रातीतिकसत्ता भेदेन

प्रस्तुते हृदि मनसिभवं हृद्यमिति व्युत्पत्त्या हृद्यं मनोज, मतिक्रान्तं
 कामं जितेन्द्रिय मितियावत् । इतरत्र हृद्यं ज्ञानादि मनोधर्मं भूतं
 परिणामात्मकम् “ काम स्मङ्कलपो विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृति
 हीर्षीर्षी रित्येतत्सर्वं मनएव ,, इति “ विज्ञानं यज्ञं तनुते, इति, (तै०)
 श्रुतिभ्यां मनसएव सुखदुःखाद्यखिळानर्थाश्रयत्वप्रति पादनात् । यद्यप्ये
 तत्क्षेत्रज्ञसाधारणत्वादव्याख्येयं, तथापि ज्ञानसुख दुःखेच्छाकर्तृत्वबन्धा-
 श्रयाहङ्कारतादात्म्याध्यासानधिष्ठानत्वरूपस्यातिक्रान्तपदार्थस्य विवक्षित-
 त्वेन नोक्तापत्तिः, भवतिहि अहंजानामि सुखी दुःखीच्छामि करोमीति
 व्यवहारः । “ स्वान्तं हन्मानसंमनः,, “ अभीष्टं दयितं हृद्यम्,, इति
 हृद्यं धवलजीरेच हृत्प्रिये हृद्भवेऽपिच ,, इत्यमर विश्व प्रकाशौ ॥ अथवा
 “ अति हृद्यं ,, प्रशस्तहृद्यम्, एतदेकविधमेव पक्षद्वितयसाधारणम्, इतरे-
 ष्वपि यद्यपिहृद्य—त्वमात्रमस्ति, परञ्च प्राशस्त्य मस्मिन्नेवेत्याशयः ॥
 यद्वा ‘हृद्यं, हृदिष्ट कारकम् “ हृद्यं जवनेऽथत्रिषु हृज्ज हृद्धित ह-
 त्प्रिये,, अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपिच,, इतिभेदिनी ॥ यद्वा
 अतिहृत् मनोऽतिक्रान्तं, मनोऽगोचर इतियावत् यंज्ञानात्मकम् “यन्मनसा
 नमनुत,, इतिश्रुतेः, “ अवाङ्मनसगोचरम्,, इतिस्मृतेः, “यतोवाचो निव-
 र्तन्ते अप्राप्यमनसासह,, इतिगीतानिरुक्तेश्च । साधुपक्षेऽतिहृत् यो यशोयस्ये
 त्यर्थः मनसाप्यालोचनानर्हं यशस्क इति विवरणम् “यशोयः कथितः
 प्राज्ञैर्यो वायुरिति शब्दितः । याने यातरि यस्त्यागे कथित इशब्दवेदिभि
 रित्येकाक्षर कोशाभिधानात्, नचैतस्य ज्ञानार्थकत्वं नायात मितिदेश्यं,
 “येगत्यर्था स्तेज्ञानार्था ,, इति वचनेन यानशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वस्यान-
 पायात्, अतएवातते स्सार्वकालिकगमनाभिधायकत्वेऽपि अततीत्यात्मेति
 योगेनात्मपदस्य ज्ञानाश्रयमाचकत्व मनेकत्रोपपादितं साधुसङ्गच्छते ॥०॥

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (२९)

परमार्थसत्प्रवृत्तीति, परमोऽर्थोयस्मात् यस्येतिवा, आद्येऽर्थपदं प्रयोजन
 परं प्रकृष्टप्रयोजनसम्पादक मिति यावत्, द्वितीये निवृत्तिपरं, साच वाच्य
 विषयात् । सन्, साधुः, नचानन्वयमसङ्गः उद्देश्यताया विधेयतावच्छेद-
 केनावलीढत्वा दितिदेश्यं पक्तापचतीत्यादि वाच्य प्रामाण्यानुरोधेन
 किञ्चिद्भागस्याप्यपूर्वत्वे विशिष्टस्य विधेयत्वसम्भवेन विधेयांशेऽधिकाव-
 गादिन शशाब्दबोधस्या श्युपगन्तु मुचितत्वात् । 'सन्, प्रशस्त इतिवा
 वेद्यमान इतिवा, सुधीरितिवा, । एतेनै कत्रार्थे सत्पदस्य द्विधोपादाने,
 'रतलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलोचहन,, इत्यादाविव कवे निर्माण सा-
 णमग्री दारिद्र्यस्योन्नपनेन धोतुर्विमुखतापादनेनच कथितपदत्वस्य दो-
 ताप्रसक्ति रिति निरस्तम् । एतस्यच समासेऽपि सम्भवेन पददोषतायाः
 असङ्गे वाक्यदोषतेव कथमाळङ्कारिकैरभि हितेत्यन्या विचारणेत्युपरम्यते ॥
 प्रकृष्टावृत्तिः प्रवृत्ति राचरणं यस्य, नहि साधवो निषिद्धमाचरन्ति ।
 सती प्रवृत्तिर्यस्येतिवा । 'परमार्थेसती, परमार्थानुकूला प्रवृत्तिर्यस्येतिवा ।
 परस्य मार्थे सम्पत्तये सत्प्रवृत्ति र्यस्येतिवा । प्रकृष्टाभिधेये 'सति, ब्रह्मणि
 प्रवृत्तिर्यस्येतिवाऽर्थः । अन्त्ये साक्षात्कारानुकूलत्वं सप्तम्या बोध्यते ।
 " अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु, अभिधेयेऽपिशब्दानां निवृत्तौच
 प्रयोजने,, इति विश्वमकाशः । "सन् साधौ धीर शस्तयोः । मान्ये
 सत्ये विद्यमाने विष्टु साध्युमयोः स्त्रियामिति गेदिनी । " ॐ तत्स-
 दितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, इति भ० गीता । परस्य 'परमार्थसत्,
 कालत्रयावाध्यं, "तस्यदवा एतस्य ब्रह्मणोनामसत्यम्,, इति (छा०) श्रुतेः
 "सत्यंज्ञान मनन्तं ब्रह्म,, इति [तै०] श्रुतेः, " सच्चिदानन्दविग्रहम् ,,
 श्रुतिस्मृतेश्च सत्पत्वस्य मिथ्यात्वाभावतया तस्यच बाधितत्वात्मत्वेन
 निरुक्त रूपत्वात्, घर्ततेच पारमार्थिक व्यावहारिक प्रातीतिकसत्ता भेदेन

(३०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

त्रिविधासत्तौपनिषदां, तासु प्रथमा ब्रह्मणः, द्वितीया घटादीनां, तृतीया
शुक्तिरूप्यादीनाम्, घटः सन्नित्यादि प्रतीतिस्तु व्यावहारिकी मेव सत्ता
गोचरयति । नचाकाशादीनांन्यायनयइवे हाऽपि कालत्रितयावाध्यते,
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश स्तम्भूतः, इति [तै०] श्रुतेः “एत-
स्माज्जायते प्राणो मनस्तर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योति रापश्च पृथिवी
विश्वस्य धारिणी,, इति [ई०] श्रुतेः तदित्यमेतेषां संक्षेपतस्मृष्टिप्रक्रिया,
यथोक्तस्वरूपाया मायायाः परमेश्वरीयेक्षण सङ्कल्पप्रयत्नात्मिकाभिः कृ-
तिभि रपञ्चीकृतानि तन्मात्र पदप्रतिपाद्यानि त्रिगुणान्याकाशादीनि
पञ्चभूतानि, तेषु सत्वगुणोपेतै नैकैकेन यथाक्रमं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि
मिलितैश्चतैरुक्तगुणवद्भि र्मनोबुद्ध्य हङ्कारचित्तानि, रजोगुणोपेतेन चैकैके-
यथ क्रमं वागादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, मिलितैश्चतै रुदितगुणाश्रयैः प्राण
हृदयः पञ्चवायवः, तमोगुणोपेतैश्चतैः [१] पञ्चीकृतानि भूतानि, तैरे-
वापञ्चीकृतभूतैः महत्तत्त्वाख्यातं हिरण्यग(२)र्भशरीरंपर महङ्कारख्यातं
मस्मदादि शरीरमपगमिति द्विविधं परलोक प्रयाण निर्वाहकं मोक्षपर्यन्त
स्थायि मनोबुद्धि द्विविधेन्द्रिय प्राणादिपञ्चकसंयुक्तं लिङ्गशरीरं, तमोगुणो-
पेतैः पञ्चीकृतभूतै श्वर्दशभुवनात्मकं ब्रह्माण्डं चतुर्विधं स्थूलशरीरंचजा-
यन्ते ॥ नवा परमाणोरपि पुरोदितावाध्यत्व मनश्च्युपगमात् तत्रहिक्रिया-
यासंयोगस्य चोपपादन मशक्यमेव, किञ्चावयवावयविभावोऽपि दुरुप-
गमः मप्रवायानट्टीकारात् अवयवापेक्षयाऽवयविनि गुरुत्वस्याधिकस्य प्रस-
ङ्गाच्च तदेतत्प्रत्ययादि तर्कपाद भामत्याम् “उभयथापिनकर्मात्तस्तदभावः,,

(१) पञ्चीकरण प्रकाश पञ्चदशा “द्विधाविधा चैकैकेननुर्भाव्यमजगत्पुनः । एतस्वेतार द्वितीयाद्ये
यो ब्रह्मण्यञ्च पञ्चने ,, इति ।

(२) हिरण्यगर्भस्य सृष्टिप्रत्ययात् प्रथमो जीवः ।

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (३१)

“समवायाभ्युपगमाच्चसामान्यादनवस्थितेः, इत्यादि बैयासिकसूत्र भाष्य व्याख्यानावसरे विस्तरेण वाचस्पतिमिश्रैः । अथवा 'परमो, नित्यः अर्थः पुरुषार्थो यस्मात् मोक्षजनकज्ञानविषय इत्यर्थः, अर्थादिषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु त्रयाणां प्रत्यक्षेण श्रुत्याचानित्यत्वस्याधिगतेः साच “तद्यथेह कर्म चेतोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तोलोकः क्षीयते,, इति (मु०) मोक्षस्यच नित्यनिरतिशय सुखात्मक ब्रह्मरूपतेति । 'सत्, यथोक्तस्वरूपं, ननुतार्किकाभ्युपगतेन सामान्येन कालोपाधिसम्बन्धित्वेनवा सत्त्वेनोपेतं, तयो स्सर्वत्र सत्तदित्यनुगताकारकप्रतीते रूपपादकत्वा सम्भवेन सामान्यस्यच कार्य कारण भावस्थाति प्रसक्ततया स्वच्छेदकत्वेन साधयितुमशक्यतयाच सत्त्वस्योक्त रूपत्वकल्पनाया अयोगात् मन्मतेत्व द्वितीय ब्रह्म तादात्म्याध्यासेनैव सर्वत्रोदितप्रतीते रूपपादनं सुकरमेवेति ॥ अत एव प्रकृष्टावृत्तिः स्थितिर्यस्यतत् इतरेपान्तु जडत्वेन वृत्तिव्याप्यत्वेनवा किञ्चित्कालावच्छिन्न चित्तादात्म्येनवा स्वातिरिक्त सम्बिदपेक्षाव्याप्य स्वव्यवहारकत्वेनच, स्थितौ प्रकर्ष विरहात् “सवाएष महानजआत्मा,, इति श्रुतेः ॥ एवंसति ब्रह्माभिन्नं सज्जनात्मकं वस्तु जयति । भावध्वनिः । तस्यच श्लेषभित्तिकेन रूपकेण व्यज्यमानाया उपमाळङ्कृते ब्रह्मविषयकरतेश्चाभिव्यक्ति रद्गम् । एवञ्च प्रयोळङ्कारोऽपि,, गीतिकावृत्तम् ॥ ७ ॥

काव्यकृत्वञ्च वैशुण्य प्रतिपत्ति परायणः ।

न वारणीयः केनापि यातुधानाधिकः खलः ॥८॥

आख्यायिकाङ्गतया खलवृत्तं वर्णयति काव्येत्यादिना, दोषैर्विशुरं गुणा लङ्काराभ्यामन्वितं शब्दार्थोभयंकाव्यम्, ननु दृष्टितेऽपिकाव्यताया उपगतत्वे न, दुष्टंकाव्य मिति व्यवहारेण, नीरसेऽपि निरलङ्कारेपि वाच्यव्यसिते का-

(३२) ❁ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❁

व्यत्वस्य महाकवि सम्पदायसिद्धत्वेन नैतत्प्रकाशोक्तं लक्षणं सम्भवतीति-
चेत्, अत्राहु रुद्रच्योतकाराः विकक्षणास्वादव्यञ्जकत्वस्यैव तत्त्व-
दकत्वाद् दूषितादौ तदभावेन नानुपपत्तिः, काव्यंश्रुतं का-
दिव्यवहारस्य शब्दार्थयुगले काव्यपदशक्ति ग्राहकस्य
कथं न काव्यम्,, इतिव्यवहारस्य च्दम ॥ ६ ॥
काव्यसामान्यलक्षणन्तु चमत्कारित्वेसति
त्यादौ काव्यत्वप्रसक्तिः दुष्टादपि च ॥ ६ ॥
व्याप्ति रिति विभावनीयमेतत् । तदेव च
त्वाच्चक्रतुः यागः अतादृशकाव्ये क्रतुत्व
तदङ्गानां दोषव्यतिरेक गुणाळङ्काराणां
यणः व्यापारान्तरपरीहारेण तत्रैव
सम्पादनपरायणः परञ्चासौ
न केनापिजनेनोपायेनवातथा अ-
जीवितेन व्यतिरेकाळङ्कारेण स्वत
व्यज्यते ॥ ८ ॥

(१) यत्तु रसवतो वाक्यस्यैव
प्रसक्त्यानादरणीयम् । १०५
१०५ । १०५ । १०५ । १०५ ।
दत्त्वादिकमिव शब्दमात्रसाधारण-
न्तु " अन्यस्यान्यार्थक । १०५
। वैलक्षण्य च जातिरक्षणो
। १०५त्वेन क
स्तः वक्रोक्तिकाराः

भाति श्रौतविधानमेध्यवसुधोवैदेहदेशो बुधे
 र्यस्मिन् व्यासतनूद्बोप्यधिजगावध्यात्मविद्यां सुधीः ।
 तत्राति प्रथितोऽस्ति सोदरपुराभिख्याविभूषान्वयोऽ-
 मुण्याङ्गेर्जितदिग्बनेऽवनिसुरस्सर्वोऽनुर्वाञ्छति ॥ ९ ॥

आख्यायिकावयवतयाऽन्ववायादिकं स्वकीयं कीर्तयति, भातीत्या-
 दिना । ' श्रौतविधानैः, धृतिविहित क्रियानुष्ठानैः । 'मेध्या, पूता "पुतं
 रवित्रं मेध्यञ्च, इत्यमरः, वसुधा यत्र, सः । तेन प्रकाशनयोग्यत्वं तदा
 ध्यत्वात्मकवाच्यायोपपादकतया गुणीभूतं व्यज्यते । अतएव परिकराल-
 ङ्कारः । ' विदेह(१)स्य, सवीज(२)समाधे रसम्प्रज्ञात समाधिसाधनस्य
 तृती(३)यां विधां सानन्दाभिधानामासाद्याहन्तया तत्कार्यं भूतया मदीय-
 त्वविकक्षणया ममतया च विधुरीकृतस्य, जीवन्मु(४)क्तपदेनाभिधे यस्य
 वा, अयं वैदेहः " तस्येदम् ,, इत्यनेनाण् प्रत्ययः । नतुयस्यकस्यचिन्नृ-
 पस्य । देशः, मिथिलाभिधानः । वैदेहपदेन पुरोदीरितमेव योग्यत्वं ग-
 म्यते । तथाच परिकराङ्कुरालङ्कारः, मकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यङ्ग्य
 क विशेष्यवाचक पदत्वलक्षणस्य सद्भावात् " साभिमाये विशेष्येतु भवे-
 त्परिकराङ्कुरः । चतुर्णां पुरुषार्थानां दातादेवश्चतुर्भुजः,, इति दीक्षितोक्तेः ।

१ विगत देर तदभिमानोपस्थेतिपोगार्थः ।

२ सम्प्रज्ञाताभि परस्य, 'समाधे., क्षिप्तमूढविश्रित्तवृत्तिनिरोधस्य, " योगक्षिप्तवृत्तिनिरोधः"
 इति पातञ्जलदर्शनसूत्रस्यभाष्ये " सर्वशब्दाभरणत्वात् सम्प्रज्ञातोऽपियोग इत्याद्यामते " इति
 व्याख्यानात्, यत्किञ्चिन्निवृत्तिनिरोधस्याति प्रसञ्जकत्वात् ॥

३ तयारि सम्प्रज्ञातश्चतुर्विधः सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्चेति ॥

४ जीवन्मुक्तपदसाक्षात्कृतात्मतत्त्वः समाप्तनभिम्याहानोत्तरागौर्देवेर्विमुक्तः अदृष्टोत्पादरहितः
 प्रारब्धकर्मोपशुञ्जानः विनष्ट समाधिप्रभावाद्युपपन्नोक्ष्यमाणं बाह्याप्युद्देन तदितरत्
 कर्मसामान्य यस्यतादृशः ॥

(३२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

व्यत्वस्य महाकवि सम्प्रदायसिद्धत्वेन नैतत्प्रकाशोक्तं लक्षणं सम्भवतीति-
चेत्, अत्राहु रुदच्योतकाराः विकक्षणास्वादव्यञ्जकत्वस्यैव तल्लक्ष्यतावच्छे-
दकत्वाद् दूषितादौ तदभावेन नानुपपत्तिः, काव्यंश्रुतं काव्यमधिगत मित्या-
दिव्यवहारस्य शब्दार्थयुगले काव्यपदशक्ति ग्राहकस्य सद्भावेन “श्लोकवा-
क्यं न काव्यम्,, इतिव्यवहारस्य शब्दमात्रे लक्षणाश्रयणेनानापादनीयत्वात्,
काव्यसामान्यलक्षणन्तु चमत्कारित्वे सति शब्दार्थोभयत्वं तेन नगौरस्ती-
त्यादौ काव्यत्वप्रसक्तिः दुष्टादपि काव्यादपकृष्ट चमत्कारोजायतएवेतिना-
व्याप्ति रिति विभावनीयमेतत् । तदेव चतुर्वर्गप्रदत्वात् क्लेशातिशयसाध्य-
त्वाच्चक्रतुः यागः अतादृशकाव्ये क्रतुत्वारापस्यायुक्तत्वात् । रूपकालङ्कारः।
तदद्धानां दोषव्यतिरेक गुणालङ्काराणां वैगुण्यस्यासद्भावस्य प्रतिपत्तौ परा-
यणः व्यापारान्तरपरीहारेण तत्रैव प्रवृत्तः, राक्षसोऽपियागाङ्ग वैगुण्य
सम्पादनपरायणः परञ्चासौ मन्त्रादिनावलेनच शक्योवारयितुं, खलस्तु
न केनापिजनेनोपायेनवातथा अतएव तयोऽधिकः । अत्र रूपकश्लेषोप-
जावितेन व्यतिरेकालङ्कारेण स्वतस्मिद्धेन खलविपयिणीनिन्दा वस्तुरूपा
व्यज्यते ॥ ८ ॥

(१) यत्तु रघवतो वाक्यस्यैव काव्यनगुण्यन्तिकेतिन् तत्र माकनिकमित्तलध्रमिपणनादाव
प्रवृत्त्यानादानीयम् । रघवद्रोषरक्तम्तु यन्प्रतिपादितार्थं निषयकभावनाल सुस्तवत्याप
चमन्त्रान्वाप्यपर्यायि (जात्यावन्दिजनन्यतानिरूपितजनकतापभेदक तत्त्वमेवकाव्य इ वे
दनादिकृत्वि शब्दमात्रमाघातमितिप्राहु ॥ यकोनिमत्त्वमेवतत् । साधनिल्लग्नोक्तिः ।
न्तु “ कव्यस्य न्य र्क व इयमन्यथायोभवति । केपेण कानोति साहित्यदर्पणोक्तक
ण । ब्रह्मण्य न आतिरमणोपाविर्तीकोत्तरादूलदजनकज्ञानगोभाररं वा । एतेन यो
नेरदुत्तररुदरेन काल्यदृशेन विविधु मताप इयथावकवादिनि दर्शयद्वामा
द्वेतेरिममन्दि वकोत्तिका ॥

भाति श्रौतविधानमेध्यवसुधोवैदेहदेशो बुधै
 र्यस्मिन् व्यासतनूद्भवोप्यधिजगावध्यात्मविद्यां सुधीः ।
 तत्राति प्रथितोऽस्ति सोदरपुराभिख्याविभूषान्वयोऽ-
 मुष्याङ्गेऽर्जितदिग्बनेऽवनिसुरस्सर्वोजनुर्वाञ्छति ॥ ९ ॥

आख्यायिकावयवतयाऽन्ववायादिकं स्वकीयं कीर्तयति, भातीत्या-
 दिना । ' श्रौतविधानैः, श्रुतिविहित क्रियानुष्ठानैः । 'मेध्या, पूता "पुतं
 पवित्रं मेध्यञ्च,, इत्यमरः, वसुधा यत्र, सः । तेन प्रकाशनयोग्यत्वं तदा
 श्रयत्वात्मकवाच्यार्थोपपादकतया गुणीभूतं व्यज्यते । अतएव परिकराळ
 ङ्कारः । ' विदेह(१)स्य, सवीज(२)समाधे २सम्प्रज्ञात समाधिसाधनस्य
 तृती(३)यां विधां सानन्दाभिधानामासाद्याहन्तया तत्कार्यं भूतया मदीय-
 त्वविकक्षणया ममतया च विधुरीकृतस्य, जीवन्मु(४)क्तपदेनाभिधे यस्य
 वा, अयं वैदेहः " तस्येदम् ,, इत्यनेनाण् प्रत्ययः । नतुयस्यकस्यचिन्नृ-
 पस्य । देशः, मिथिलाभिधानः । वैदेहपदेन पुरोदीरितमेव योग्यत्वं ग-
 म्यते । तथाच परिकराङ्कुराळङ्कारः, प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिष्यङ्गच
 क विशेष्यवाचक पदत्वलक्षणस्य सद्भावात् " साभिपाये विशेष्येतु भवे-
 त्परिकराङ्कुरः । चतुर्णां पुरुषार्थानां दातादेवश्चतुर्भुजः,, इति दीक्षितोक्तेः।

१ विगत देह. तदभिमानोपस्येतियोगार्थः ।

२ सम्प्रज्ञाताभिधस्य, 'समाधे, क्षिप्तमूढविधिसवृत्तिनिरोपस्य, " योगभिक्षुक्षितिनिरोधः"
 इति पातञ्जलदर्शनसूत्रस्यभाष्ये " सर्वशब्दाग्रहणात् सम्प्रज्ञातोऽपियोग इत्याद्यायते " इति
 व्याख्यानात्, यत्किञ्चिन्नवृत्तिनिरोधस्याति प्रसञ्जकत्वात् ॥

३ तथाहि सम्प्रज्ञातश्चतुर्विध. सवितर्क. सविचार. सानन्दः सास्मितश्चेति ॥

४ जीवन्मुक्तस्यसाक्षात्कृतात्मतत्त्वः सवासनमिथ्यादानोत्कटरागद्वेषैर्विमुक्तः अदृष्टोत्पादरहितः
 प्रारब्धभ्रूमोषभुञ्जान विनष्ट समाधिप्रभावापुणपद्भोक्ष्यमाणं बाकायन्पूरेण तदितरत्
 कर्मसामान्य यस्यतादृशः ॥

(३४)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

सत्येवं परिकर परिकराङ्कुरात्कुरारयो संसृष्टिः । काव्यप्रकाशकृतस्य
ए(१)तमलंकारंनाधिक तथाऽऽतिष्ठन्ते, पूर्वाभिहितव्यङ्ग्यक पदत्वलक्षणेन
परिकरलक्षणेन तदङ्कुरस्यापिलक्षित तथा तत्रैवान्तर्भावसम्भवादिति वि-
भाव्यम् । बुधैः, पण्डितैः । नतु एकेन तेन । भाति, दीप्यते । नतु तैरुप-
लक्षितः केवलमस्ति । बुधेषु दीपनकरणत्वाभिधायकवृत्तीया श्रुत्या प्रकर्षा-
प्रतीयते, यतोऽपकृष्टैस्तैर् ग्रामस्य गेहस्यापि वा दीप्तिर्न सम्भवति, किमुत जन-
पदस्य । यस्मिन्देशे सुधीः व्यासस्य अष्टादशपुराणप्रणेतुः भगवदवताररू-
पस्य, नतु साधारणस्य, तथाच पाण्डित्यातिशयोऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यध्व-
निः । निरुक्तविशेषणाद्युपेतेवादरायणेऽर्थे व्यासपदस्य लक्षणावृत्तेराश्रय-
णात् । अन्यथा तत्पदोपादानवैयर्थ्यम् । अतएव “ त्वामस्मि वच्मि विदुषां
समवायोऽतूतिष्ठति । आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहितत्, ” इत्यत्र
त्वामस्मि वच्म्यात्मायपदाना मनुपयुक्तार्थतयोपदेश्यात्त्वोपदेशप्रमाणपरिगृ-
हीतत्वात्मकार्थान्तरसंक्रमितवाच्यकतयाऽवश्यवाच्याहिताहितत्वाद्यर्थ व्य-
ञ्जकत्वं काव्यप्रदीपप्रभाषा तुरीयोऽस्ते प्रतिपादितम् । ‘तनूद्भवोऽपि
नतु क्षेत्रजोऽपि शुकाचार्यः, तत्र पितुर्गुणसंक्रमणासम्भवात् । किमुतान्यः ।
‘अध्यात्मविद्याम्’ अष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमाम् अतिदुरवबोधं वेदान्त-
विद्याम्, नपर मन्य विद्याम् “ अध्यात्मविद्याविद्यानाम्, ” इति भगव-
द्गीता । आत्मनीत्यध्यात्मम् “अनश्च, ” इत्यनेन अन्नन्तादृच् । अधिजगौ,
अध्यैष्ट । पुरोक्तरीत्याऽर्था पत्यलंकारो व्यङ्ग्यः तेनच प्राशस्त्यंदेशस्य तथा
एवञ्चवर्णनीयतया प्रस्तु तस्य देशस्य बुधकरणिकया दीप्त्यावैयासक्यादेर-
ध्ययनेन वर्णितेनकारणेन तदेशोत्पन्नेकूलेप्राशस्त्यं कार्यभूतं प्रतीयत इति
प्रस्तुताङ्कुरालंकारः “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्यद्योतने प्रस्तुताङ्कुर, ” इत्यभिधानात्

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (३५)

पुराकिञ्चैयासक्तिः पितुरनुज्ञयाऽऽयाय मिथिलायामध्यात्मविद्यां राजर्षे-
 र्जनकादधीतत्वा नितिपौराणिकीप्रवृत्तिः । 'तत्र, यथोक्तेदेशे । 'अतिप्रधि-
 तः। विख्याततरः'सोदरपुराभिख्यायाः, सोदरपुरेतिग्राभनामधेयस्य, विभू-
 पाभूतः' ननुभूपणमात्रम् । 'अन्वयः, वंशः । अस्ति । 'अभिजनान्वयो'
 इत्यमरः । नतुवंशस्यविभूपातन्नामेति । तेनापिवंशस्य श्रेयस्त्वं प्योत्पत्ते ।
 'अमुष्य, यस्यअर्जितं दिग्बनं तदभिधानोग्रामोयत्, तस्मिन् ध्वंगे, एकदेशे
 मर्वः, ननुकश्चिदेव, 'अवनिस्तुरः पृथिव्यां देवात्मको द्विजः, जनुः, जन्म,
 वाञ्छति । एतेनचानुभाव मुखेनसोदर पुरमूलक दिग्बन ग्रामोपलक्षितस्य
 कुलम्णतिज्यायस्त्वंव्यज्यते । इमेचण्डल्यार्थाः कविनिष्ठे श्रेष्ठन्वे प्रबन्ध-
 ध्वनावद्गभाव गामादगन्ति । एवमग्रेपिग्राहामिति भव तिमर्षथा मन्दर्भष्ट-
 द्भिः म. स. र. न. म. य. (१) ल. ग. वर्णानां क्रमेण पाठेषु न्यासात् ।
 शार्दूल विक्रीडितंमृन्तम् ॥९ ॥

अत्रश्रोत्रियसद्गुणाग्रगणनोवाग्मीसमज्याजजे
 कान्तश्शान्ततमोऽव्यलीकवचनोऽनूचानमुख्यः कृती ।
 विख्यातेश्वरदत्तनामगहितो मिश्रोपनामोदितो
 यत्कीर्तेस्सकलाकलामितरुचेरद्यापिविद्योतते(जेगीयते) १०

अनेति । सोदरपुरान्वयस्य दिग्बनग्रामोपलक्षितेऽङ्गे 'सांख्यिणा, श्री
 तरमार्तादिप्रियानुष्ठानपरायणतां विमलमानसता साष्टताञ्च परीष्ट
 मद्यमरिममहितेन पुरातनेन मिथिहानुपतिना हरिस्तिएदेन शोचिरेति

१ म. र. र. वि. ल. म. य. य. म. य. र. न. म. य. (१) ल. ग. वर्णानां क्रमेण पाठेषु न्यासात् ।
 २ म. य. र. न. म. य. (१) ल. ग. वर्णानां क्रमेण पाठेषु न्यासात् ।

(३६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

पदेन सङ्केतितानां द्विजवर्गाणां, सद्गणेषु 'अग्रा, प्रथमागणनायम्, सः । असौ प्रथमतोद्विजः, तत्रापि श्रोत्रियः, तेषामपिपतांगणानामग्रे गणित, इत्यदसीयमाहात्म्ये किं विशेषतोवक्तव्यम् । 'ममज्यानां, मद्गमां 'वजे' समुदाये, ननुकस्याञ्चिदेकस्यां तत्र, 'वाग्मी' नाचोयुक्तिपटुः । नतुवावाटः । 'शान्तः' सुन्दरः, ममज्यावजेकान्त इतिवा, ननु गेहेकान्तः । तेनच सौन्दर्यातिशयोव्यज्यते । 'शान्ततमः, अतिशयेनशान्तः, 'अव्यलीकं' सत्यं प्रियञ्च वचनं यस्य, सः । "व्यलीकमप्रियाकार्यवेक्ष्येष्वपि" इतिमेदिनी । "अलीकमनृतेऽपिच" इतिविश्वः । अथवा 'शान्तं' विलीनं, 'तमः' अज्ञानं, यस्य, मचास्यव्यलीकवचन इति विशेषणयोः कर्मधारय इति । 'अनूचानानां, वेदेषु तदंगेषु च पण्डितानां विनीतानाञ्च, मुख्यः । "अनूचानो विनीतेस्यात्सांगवेदविचक्षणे" इति मेदिनी । 'कृती' पण्डितः योग्यश्च "कृतीस्यात्पण्डितेयोग्ये" इति विश्वप्रकाशः । 'विख्यातेन' प्रसिद्धेन, ईश्वरदत्तेतिनाम्ना 'महितः, पूजितः, अभिधेय इतियावत् माहात्म्यं द्योत्यते, सोऽयमत्यन्ततिरस्कृत वाच्यध्वनिः, अचेतनेन पूज्यत्वस्य बाधात् । यद्वा विख्यात इति पृथगेव विशेषणम्, पूर्ववत्समापः । अथवा विख्यातानांजनानामीश्वरः, 'दत्तं' दानम्, भावेनिष्ठाप्रत्ययः, तेनयत् नाम, तेनमहितः, दानजनितकीर्तिमानिति यावत् । मिश्रेत्युपनामयस्य, सः, ईश्वरदत्तमिश्र इति मिलितार्थः । 'उदितः, उत्पन्नः । 'सितरुचेः' धवलद्युतेः यस्यकीर्तेः, सकला, नतुकाचिदेव, 'कला' भागः, अद्यापि, नतुपुरैव, जेगीयते, अतिशयेनगीयते गैधातोर्यद् । लोकैरितिस्फुटम्, अतएव न न्यूनपदत्व दोषप्रसक्तिः । अथवा विद्योतते इति पाठः, तत्रचनशङ्काप्युक्तदोषस्य । एतैश्चविशेषणै रतिपुष्कलत्वं मिश्रेऽभिव्यज्यते इति ॥ १० ॥

(३८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

न्तं, मन्दिरं “निशान्त पस्त्य सदनम्” इत्यमरः निर्माय. विरच्य, अ-
निशं हरैकमनाभृत्वेति भावः । ‘निर्मायतया, मायारहिततया ‘शं, क-
ल्याणम्, ‘आयात्’ प्रापत् । हरैकमानसत्वस्य मायाराहित्यकारणतया
काव्यलिङ्गम् । निर्माय निर्मायेत्यत् यमकाङ्कारः “सत्यर्थेपृथगर्थायाः
स्वरव्यञ्जनसंहतेः, क्रमेणतेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” इति दर्पणोक्तेः स-
मानार्थत्वाभाववत्समानानुपूर्वीकानेकवर्णावृत्तियमक मितितु परिस्कारिणां
सरणिः, लाटानुप्रासवारणाय समानार्थत्वाभाववदिति । विभिन्नार्थकत्व
निवेशे “ममरसमरसोऽयम्” इत्यादौ द्वितीयावृत्तेर्निरर्थकत्वेनाव्याप्तिः
प्रसज्येत, इति तदुपेक्षा । “सरोरस” इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय समा-
नानुपूर्वीकेति । तथाविधवर्णद्वयेऽतिव्याप्तेर्व्युदासाय अनेकवर्णावृत्तीती-
ति संक्षेपः ॥ १२ ॥

तज्जातोधिषणावधीरितसुधीसन्दोहमोहप्रदः
स्वच्छान्तर्जितदर्पदर्पणमणि स्सन्तर्पणोजन्मिनाम् ।
पुण्याचाग्विहापिताखिलपणो राजत्ममज्ञाचणो
लेभेसाधुवशंवदेन्द्रियगणो गोमाजिमिश्राभिधाम् ॥१३॥

तज्जातइति । तस्मात् रतिदत्तमिश्रात् जातः । ‘धिषणया, बुद्ध्या,
‘अवधीरितस्य, तिरस्कृतस्य, सुधियां सन्दोहस्य, मोहप्रदः । अमुष्य
प्रज्ञातिशयं समधिगत्य सर्वेष्व सुधियोमुह्यन्तीति महामतित्वं व्य-
ङ्ग्यम् । यद्वा विषणयाऽवधीरितः सुधीसन्दोहोयेन तथाभूतस्सन् ‘मोहम्’
अविद्यां, प्रकर्षणमति खण्डयति निवर्तयतीति यावत् तादृशः । अथवा धि-
षणाया अवधिः, काष्ठं प्राप्तः निरतिशयबुद्धिमानिति फलितार्थः, अतएव
; कम्पितः सुधीसन्दोहोयेन सचासौ ‘मोहप्रदः, ‘मायाः सम्पत्तेः,

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (३९)

'ऊटः, 'तर्कः, सत्प्रदः, सम्पत्तिप्राप्त्युपायशिक्षक इत्यर्थः एतेन नोति-
 श्रुत्वं द्योत्यते । 'परय, शिवरय, 'ऊटः, तर्कः, सत्प्रदः, शिवमाधकन-
 कोपदे शितेतिवा । सच सर्गाद्यकालिकं द्वयशुभं यदि रक्षोपादानगोचराप-
 रोक्षज्ञानादिमज्जन्यं नरयात, तर्हिकार्यं नरयादिन्यादिभ्यो न्यायहृद्यमा-
 खली प्रतिपादितः " मन्दिशब्धन्द्रमायेधा मालक्ष्मीधर्मकारिणा " इत्याभ-
 धानात् । रचन्तेन ' अन्तः, अन्तः करणेन शिवः 'दयो, विमलत्वदर्पो
 यरय तथाविधः ' दर्पणमणिः, उत्कृष्ट आदर्शः दर्पणः मणिरनेति वा
 येन सः, तदधिक धवलमानस इति भावः । व्यतिरेकाकारणः । लक्ष्मिणा
 ननु तद्विशेषाणामेव, ' सन्तर्पणः, तृप्तिप्रकारकः, सर्वभूतापवृत्तारोविभावः ।
 " सौन्दर्यं तर्पणं तृप्तिः " इत्यमरः । पुण्याचार्येण, ननु अत्रयथा, ' विद-
 पितः, विसर्जितः, अशुभः ' पणः, धनं, येन तारणः । एतन्मन्त्र-
 दिग्दर्शनं व्यज्यते । " पणो नरात्मानेरमान्मृत्युं क्षार्पापणो मत् । पश्यत्यथ
 टिकापुनर्यद्यदारे भूतो भवेति इति मेदिनी ॥ अतएव राज्ञः यो ' व-
 हया, वीर्या, पणः, श्रयातः, " तेन विज्ञातः श्रेष्ठो पणो " इत्यनेन
 प । पदार्थं हेतुकं कात्पल्लिगम् । ' पश्यत्यथ, आयत्तः, " पश्यत्यथ
 पदः स्वभू, अर द्विषदित्वादिना म् इति श्रयाणा अन्तर्गत्या क्षार्पापण-
 य, पणो यस्य तथा भूतः, इन्द्रिय विवेकं स्वभूतस्य । अतएव
 अतएव गोसायनिर्गिर्यभिधां साष्ट, सशय, तेभ्यो । गोसायनिर्गिर्य-
 इन्द्रियरक्षामिनं द्योत्यति, रक्षामिषस्य साक्षात्कृतं भूतं पणो
 रक्षिणं निरक्षिणं वाते । " निरक्षिणो गोलोकार्थकः तर्हि इन्द्रिय-
 इति दीर्घतोषः । तथावाचित्वात् । श्रयाणा अन्तर्गत्या अन्तर्गत-
 द्याप्योपवृत्तिर्गोसायनिर्गिर्ये इन्द्रिये इन्द्रिय- अन्तर्गतं तं
 तं साक्षात्कृतं भूतं पणो इति वाच्यं । अतएव गोसायनिर्गिर्य- अन्तर्गतं

(४०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

क्त्या प्रकृते तदभावात् । अतएव “ श्वपाकोजल्पाको भवति मधुपाकोप-
गिरा, निरातंकोरंको विहरति ” इत्यादौ भवतीत्यादिनागिरेत्यन्तेनव्य-
वधानान्नोदित द्रूपणप्रसंगः । अभिहितञ्च “प्रतिकूलवर्णं मुपहतलुप्तविस-
विसन्धिहतवृत्तम्,, इति काव्यप्रकाशकारिकाव्याख्यायां “ तेनैरन्तर्येण
त्वप्राप्तवहुविसर्गत्वं तथा लुप्तविसर्गत्वं च इति प्रदीपकारैः । अथवा “
हापिताखिलधन संज्ञासमज्ञा,, इति पाठः । अत्र च नैतदोपस्योन्मेषोऽपि
‘संज्ञया, निजनाम्ना, समज्ञया च चणइत्यर्थः । साचेयंख्यातिरुत्तम
पितुर्नामादिनाख्याते रनुत्तमत्वबोधनादिति ॥ १३ ॥

दृष्यद्वेषणदन्तिदारणहरे रज्यत्प्रतापानल
ज्वालाजातवदातकीर्ति हिमगु प्रोद्भासितज्यापतेः ।
यस्साचिव्यपदं प्रसाध्यमिथिलाभूपात्मजस्यातुलं
कंवा नोपचकार्योऽनु दिवसं नोकेन संस्मर्यते ॥ १४ ॥

दृष्यदिति ! ‘दृष्यताम्, पराक्रममाणानां, नतु निर्व्यापृतितयाति
ष्ठताम् । , द्वेषणानां, परिपन्थिनामेव, दन्तिनां, नतुकेवलगजानां, ‘दा-
रणे, पाटने, ‘हरेः, सिंहस्य । अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवल परम्परितरू-
कमलंकारः । ‘रज्यतः, रागयुक्तस्य, ‘धातुसम्बन्धेप्रत्ययाः’ इत्यने-
प्रधानक्रियाकालएव गौणक्रिया बोधक धातूत्तरं प्रत्ययस्यविधानात् प्रोद्भ-
सितेत्यत्रप्रधानीभूत प्रोद्भासनक्रियाया अतीतकालिकत्वेनरज्यत इत्यत्रा-
ल्लटोऽतीतकालार्थकत्वात् । ‘प्रतापानलस्य, प्रतापात्मकस्याग्नेः, परिष्ठा-
मालंकारः अग्नौ प्रतापारोपमन्तरेण तज्जातत्वस्य कीर्तिचन्द्रेऽसम्भवात्
ज्वालायाजातेन ‘अवदातेन, शुभ्रेण, ‘कीर्तिहिमगुना, यशश्चद्रेण
रूपकालंकारः । हिमगुपदोपादानात्कीर्तौस्पृहणीयतमत्वं वस्तु शब्दशक्त्य

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (४१)

व्यज्यते प्रोद्गासिताया 'ज्यायाः, पृथिव्याः, पत्युः विपमालं-
 कारोद्वितीयः, कार्यकारणयोर्वैरूप्यात् ननु अकारणात्कार्यजननरूपाच-
 तुर्या विभाषना, प्रतापकीर्त्योः कार्यकारणभावस्यमद्भावात् । वस्तुनस्तु
 प्रतापत्वेन कीर्तित्वेन तस्याक्षतत्वेऽपि प्रतापाग्नित्वेन कीर्तिचन्द्रन्वेनाभा-
 वात्मम्भवत्येव साविभाषनेति विभाषनीय मलंकारवैधानिकः । तथाचोक्ते-
 न परम्परितरूपकेणेतरपामलंकाराणां संगृष्टिः । द्वितीयरूपकेण परिणामे-
 नच विपमविभावनयो रद्वाङ्गिभाष संकरः 'मिथिलाभृषण्य, स्त्रीमिथ्याः
 त्मजस्य वनपाळित्तिहरस्य, 'माचिष्यपदं' मन्प्रत्ययस्य स्थानम्, ननु अ-
 न्यस्य, 'प्रवाध्य, अलंकृत्य, ननु प्राप्य । नवातेना लंकृतः अर्गनवग-
 रस्थानस्य शोभायाउदयात्, नत्वदसीपशोभायारतेन । यः गीतानिभि-
 श्रः, फं प्राणिनम्, अनुसं यथास्यात् तथा नोपपन्नार, अपिनु सर्वमेव,
 तेनेतत्कर्तृका उपकारररवात्मकार्येत्यनन्वयालंकारध्वनिरितिध्येयम् । अतएव
 'अनुदिवसे' प्रत्ययं केन प्राणिना न सम्यक् समर्थते, अपि तु
 सर्वं, तदनन्तरं तदधिकगुणशालिन रतस्सतशरयदोपकर्तुरसाचदस्य विर-
 टात् । अनुलोपकारकर्तृत्वस्य समरणगाचरताया एतुनयासा-वैरुपम्,
 एतस्य संगृज्यते निरुत्तरलंकारैरिति ॥ १५ ॥

योदार्थां समखानयद्द्रुतमामश्रमिषां दीर्घिकां
 शेतन् प्रोदसृजन्नुशरपदेष्टुजावदान्मुदरेः ।
 आगादागमथां ववारजनात् सतीर्षितार्थादुदु
 भोगांशरविषोदिताननुदभदाष्टः परलज्यनात् ॥ १५ ॥

याति । 'परसाष्टः' द्विसप्ततिरस्य सप्तदशतिरनेके अत्रसप्तदश
 अत्रसप्तदशः गीतानिभिः । एतेन इत्यप्यप्यनेके द्वयेते ररान्तः च

(४२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

समयसम्बन्धदर्शनेन सामर्थ्यं द्योत्यते, तेनचपरिकरालंकारः । दीर्घं बहुतमाम् 'अग्रा, प्रथमा, 'अभिधा, अभिधानं, यस्यास्ताम् एवञ्च मर्णां सुरसशिशिरसुरभिविमलजलवत्त्वं दीर्घिकायां व्यज्यते । 'दीर्घिकाम्' मा पुष्करिणीम्, सम्यक् अखानयत् । 'दुश्चरपदेषु, दुर्गमस्थानेषु, 'उच्चा चानि, बहुविधान, "उच्चावचं नैकभेदम्,, इत्यमरः, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः 'उच्चकैः, उन्नतान्, शेतून् 'च, अपि, प्रोदसृजत् । 'सत्तीर्थस्य, वाराणसीप्रमुखस्य 'सार्थान्, समुदायान्, मुहुःस्वयम्, आगात्, जनान् आगमयां, चकारच । 'चः' समुच्चये । 'नैकविधान, बहुविधान् नशब्देन समासः । 'उचितान्, धर्माविरोधिनः, भोगान् अनुभवभूव । दीपकालंकारः "सैवक्रियासुवह्वीषु कारकस्येतिदीपकम्,, इतिप्रकाशोक्तेः । तथाच परिकर दीपकयो रसंसृष्टिरिति ॥ १६ ॥

वदान्यतान्यशरणं शरणंयश्शरीरिणाम् ।

निकेतनं विवेकादेर्मिथिलावनिकेतनम् ॥ १७ ॥

वदान्यतेति । 'यः, उक्तमिश्रः, 'वदान्यतायाः, बहुप्रदत्वस्य, 'अन्यत, लौकिकादितरत्, 'शरणम्, गृहम्, अतिशयोक्तिरलङ्कारः, लौकिकेऽलौकिकत्व वर्णनात् । "प्रस्तुतस्ययदन्यत्वम्" इत्यतिशयोक्तिप्रकरणेप्रकाशाभिधानात् । वदान्यतातिशयोवस्तु कविप्रौढोक्ति सिद्धेनालङ्कारेण व्युत्पद्यते । 'शरीरिणां, नपुनस्तद्विशेषाणामेव, 'शरणं, रक्षिता । 'शरणं वधरक्षित्रोः शरणंरक्षणं गृहे' इति विश्वः । सर्वभूतेषुदयालुता द्योत्यते । 'विवेकादेः, विवेकक्षमाशान्ति प्रभृतेर्गुणस्य 'निकेतनं, गृहम् । उक्तगुणातिशययोग्यः, मिथिलाया 'अवनेः, पृथिव्याः, 'केतनम्' पताका । मिथिलावनिशोभाकारित्वं प्रतीयते । 'केतनंतु निमन्त्रणेगृहे केतौचकृत्ये'

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (४३)

इतिमेदिनी । यमकाळङ्कारः ॥ १७ ॥

कालव्याजवसद्वियोगिविशरा घेन्दुद्विपि श्रेयस
स्तिथ्यांज्येष्ठदलेसधन्यसहजज्येष्ठोऽदलस्थोऽसताम् ।

गङ्गाभङ्ग समुद्रतामृतपृषत्मङ्गातिपूताङ्गको

भास्वत्यस्तदृगोमितिव्यवहरन्नागादनङ्गारिताम् ॥ १८ ॥

कालेति । कालस्य, श्यामलस्यअङ्गस्य 'व्याजेन, ललेन' 'काळश्या-
मलमेचकाः' इत्यमरः । वसत् वियोगिनांजनानां 'विशरेण' घातेन, अर्घं
यत्र "आलम्भपिञ्जविशरघातो न्माधवघाअपि" इत्यमरः । तथाभूतस्येन्दोः
द्विपि' 'ज्येष्ठस्य' तदभिधेयमासस्य, 'दले पक्षे' धवलदलइति यावत्
चन्द्रमण्डलंविश्लोक्य प्रोद्दामकामतया केचन विद्युक्ताम्रियन्ते' इति तज्जनितं
पापंचन्द्रमसि कलङ्गात्मनावसतीत्यर्थः । तथाचनायंचन्द्रेकलङ्गः, अपितु वि
योगिवधजनितं कलमप मित्यपह्नुति पूर्वकारोपात्मिकाऽपह्नुतिरलङ्कारः ।
अथस्यचश्यामलत्वं कविसमयसिद्धम् "मालिन्यंव्योम्निपापे यशसि धवल-
तावर्ण्यते हासकीर्त्योः" इत्याद्यभिधानात् । 'प्रकृतं प्रतिपिध्यान्यस्थापनं
स्य.दपह्नुतिः' इत्यपह्नुतिलक्षणंदर्पणे ॥ 'श्रेयसः, पुण्यस्य, तिष्याम् ए-
कादश्यामिति यावत् । 'धन्यानां, पुण्यशास्त्रिणाम् 'सहजानां, सोदराणाम्,
'ज्येष्ठः ज्यायान् । तेनातितमं पुण्यशालित्वं व्यङ्ग्यम् । असताम्, पापि-
नाम्, 'अदलस्थः' नपक्षस्थः, गङ्गायाभङ्गात् तरङ्गात् 'भट्टस्तरङ्गजर्मिर्वाः'
इत्यमरः समुद्रतस्य 'अमृतपृषदः, जलविन्दोः, सङ्गेन अतिपृतमङ्गपस्यसः,
'भास्वति, प्रोदिते मूर्धे न्यस्ताहक् येनतादृशः ओम् इति घ्रातवाचकंपदंप्र-
णवाभिधानं प्यवहरन्, उच्चारयन् अनङ्गारितां शिवत्वम् आगाद्

प्रापेत् तथाचतादृशाङ्गकृत्व भास्वन्न्यस्तदृक्त्व प्रणवोच्चारयितृत्वा नामनङ्गाणि
 ताप्राप्तौ हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सहजेषुज्येष्ठतयाज्येष्ठमासे असद
 पक्षीयतया वियोगिघातकतयाऽसतः विधोः पक्षं धवळदलंविहाय कृष्णपक्षे
 पुण्यशालितया पुण्यतिथौ गंगातीरेप्रणवंव्याहरन शिवसायुज्यतामासाद
 यत् कळेवर मत्यजदित्यभिप्रायः । एवञ्चपरिक्रमालङ्कारोऽपि । तथाचा
 पद्नुतिकाव्यलिङ्गपरिकराणां संसृष्टिरिति विमर्शनीयम् ॥ १८ ॥

यस्यास्ते धर्मजायासमिति विजयिमत्कोविदेशान्ववाया
 नक्तादिक्रान्तकाया हरिपदजलजध्याननिर्धूतमाया ।
 शान्तापाया नयन्ती ममयमवहिता तारकञ्चिन्नयाना
 यातो हिंमैककर्मा परममुनिपदं येन बलमीकजन्मा ॥१८॥

निजमातरं वणेयति, यस्येन ॥ दिना । ' यस्य, गोमाजिमिश्रस्य
 'धर्मजाया, धर्मार्था 'जाया, पत्नी, शाकपार्थिवादित्वात् ममामः । "न
 तुर्यात्तदर्थार्थवच्छिदितमृगवक्षितः" इति सूत्रेण धर्मायजायतित्वादर्थ्यममाम
 इत्यपिबद्धवः । 'ममितिपु, ममासु, विजयिनः नकेवलंजयिनः । 'मन्तः
 मान्याः साधवश्च, 'कोविदाना, विदुषाम्, ईशा यत्र, मचामौ 'मन्त
 वायो, वैशोयस्या स्तयोक्ता । ममिति विजयिताया मान्यन्तेकोविदेशत्येव
 हेतुमावात्काव्यलिङ्गालङ्कारः । " मन्सुर्थाः कोविदोवृचः" इत्यभि
 धानेन मन्कोविदपदयोः वृत्त्यर्थकार्यकृतस्य मान्यमानवधारणःशायां प
 तिप'मन्त'मृत्तक वदापामोऽपितया । तयाय मङ्गले शब्दार्थोभय(१)
 स्य विद्वयः मन्पदस्य परिवृत्तामन्तान् कोविदपदस्य परिवृत्ते रयदमी
 वत् । वैशोयदृशकोविदेशमन्वन्निर्धूतं पदं व्यन्यते, ममान् मादशो

१. मन्पदस्य परिवृत्ते रयदमी वत् । वैशोयदृशकोविदेशमन्वन्निर्धूतं पदं व्यन्यते, ममान् मादशो

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (४५)

वंशोवर्णनीयायामातुरङ्ग मित्युदात्तोप्यलंकारः “ महतां यदुपलक्षणमङ्ग-
 भावः अर्थाद्वर्णनीये तदप्युदात्तम् ” इति काव्यमद्रीपाभिधानात् : ‘ नक्ता
 दिभिः , नक्तोपोपणादिभिः, नत्वन्यथा, क्लान्तः कायोयस्या स्तथा
 भूता । एवञ्च क्लान्तत्वेऽन्यप्रयोज्यत्वस्यव्यावृत्तेस्नात्पर्य विपयीभृताया
 आर्थत्वादार्याशुद्धा परिसंख्यालङ्कारः । अयञ्च पुरोदितेष्वपि पद्येषु
 यथायथं बोध्यः । एवमग्रेऽपि । हरिपदमेवजलजं, तेन रूपकालंकारः,
 तस्य ‘ ध्यानेन , समानविषयक्लान्तः करणवृत्ति प्रवाहेण, “ तत्र पत्न्यैक
 तानताध्यानम् ” इति हि पारमर्षे पातञ्जलदर्शनेसूत्रम् ‘ निर्धृता , नितरां
 तिरस्कृता माया यया, प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः तेन ध्यानस्यसाक्षादविद्याना
 शकत्वविरहेऽपिनक्षतिः । यद्वा साक्षात्कारद्वारात्स्यापि हेतुत्वमेवेति तृती
 यायाएतदर्थकत्वेऽपिनकापि हानिः व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथागिद्धिवि-
 रटादिति विभावनीयम् । अतएव शान्तः ‘ अपायः , अविद्याकल्मसीऽ-
 न्तरायः यस्यां स्तादृशी अविद्यानाशेनैवतस्यापि नाशात् , इहाऽपिज्ञात्प
 लिंगम् । ‘ अवहिता , अममत्ता नादधानेति यावत् , ‘ तारकं, रामेतिनाम,
 ‘ चिन्तयाना , मनमाजपन्ती वाचिकोवांशु मानसजपेषु अन्त्यर्ष्यपेतरा
 पेक्षयामाधान्यात् । ममयं नयन्ती, नत्वन्यथा, आरते, केतुन आसिता ।
 एतैश्च विशेषणैर्षाटात्म्यं मानरिव्यज्यते । येन तारण रिसिद्ध ‘ एवम् .
 मधानं कर्मयम्य तादृशः बलभीरुजन्मा परममनिपदं यातः ॥ इहालंकाराणा
 संसृष्टिसंस्कारव्यवस्था स्वयमेव सूक्ष्मधिया कायेति । स्वधरावृत्तम् “ स्व-
 र्मर्गानांश्रयेण त्रिसन्धितियुता स्वधराकार्तितेयम् ” इति हृत्तरत्नादरी-
 यलक्षणममन्वयादिति ॥ १८ ॥

तस्मात्ती न्रमतिः पतिव्रतलमद्यामामणौ जान्वा
 देव्या मत्र सतांप्रियः समजनि श्री बालकृष्णाभिधः ।

(४६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

यः प्रेम्णा चरणाम्बुजन्मयुगलं शुश्रूपमाणोगुरो

विंशाब्दावधि दर्शनेषु परमां शिक्षां समासादयत् ॥१९॥

तस्मादिति । पत्युः व्रतेन मनुनिदेशितेन, लसन्तीनां, योषितां
“ नारीरूपं पतिव्रतम् ” इति नीतेः पातिव्रत्यस्य तासां शोभावहत्वात्
‘मणौ, श्रेष्ठायाम् । ‘ अत्र , यथोक्तायां, जानकीदेव्यां, ‘ तस्मात्, गो
साञ्जिमिश्रात्, तीव्रमतिः एतेन विंशाब्दावधि दर्शनेषु परमशिक्षाममाम
दनयोग्यत्वं गम्यते, तथाच परिकरालंकारः । ‘ सतां, साधूनां विदुषा
प्रियः । एतेनच कार्यभूतेन विनयादिगुणगणाति शयोव्यज्यते । सत्प्र
त्वे तीव्रमतित्वस्यापि हेतुतया काव्यलिङ्गमलंकारः । श्रीवालकृष्णाभिध
समजनि । नच श्रीशब्दस्य नामानन्तर्गततया “ श्रीवालकृष्णाभिध
इत्युक्तिरसङ्गतेतिदेश्यम्, तस्याः श्रियायुक्तः वालकृष्णाभिधः श्रीवा
ष्णाभिध इति विग्रह प्रतिपाद्यार्थकत्वात् । एवमेवहि “ संक्षेपतः श्रीर
नाथनामा ’ इति प्रामाण्यवादप्रत्यक्षमणिदीधिति ग्रन्थे शिरोमणेरभिधा
तदीयविवृतौ सङ्गमयांचक्रिरेभट्टाचार्य चरणाः । यः वालकृष्णाभिधः
गुरोश्चरणएवाम्बुजन्म, तथा च रूपकालङ्कारः तस्य युगलं ‘प्रेम्णा
भक्त्या, तस्यगुरुगोचरत्वात् । नतु कार्यानुरोधेन । ‘ शुश्रूपमाणः, से
मानः । विंशतेः पूरणः विंशः, सचासावब्दः, अवधिः यस्य तत् । तद
वधित्वञ्च तत्पर्यन्ताभिव्याप्तिकत्वम् । नत्ववधिपदं मर्यादार्थकम् तथा
सति ऊनविंश वर्षाभिव्याप्तस्यैव शिक्षाग्रहणस्य बोधः प्रसज्येत । नचविव
क्षिताविवक्षितार्थोभयोपस्थापनानुकूलस्वरूपसन्देह विषयत्वात्मकस्य स
न्दिग्धत्वदोषस्य प्रसङ्गः, तादृशस्य संदेहस्य प्रकृतेऽनवतारात् । ‘ दर्श
नेषु, आन्विक्षिकीप्रभृतिशास्त्रेषु, परमां नतु साधारणीं शिक्षां समासाद-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (४७)

यत् । नतु केवलं भवापत् । नचापादानानुक्त्यान्धूनत्वं दोषः, गुरावपा-
दानत्वस्यार्थताया अनुभवसिद्धत्वात् । यद्वा “ यः प्रेम्णा गुरुपादपद्मयु-
गलं शुभ्रूपमाणस्ततः ” इति पठनीयम् पञ्चमीचेयम् “ आख्यातोपयो-
गे ’ इति सूत्रानुशिष्टा, अतएव समासाद् यदित्यस्पाप्युपपत्तिः । एतेन
च “ प्रथमेनार्जिताविद्या ” इति निन्दाश्रुतेरगोचरोऽप्य मित्यलम् ॥१९॥

यत्र प्रात्यहिकाध्वगैघहुतभुग्धूमान्धकारावृते
भास्वत्प्रौढमरीचिभिर्नहिशुचौतापं भजन्ते जनाः ।
अर्चान्यस्तविशस्त धूपपवन व्यासञ्जना मोदना
त्सान्द्रेचैक्कुरसञ्चयेसुरभयेनोवा यतन्तेऽङ्गनाः ॥ २० ॥

अथ निजवासग्रामं श्लोकद्वयेन वर्णयति, यत्रेत्यादिना । यत् ग्रामे
शुचौ ग्रीष्मसमये ‘ प्रात्यहिकस्य, अनुदिनं विधीयमानस्य. ‘ अध्वरौ-
घस्य, यज्ञसमुदायस्य, ‘ हुतभुजां, हुताशनानां, धूपैः अन्धकारेण आ-
वृते रावणाद्धेतोः, ‘ भास्वतः, भास्करस्य, ‘ प्रौढाभिः, प्रवृद्धाभिः,
‘ मरीचिभिः, किरणैः, तापं जनान्भजन्ते । अतिशयोक्त्यलङ्कारः । प्रत्य
हमध्वरातिशयविधानेन परमपवित्रत्वं प्रतीयते । एवम् ‘ अर्चासु, देवा
तिथीनामर्हणेषु, न्यस्तानां ‘ विशस्तानां, प्रशस्तानां, धूपानां पवनै ‘र्वा
सञ्जनेन, व्यासक्ततया आमोदनात् सौरभात् हेतोः, ‘ सान्द्रे’ स्निग्धे,
चैक्कुरसञ्चये, केशकलापे, सुरभये, सौरभाय, अङ्गना नोवा यतन्ते सि-
द्धत्वादित्यर्थः । देवादीनामर्चातिशयोर्व्यंग्यः । स्नानात्परं सलिब्धार्दाने
वचिकुरानङ्गनाधूपैर्वासयन्तीत्याचार इति ॥ २० ॥

प्रयत वंश वतंस विशारद
द्विजकुले बहुलेख गृहाकुले ।

(४८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

वसतियोऽवसथेऽत्र समेऽसमे
श्रितशमेनवटोलपदास्पदे ॥ २१ ॥

प्रयतेति । ' प्रयतानां , पवित्राणां , नत्वतादृशानां , वंगानां ' वत-
सः , भूषणं , नतुकुठाररूपं , यद्वा प्रयतेति द्विजकुलविशेषणम् । विशिष्ट
' शारदा , सरस्वती , विद्येतियावत् , यस्यतत् । द्विजानां ' कुलं , समूहो,
यत्र तथोक्ते , बहुभिः ' लेखगृहैः , देवगृहैः चित्रगृहैश्च , " लेखादिति
नन्दनाः " इत्यमरः । ' आकुले , व्याप्ते । ' समे , सशोभे ससम्पत्ति-
केच , ' असमे , अनुपमे , विरोधालङ्कारः , समत्वासमत्वयोस्सहानव-
स्थायित्वरक्षण विरोधस्यापाततः प्रतिभासनात् , परमार्थस्तूक्तएव ।
श्रितः शमोयं तादृशे , शमोप्येतदीयगुणातिशयं विलोक्यैव माश्रय
दितिभावः । शमस्तु अन्तरिन्द्रिय परिग्रहः । एवञ्च ग्रामे मुमुक्षाधिकारि
जनशालित्वं गम्यते तस्यामेव शमस्य विनियोगात् तदुक्तं विवरणाचार्यैः
' सर्वत्र फल श्रुतयः कामनोत्पादन द्वारा मुमुक्षो रधिकार प्रदर्शनार्था ')
इति । नवटोल पदस्य ' आस्पदे , स्थाने , नवटोलाभिधान इति यावत्
' अत्र , यथोक्ते पूर्वोक्त पद्य वर्णित इति यावत् । अवसथे , ग्रामे , " अव-
सथोग्रामे ' इति शब्दरत्नावली । यः बालकृष्णः वसतीत्यर्थः ॥ सुन्दरीवृत्तं
तदुक्तं वाणीभूषणे " कुसुमगन्ध रसै रतिभूषिता , चरण सङ्गतनूपुर मण्डिता ।
कर सुवर्णलसद्दलयान्विता , स्फुरतिरुस्यनचेतसि सुन्दरी " इति ॥ २१ ॥

कार्णाटा वनिपेन केरलमही पालेन यो गौर्जर-
ज्यानाथेनच मालवक्षितिभुजा वैदेहभूमीभृता ।
दोषज्ञाति विदूर दर्शि विदुषां राजत्समज्ञाजुषां
विज्ञातं सममानि संसदि समालोच्यासकृन्नैकधा ॥२१॥

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (४९)

कार्णाटिति । 'यः, वालकृष्णः । कार्णाटावनिपादिना नतुयेनकेनचित्
राज्ञा 'राजत्समज्ञाञ्जुपां, विलसत्कीर्तिमतां, दोषज्ञाना-मतिविदूरदर्शिनां
विदुषाम्, नतु साधारणानाम् । 'संसदि, सभायाम् । 'ममकृत्, नत्वेक
वारम् । 'नैकधा, बहुभिः प्रकारैः, 'समालोच्य, विपश्चिदय मितिनि-
श्चित्य, नत्वापाततः । 'विज्ञातं, ख्यातं, यथास्यात् तथा । 'सममानि,
सम्मानितः । यद्वा 'नैकधा, पारितोषिकरूपाणां प्रभूतमुद्राणाम् ऊर्णतन्तु
निर्मित शीतनिवारकावरणानां दोशाळेति भाषया विश्रुतानां समर्पणेन
सममानीति । तथाच तादृश संसदि निरुक्तैर्महाराजै स्तथाविधेन सम्मानेन
पाण्डित्यातिशयो व्यज्यते ॥ २२ ॥

द्वाविंशेयतिवत्सरे समधराधीशावली मस्तक-
न्यस्तस्रङ्गमकरन्द विन्दु विलसत्पादारविन्दस्य यः ।
यातश्श्रीलरमेश्वरस्य मिथिलानेतुस्स्वविद्यौक(१)सा
माद्येऽध्यापकता मदभ्रशरदोऽनैषीत्तमावर्धयन् ॥२३॥

द्वाविंशइति । 'यः' वालकृष्णः । द्वाविंशे वत्सरे 'यति' गच्छति,
समेपां धराधीशानां या आवली, तस्याः मस्तकेषुन्यस्तायाःस्रजो, मालाया,
मकरन्दविन्दुना विलसत्पादारविन्दं यस्य, तथोक्तस्य, निखिलभूप
प्रणम्यमानस्येति यावत् । मिथिलाया नेतुः, नायकस्य, श्रील रमेश्वरस्य
नतु सामान्यभूपस्य, 'स्वविद्यौकतां' स्वकीय विद्यालयानाम् 'आद्ये'
प्रथमे मुख्ये, अध्यापकतां यातः 'तं' यथोक्तं रमेश्वरम् आवर्धयन् उत्त-
रोत्तर मौन्नत्यं प्रापयन् 'अदभ्रशरदः, बहुनिवर्षाणि "अदभ्रं बहुलं बहु'
इत्यमरः । अनैषीत् इति ॥ २३ ॥

(१) स्वविद्यालये एत्ये इत्यपिपाठः ।

श्री पद्मारमण प्रधानदिविपत्सद्मानि निर्मापिता
 निश्छद्मानुरते दिशासु नयनालानानि यः प्राणिनाम्
 चन्द्रद्वैत निरूप्य विभ्रमधियो नेताजनान् द्योतिता
 शावकूस्फुट साधुकैर विकया कीर्त्याऽभितो भ्राजते ३

अथ मिथिलापति रमेश्वरसिंहं वर्णयति श्रीत्यादि श्लोकरूपेण
 'यः, रमेश्वरमिथो भूपः, श्रीपद्मारमणः प्रधानं येषां, तेषां 'दिविपः
 स्वर्गोक्तमां, पद्मानि, प्राणिनां, ननुमानवानामेव, नयनयोराळानानि क
 नानि, तेन मद्मसु सौन्दर्याति शयो व्यज्यते । 'निश्छद्मानुरतेः, निर्व्यां
 भक्तेः, दिशासु, ननु एकस्यां दिशि । निर्मापिता, "नलोकाव्यय नि
 खर्त्तुं त्वनाम् " इत्यनेन पृष्ट्या निषेधः । दिविपत्पदोपादानेन स
 मुप्राशस्यं प्रतीयते । द्योतिनम् 'आशायाः दिशः, वक्तृपया, तयोक्त
 स्फुटं, विकसितं "व्याकोशविकचस्फुटाः" इत्यमरः । साधुरेव कैरवै
 तादृश्या, स्फुटन्वम्याचेतनवर्षस्य साधोविरहेण कैरवतादात्म्यासंप्रया
 द्यक्त तथा परिणामात्कारः । साधुइषां वहाकीर्ति गेत्दीयेनिभावः । की
 चन्द्रद्वैतेन 'निरूप्याः, विषयिण्यः, विभ्रमधियः चन्द्रद्वैतगोचरगति भ्र
 म्भ्र ज्ञानानां नियावन । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वात् । तयान चन्द्रै
 द्योतितासावत्त्वं, स्फुटम् अणव 'मानु, गोमनं, कैरवं गम्भातु पता
 न्यं स्फुटत्वात् कैरवन्वन्तास्ति, इति पानान्यात् कीर्त्तौ चन्द्रव्यभ्रमे
 न चन्द्रैरेव चन्द्रैरेव भ्रपा जायते जनाना मितिभावः एवंभूतः श्री
 'इ इति हीयते । प्रथमं चन्द्रैरेव पमापतिप्रमृपदेवादिदिविपत्सद्मानि
 व इत्येव चन्द्रैरेव, "साया वर्णनीयराजनिश्याया गेत्दीयेन प
 ने न चन्द्रैरेव चन्द्रैरेव इति चन्द्रैरेव चन्द्रैरेव इति चन्द्रैरेव चन्द्रैरेव

वसुस्थितोऽपि द्विजराट् व्रजनेयश्शिवावहः ।

शिवाश्रितोऽपि सुमनो मार्गणो रतिवर्धनः ॥ २५ ॥

यः 'द्विजराट्, चन्द्रः 'सोमो ह वै द्विजानां राजा' इति श्रुतेः, 'वसौ, अष्टमस्थाने, स्थितोऽपि 'व्रजने, यात्रायां 'शिवावहः, कल्याणकारकः, यात्रायां चन्द्रस्याष्टमस्थानस्थितत्वे परणप्रदत्त्वं ज्योतिस्तन्त्र सिद्धम् एवञ्च विरोधः । वसुपदे विभवार्थकत्वस्य द्विजराजपदे ब्राह्मणपत्यर्थकत्वस्यचाभ्युपगमेन तत्परीहारः । आगत जनकल्याणकारक इति पर्यवसितार्थः । 'शिवं' शङ्करम् आश्रितोऽपियः 'सुमनः, प्रसूनं मार्गणो वाणोयस्य सः, काम इति यावत्, रतेः तत्प्रियायाः 'वर्धनः, 'आनन्दनः, शिवज्ञामयोरर्थि प्रत्यर्थि भावाद्विरोधः । 'सुमनाः शोभनमना, मार्गणो, याचको, यस्येति, 'रतेः' सुखस्यवर्धन इत्यर्थस्यामिमतत्त्वेन तत्पूत्यादेशः । 'मार्गणो याचकेशरे' इति मेदिनी श्लेषमिच्छिको विरोधाभासालङ्कारः तेनतयोस्संकर इति ॥ २५ ॥

प्रजानां मानसे प्रेम्णो वीजाज्जाता दयाऽमृतैः ।

प्रौढा ऽऽशंसालता कापि श्रेयो यस्य प्रसूयते ॥२६॥

प्रजाना मिति । प्रजानां मानसे यस्य प्रेम्णा वीजात्, विषयत्वं पठ्यर्थः । जाता यस्य दयामृतैः प्रौढा समयेतत्त्वं पठ्यर्थः । 'कापि, लोकोत्तरा, यस्य आशंसा, समीक्षा, कृता, विषयत्वं पठ्यर्थः । यस्य 'श्रेयः' कल्याणं 'प्रसूयते, जनयति । यस्यराशोऽभ्युदयं प्रजाः कामयन्त इति भावः । राजप्रजयो रन्योन्यानुरागवत्त्वं न्ययते । रूपकानुपाणितो व्यक्तिके लङ्कार इत्यनयो स्मर इति ॥ २६ ॥

विवेकराकापनिकल्पितोदयः

सुधीवर व्रात निषे वितोऽजयः ।

(५०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ धन्

श्री पद्मारमण प्रधानदिविपत्सद्धानि निर्मापिता
निश्छद्धानुरते दिशासु नयनालानानि यः प्राणिनाम् ।
चन्द्रद्वैत निरूप्य विभ्रमधियो नेताजनान् द्योतिता
शावकूस्फुट साधुकैर विक्रया कीर्त्याऽभितो भ्राजते २

अथ मिथिलापति रमेश्वरसिंहं वर्णयति श्रीत्यादि श्लोकपदकेन
'यः, रमेश्वरसिंहो भूपः, श्रीपद्मारमणः प्रधानं येषां, तेषां 'दिविषयं
स्वर्गौकसां, सद्धानि, प्राणिनां, नतुमानवानामेव, नयनयोरालानानि बन्ध
नानि, तेन मद्मसु सौन्दर्याति शयो व्यज्यते । 'निश्छद्धानुरतेः, निर्व्याः
भक्तेः, दिशासु, नतु एकस्यां दिशि । निर्मापिता, "नलोकाव्यय निष्ठा
खल्वर्थं त्वनाम्" इत्यनेन षष्ठ्या निषेधः । दिविषयत्पदोपादानेन सदा
सुप्राशस्त्यं प्रतीयते । द्योतितम् 'आशायाः दिशः, वक्तव्यया, तथोक्तया
स्फुटं, विकशितं "व्याकोशविकचस्फुटाः" इत्यमरः । साधुरेव कैरवंयय
तादृश्या, स्फुटत्वस्याचेतनधर्मस्य साधौविरहेण कैरवतादात्म्यारोपस्याव
श्यकं तथा परिणामालङ्कारः । साधुहर्षावहाकीर्ति रेतदीयेतिभावः । कीर्त्या,
चन्द्रद्वैतेन 'निरूप्याः, विषयिण्याः, विभ्रमधियः चन्द्रद्वैतगोचराणि भ्रमा-
त्मक ज्ञानानीतियावत् । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वात् । तथाच चन्द्रेऽपि
द्योतिताशावकूत्वं, स्फुटम् अनएव 'साधु, शोभनं, कैरवं यस्मात् तत्त्वस्वर
रूपं स्फुटमाधुकैरवत्त्वंचास्ति, इति साजात्यात् कीर्तौचन्द्रत्वभ्रमेण गगन
तलवर्तिनाचन्द्रेण द्वैत भ्रमो जायते जनाना मितिभावः एवंभूतः अभिता
'भ्राजते' दीप्यते । प्रयोऽलङ्कारोपि, पद्मापतिप्रमुखदेवादिविषयिण्या विभा-
वाऽनुभावाभ्यामभिव्यज्यमानाया वर्णनीयराजनिष्ठाया रतेर्भावस्य प्रा-
न्येनध्वन्यमान राजालम्बन कविनिष्ठ रत्यात्मभावस्याङ्गभावादिति ॥२४॥

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (५३)

भाष्ये अपवादस्य क्रमः तथाहि “वृद्धिरेचीत्यस्य अदेङ्गुण इत्यत्र, एत्ये धत्पूर्वस्य इत्यस्य पररूपगुणयोः, व्याहारिभ्यो रय इत्यस्य स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यत्रा पवादकत्वं द्रष्टव्यम् । न्याये गौतमीयदर्शने सञ्चलता लक्ष्म् नत्र प्रमाण प्रमेय संशय प्रयोजन दृष्टान्तसिद्धान्ता वय न्तर्क निर्णयवाद्जल्प वितण्डा हेत्वाभासच्छलजाति निग्रहस्थानानि षोड-
शपदार्थाः केवल्योपयोगिनो महर्षिणाप्रतिपादिताः । अथ ‘जैमिनिनये, भीमांसायां देवाकृतेद्वेषिता, तत्र प्रत्याख्यातं किञ्चदेवानां शरीरम्, अन्यथा युगपद्विधीयमानेषु क्रतुषुदेवस्य प्रामाणिक सन्निधानं नोपपद्येत इति पन्त्रात्मिकैवदेवतेति । नतुलोकेषु ‘अपवादस्य, कलङ्कस्य क्रमः, निषिद्ध क्रियानाचरणात् अतएव नवा ‘सञ्चलता, व्याजयुक्तता । नवा देवस्याकृतेः मूर्तेः द्वेषिता देवमूर्तयो न भव्यन्त इतिभावः साङ्ख्येच साङ्ख्य दर्शनएव चोऽवधारणे । पुनरर्थकोत्रा । ‘प्रकृतेः, मूलप्रकृतेः अकृतिप्रकृतेः तत्त्वञ्च तत्त्वान्तरारम्भकत्वेसति तत्त्वान्तरानार-
भ्यत्वम् । ‘प्रधानतरता’ सर्वोपारानता, “प्रकृतेर्षहान् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणीत्यादि कापिलदर्शने सृत्म् । तत्त्वान्तरानारभ्यत्वञ्च “मूलेमूलाभावादमूलं मूलम्” इति तत्रत्यमूत्रस्य भाष्ये विज्ञानभिष्टुणा समर्थितम् । नतु सचिवेषु प्रकृतिपदा मिथेषु प्रधानतरता, प्राधान्यमात्रस्यैव सत्त्वात् तच्च राजन्येव, निन्दितं हि राज्यं सचिवेनायत्तम् ‘योगे, योगदर्शने, अन्तरायस्य ‘श्रुतिः, श्रवणम् सच एकतत्त्वाभ्यासोपयोगदर्शनाय समाधिपादे “व्याधिस्त्यानसंशय प्रमादालस्या विरति भ्रान्तिदर्शनानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः, “दुःखदोर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः” इति सूत्राभ्यां प्रतिपादितः ॥ नतुलोकेषु ‘अन्तरायस्य, विग्रस्य श्रुतिः सर्वेनिर्विघ्नास्ति-

अशेषरत्नानवगाहनाशयः

पयोधिवद्भूमिपति विभातियः ॥ २७ ॥

विवेकेति । यः भूमीपतिः, विवेकएव प्रकाशमानत्वादाह्लादकत्वा
राकापतिः, पूर्णचन्द्रः, तेन, नत्वन्यथा 'कल्पितः, जनितः, 'उदय
वृद्धि र्यस्य सः, एतेनोदये चिरस्थेमानं द्योत्यते । सुधीवराणां, विद्वद्गणां
'व्रातेन' समुदयेन 'निषेवितः' सेवितः । तेन तेषां गुणग्राहित्वं राक्षि
ज्यते । 'अजयः' नजयो यस्य, सः । जयनकर्मत्वाभाषवानितिषा
पराक्रमातिशयोगम्यः । 'अशेषाणि, समग्राणि, अनपायानिच रत्नानि
यद्वा अशेषाणां 'रत्नं, श्रेष्ठः । तथोक्तस्सन् 'अनवगाहनः, ज्ञानाविषय
आशयः, अभिप्रायोयस्य तादृशः नीतिमार्गगामित्वं गम्यम् । अतएव
योधिवत्, समुद्रेणतुल्यः, विभाति । सोऽपि विवेकतुल्येन राकापति
कल्पितोदयः, 'सु, अतिशयेन धीवराणां, कैवर्तानां "कैवर्तेदाशर्धावर्तौ
इत्यमरः । व्रातेन मत्स्यादिखाभाय निषेवितः, अजयः, अशेषरत्नः, 'अ
वगाहनः, स्पष्टमशक्यः, 'आशयः, तलं यस्य तादृशश्चेति रूपकश्लेष
जीवितो पमाच्छङ्कारः । तथाचतेषा मद्भर इति ॥ वंशस्थवृत्तम् "वर्त
वंशस्यविल्लं जतौजगौ" इति लक्षणान्वयादिति ॥ २७ ॥

यस्मिन्न मथिल्लशामके फणिपते भण्डियेऽपवादक्रमो
न्याये मच्छल्लनाऽथजे मिनिनये देवाकृति द्वेषिता ॥
माह्वयेच प्रकृतेः प्रधानतस्ता, योगेऽन्तगयश्रुतिः
वेदान्तेऽनिकभापितेनवद्गुथा मज्जानिवाधस्थितिः । २८

यस्मिन्निति । यस्मिन्नां नामके यस्मिन्न भूषेति 'यस्यच प्रायेण म
बन्धुः इत्यनेन मयमी । यस्मिन्ने शेषेनापत्य पाप्ये न्यायवर्णन्य म

(५४)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

पुनः । वेदान्तेऽधिकभाषितेन 'बहुधा, अनेकाभिर्युक्तिभिः 'सजाते,
 सत्तात्मिकायाजातेः 'बाधस्य, खण्डनस्य, स्थितिः तथाहि द्रव्यंमत् गुण-
 स्सन कर्ममत् इति प्रतीत्युपपादकतया सत्तासामान्यं साधयन्ति वैशेषिकाः
 तदसत् जात्यादावपिमत्त्वं प्रतीतेः, द्रव्यादिगतयैवसत्तयाजात्यादौ त-
 स्याउपादनेविनिगमनाविग्रहः । यच्च प्रागभ वावृत्ति प्रतियोगिता सम्-
 न्येन ध्वंसंप्रति तादात्म्येन सतः कारणत्त्वमितिकारणतावच्छेदकतया
 सत्त्वस्यसाधनं, तदपिनशोभनम् अन्योन्यसंश्रयापत्तेः कार्यकारणभावे नि-
 रुक्ते सिद्धएवहिमत्त्वस्यसिद्धिः सिद्धेचमत्त्वे कार्यकारणभावस्य सिद्धि-
 रिति अनयैवदिशाऽन्याअपिजातयो निराकार्या इत्यधिकमन्यत्रविस्तरः ।
 ननु लोकेषु, 'सती, समीचीना जाति ब्राह्मण्यादि यस्मिन् तस्य 'बाध',
 पीडनम्, नहि ब्राह्मणादयः पीडयन्ते । आर्था परिमङ्ख्यालङ्कारः ।
 ग्रामने प्रकृपांनिशयोध्यङ्गय इति ॥ २८ ॥

सन्तापोऽभिगृह, मदोग नपतौ, शैलेद्विजिह्वस्थितिः
 स्तेयं वामदृशोऽञ्चलस्य सुरत क्रीडाविधौप्रेयसा ।
 दम्पत्योः प्रवियोगमाश्रितवतो गजोदयोऽमर्षणो
 ज्ञा तीनांपत्ता प्रमृनसमये मानोवृपत्यागिता ॥ २९ ॥

सन्ताप इति । यस्मिन् परियुक्तशामक इति प्राक्तनश्लोकेनानुपपत्तेः ।
 'द्विजिह्वे, स्वापिन श्रोताभिर्युद्धे, पदान्तमेवा सन्तापः, नतुवामगृहे, क-
 म्प भावात् । गजपती 'पदः, दानगारि । 'शैले, पर्वते 'द्विजिह्वस्य, श-
 लेस्य स्थितिः । ननु लोकेषु 'पदः, पदः, "पदा वेत्तिकस्युपार्थं सर्वे इति
 'दाम्पत्यो' इति श्लोकेन, नरा 'द्विजिह्वस्य' कश्चिदप्य स्थितिः । त'पदः
 'दाम्पत्यो' इति श्लोकेन, नरा 'द्विजिह्वस्य' कश्चिदप्य स्थितिः । त'पदः

... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...
 ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ... विद्वत्सु ...

श्रीमद्भारतमहाकाव्ये
 विद्या भजन्तेऽनेन तनुते याऽऽद्यायमध्यापनम् ।
 सोऽहं मेधिलराजगृह्णतिषीं निर्लेधमलधमोश्वरी
 देव्यारमन्त्रितं यथागतिपदेऽर्धं नामि रत्नं गुणैः ॥३०॥

धार्मिकः । यः जगत्प्राणिभ्यः । भ्रामरः पञ्चराजार्जस्य भारत
 महांतरय भारतप्रसिद्धोपेतः, 'अर्धं जगत्, अनपकृष्टा' भवेत्, ज्ञानं यस्य,
 निर्गतिरयमसावन इति यावत् 'नाम्नैव प्रतिपद्यति चेतना', इत्यमरः ।
 यदिति विद्याया 'भ्रमरवने, चतुश्शाले' । "भ्रमरवने त्रिदं चतुश्शालम्"
 इत्यमरः । 'अवनेन' भ्रान्त्या "अवनें प्रतीच रक्षणे" इति मेदिनी ।
 'अद्यायम्, निर्यायम्' अध्यापनं तनुते, ननु केवलं कर्तव्यम् । अध्यापन
 फलस्य यशालाभादेः कर्तव्यामित्वा दान्मनेपदम् । तथा च एनेन पूर्वोदि-
 तं धर्मोदये, स्वाक्षात्परम्परयाच कवि निष्ठ उत्कर्षोध्यन्त्यते । सोऽहं मेधिल
 राजस्य लक्ष्मीधर्मिणस्य पटुर्माहिष्याः निर्लेक्षणः, निष्कलङ्कायाः तेन
 वर्तमानं व्यज्यते, परिकरधालुकारः सच्चरितशास्त्रोपपादकत्वात् ।

(५६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

लक्ष्मीश्वरीदेव्याः सच्चरितं रत्नं पदैर्गुणैः, यथामति ग्रथनामि, परिणा
कङ्कारः, । एवञ्च भावध्वनिरिति ॥ ३० ॥

नास्मिन् शामति भारतावनितलं धर्मागमोद्दीयते
पूर्वस्मिन्निव दुर्वले बलवाता वाधानवाऽऽधीयते ॥
नो स्तेनाद्विपिनेपि नेत्रविकलस्यापि त्रसोद्दृश्यते
नोवा प्रोषितभर्तृ हा प्रियचिस्क्लेशेन संयुज्यते ॥३१॥

-अथ षड्भिः श्लोकैर्भारतेश्वरं वर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः
अस्मिन्, पञ्चमजार्जे, भारतावनितलं शासति सति 'धर्मस्य, पुण्यस्य
'आगमः, शास्त्रम्, आचारइति वा धर्मेणसहितआगम इति वा
धर्मः शास्त्रमाचारोवेतियावत् धर्मएव फलप्रदत्वादगमोवृक्षइति वा, "।
लाशीद्बुद्बुमागमाः" इत्यमरः धर्मस्य 'आगमः, प्राप्तिरिति वा । धर्मस्य
'आगमः, ज्ञानं यस्मादिति धर्मोपदेष्टेति वा । 'धर्मस्य, क्रतोः न्यायस्य
अहिंसाया उपनिषदोवा आगम इति वा । 'धर्मस्य, धनुषः, आगमो ध
वेद इति वा । "धर्मोऽस्त्री पुण्यआचारो स्वभावोपमयोः क्रतौ अहिंसोपनि
न्याये ना धनुर्यम सोमपे" इति मेदिनी । 'हीयते, अपचीयते अम
श्लेषालङ्कारः, पूर्वस्मिन्निव, यवनसाम्राज्यममयइव, दुर्वलेजने बलवताजने
'वाधा, पीडा, नवा 'आधीयते, क्रियते । यवनसाम्राज्ये दुर्वलोवञ्च
ऽवाध्यत इति ऐतिहासिकी प्रवृत्तिः । विपिनेऽपि किमुत ग्रामेनगरंवा
नेत्रविकलस्यापि, अन्धस्यापि, किमुत चक्षुष्मतः । 'स्तेनात्, चौगा
'चौरैकागातिक स्तेन दस्युतस्कर मोषकाः" इत्यमरः । 'त्रसो
भीतिः, नो दृश्यते । राजगक्षितत्वेन सर्वत्र सर्वएव निश्शङ्कं सञ्चरन्तीति
भावः । अर्थापर्यलङ्कारोव्यङ्ग्यः । " भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यनेन

एतत्प्रकारेण विदितं यथा कश्चिन्नृपस्य जन्मनि नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना
 कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना कश्चिन्नृपस्य जन्मनि । तत्र चन्द्रकेतुना

नीलाभादिपद्मसुखं निर्वारय यः केशरं
 नदीदीपनिर्गर्भपदणवरः श्रीसार्वभौमोयुधि ।
 नन्देना नयनामृज्जन्म विगल द्वारगदरे रायुधै
 निःशङ्कोष्णसंशरणश्च विजितः क्लेशान् सलज्जोऽवभृत् ॥

गीतादेति । सर्वेषामुदीवर्तना, भूदाना 'गर्वस्य, अभिमानस्य,
 सर्वेषां, अवनयिता यः शोभित्वेदः सार्वभौमः नदीसु भूमिषु
 स्थितः पद्मदीपिवाद्यत् । नन्दिश्व इति नाममासः । युधि, सङ्ग्रामे,
 'भोन्धकृषिपस्य, दारुणातिनामदिदितदेशोद्भवलोकाधिपतेः ऐङ्गरीतिनाम
 पेशद ददनन्पस्य सखायं ननु एकाकिनं, तेन शौर्याविशयो ध्वन्यते,
 "राजाः सन्दिभ्यष्टुः" इत्यनेन टच् प्रत्ययः । 'केशरं, जर्मनाभिधान
 मराजनपदस्य सञ्जाजं, ननु साधारणं राजानं 'निर्वास्वराप्त्रात् वदिष्कृत्य,
 ननु इत्या, सरयुं शरस्य वध्वा दार्या नयने एव अम्युज्जन्मनी, रूपकालङ्कारः
 साभ्या विशेषेण गलता 'वारा' जलाना, 'क्षरैः, निर्क्षरैः, वारुणैः, नि-
 द्यासान्भवे कृष्णसर्मारणश्च वायव्यै रायुधैः पादचतुष्टयात्मकविश्वामित्र-
 प्रणीतधनुर्देदप्रतिपादितचातुर्विध्यैः करणभृत्तः विजितः । तथाच
 परिणामाच्छङ्कारः । धारिनिर्क्षरणां विजयकरणत्वमुपपादयति शायुध
 सादात्म्यारोपः । अतएव सलज्जः राजोविजेतृत्वेऽपि तत्पत्न्या विजितत्वात्

(५६) अं शौच मा भवेत् नमिप ॐ

अस्मिन् पर्वण्येऽपि शौचं न भवेत्, यथापि शौचं, यथा
 शौचं, । एतन्न शौचं नमिपि ॥ ५६ ॥

नास्मिन् शौचं भास्मान्नित्यं चर्मागमोडीयते
 पूर्वस्मिन्नित्यं चर्मागमोडीयते ॥
 नो स्तेनाद्विपिनेषु नेत्रेषु चक्षुष्यापि त्रयोदश्यां
 नोवा प्रापितमत्र ता प्रिगन्निग्नेशेन संयुज्यते ॥३३॥

अथ पदभिः श्राद्धोपदेशं वर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः ।
 अस्मिन्, पञ्चमजाते, भास्मान्नित्यं आगति मनि 'धर्म्य, पुण्य,
 'आगमः, शास्त्रम्, आचारइति वा धर्म्यमद्वित्यागम इति वा,
 धर्मः शास्त्रमाचारोवेतियावन् धर्म्येन कल्पदन्वाद्गमोवृत्तइति वा, "क-
 लाशीद्वृत्तमागमाः" इत्यमरः धर्म्य 'आगमः, प्राप्तिरिति वा । धर्म्य
 'आगमः, ज्ञानं यस्मादिति धर्मोपदेष्टेति वा । 'धर्म्य, क्रतोः न्यायस्य
 अहिंसाया उपनिषदोवा आगम इति वा । 'धर्म्य, धनुषः, आगमो यत्
 वेद इति वा । "धर्मोऽस्त्री पुण्यआचारो स्वभावोपमयोः क्रतो अहिंसोपनिष-
 न्याये ना धनुर्यम सोमपे" इति मेदिनी । 'हीयते, अपचीयते अमङ्ग-
 श्लेषालङ्कारः, पूर्वस्मिन्नित्यं, यवनसाम्राज्यमयइव, दुर्बलेजने बलवताजनेन
 'बाधा, पीडा, नवा 'आधीयते, क्रियते । यवनसाम्राज्ये दुर्बलोवृत्तता
 स्वाध्यत इति ऐतिहासिकी प्रवृत्तिः । विपिनेऽपि किमुत ग्रामेनगरंवा,
 नेत्रविकलस्यापि, अन्धस्यापि, किमुत चक्षुष्मतः । 'स्तेनात्, चौगद्
 "चौरैकागात्कि स्तेन दस्युतस्कर मोषकाः" इत्यमरः । 'वसो,
 भीतिः, नो दृश्यते । राजरक्षितत्वेन सर्वत्र सर्वत्र निःशङ्कं सञ्चरन्तीति
 भावः । अर्थापत्यलङ्कारोव्यङ्ग्यः । " भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यनेन

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (५९)

नरेशत्वञ्च, यस्येत्यनुपज्यते, अस्तीतिशेषः “ अस्तिर्भवन्तिपरः ,, इत्या-
द्यनुशासनात् । शब्दप्रतिपाद्यत्वेनैव हि भानमर्थस्योपगतमालङ्कारिकैरि-
त्यावेदितमेव, अधिकन्तु (१)पदवाक्यगत्नाञ्जरेऽनुसन्धेयम् । परम्परितरूप-
कमलङ्कारः । संकरसंमृष्टिव्यवस्था सूक्ष्मदृष्ट्या कार्येति ॥ ३३ ॥

यस्य प्रोद्धतवैरिवर्गकमलोल्लासत्रपाकारके
कीर्तिश्वेतमयूखमालिनि वरे विद्योतिनामोदिते ।
निश्शेषे सितमाश्रिते प्रियतमाशपाशं प्रयासं विना
निः क्राम्यन्त्यभिसारिकाः क्षणदया चन्द्रातपादीप्तया ३४

यस्येति । यस्य भारतेश्वरस्य प्रोद्धतानां वैरिवर्गिणां ‘ कमलाया ’
लक्ष्म्या, उल्लासएव ‘ कमलस्य, पद्मस्य, उल्लासः, उल्लासितं कमलमिति
यावत् “ कृद्धिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशते” इतिन्यायात् । तस्य ‘ त्रपायाः, म-
ङ्गोचस्य, कारके, अतोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया सङ्कोचातिशयोध्वन्यते,
प्रपायाश्चेतनैकधर्मत्वेन मुख्यार्थस्य बाधितत्वात् । विद्योतिनां मध्ये ‘ वरे,
श्रेष्ठे, सकलविद्योतिनिरूपित श्रेष्ठत्ववतीतिवा, कीर्तिरेव श्वेतमयूखमा-
ली, शुभ्रांशुः तस्मिन् नतु चन्द्रमसि, तदुदयस्य श्वेत्यानुपपादकत्वात् ।
‘ आ, सगन्ततः । उदिते सति । श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितरूप
कमलङ्कारः । मसिद्धचन्द्रापेक्षया व्यतिरेकश्च सर्वपादित्वेन वीर्तिचन्द्र
स्याधिक्यात् । निश्शेषे विषये ‘ सितं, शौक्ल्यम्, आश्रिते सति । अभित
उदितत्वस्य निखिले शौक्ल्यवाच्यत्वेन वायपार्थहंतुं कं काव्यलिङ्गमङ्कारः ।

१ तस्य अस्मदादृष्टपरीरनिशेषाचरु रामराजादिपदस्य । तदुल्लासनात्परत्वं भवति ए
दमानतादिनाम् विषय शाब्दोपापवाशानवार्थनारणभादे व्यभिचारस्य प्रसक्त्या वा
यतामस्येद्वेऽप्यवदितोत्तरत्वं निशेषनमप्यनादरणीयं तन्मा इत्यादिकम् ॥

तथाच काव्यलिङ्गम् वध्वा विजितत्वस्य लज्जावाधनत्वात् । क्लेशान् अन
भूत् । केशरे निर्वासिते तेन वियुक्तायास्तस्य वध्वास्तावान् अधुमाः
निश्वासश्च समजायत, येनायं नितरां क्लेशमन्वभवदितिभावः । व्याजस्तुति-
लङ्कारः, गिपुवधूविजितत्वात्मनिन्दायाः स्तुतिव्यञ्जकत्वात् । गिपुविनि
णीतद्वधूनिष्ठा प्रीतिर्वाष्पनिश्वासानुभावचर्व्यमाणा प्राधान्येन ध्वन्यमान-
कविनिष्ठ राजविषयक प्रीतिपोषक राजनिष्ठवीर्यपोषकतया द्विधा स्मरः
लङ्कारश्चेति ॥ ३२ ॥

निशम्यमानेऽपि जयप्रयाणे स्रवन्ति गर्भारिपुक्रामिनीनाम्
यस्याग्निदर्वीकरमानकालकूटव्युदासेऽपि नरेन्द्रभावः ॥३३॥

निशम्येति । यस्मिन् भार्तेश्वरस्य, जयार्थे प्रयाणे 'निशम्यमानेऽपि'
श्रुत्प्रयाणेऽपि, किमुन विद्याकमान् उन्वर्गापत्स्वच्छदारो व्यङ्ग्यः । गिपुका-
मिनीना, नतु कामिन्याः, गर्भाः 'स्रवन्ति, पतन्ति, अत्र गर्भसारस्य वि-
कृतप्रयागश्रवणोत्सृष्टमाशिविन्देन तेन समहा उन्व प्रतिपादनानकारणकार्यो-
पोषार्थे, विद्वर्ष्य-क्षणोऽनित्योऽन्यद्वारः तेनच श्रायान्तरप्रति-
व्रणे गर्भस्यैव व्यञ्जयान तादृशश्रवण-अस्मरणी गर्भशान्तुपाना गिपुका-
मिनीनान्वयेन व्यञ्जयति भीतिं यवानकस्यस्थायिमात्तान्मिहाम् दामि-
न विद्वन्वत्सवं च मेसा, यायेवं माश्रयवा प्राधान्येन ध्वन्यमानां कविना-
रं हविष्यवर्षी-रतिपुष्पादि, अ. निशम्यमानाय वास्यवा "३३
३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३
३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३
३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३
३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३
३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३ ३३-३३

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (५९)

नरेशत्वञ्च, यस्येत्यनुपज्यते, अस्तीतिशेषः “ अस्तिर्भवन्तिपरः ,, इत्या-
द्यनुशासनात् । शब्दप्रतिपाद्यत्वेनैव हि भानमर्थस्योपगतमालङ्कारिकैरि-
त्यावेदितमेव, अधिकन्तु (१)पदवाक्यगत्नाकरेऽनुसन्धेयम् । परम्परितरूप-
कमलङ्कारः । संकरसंमृष्टिव्यवस्था सूक्ष्मदृष्ट्यो कार्येति ॥ ३३ ॥

यस्य प्रोद्धतवैरिर्वर्गकमलोल्लासन्नपाकारके
कीर्तिश्वेतमयूखमालिनि वरे विद्योतिनामोदिते ।
निशेषे सितमाश्रिते प्रियतमाभ्यशं प्रयासं विना
निः क्राम्यन्त्यभिसारिकाः क्षणदया चन्द्रातपादीप्तया ३४

यस्येति । यस्य भारतेश्वरस्य प्रोद्धतानां वैरिर्बर्गणां ‘ कमलाया ’
लक्ष्म्या, उल्लासएव ‘ कमलस्य, पद्मस्य, उल्लासः, उल्लासितं कमलमिति
यावत् “ कृद्धितोभावोद्रव्यदत्तज्ञाशते” इतिन्यायात् । तस्य ‘त्रपायाः, न-
ङ्कोचस्य, कारके, अतोऽन्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया सङ्कोचातिशयोध्वन्यते,
प्रपायाश्चेतनैकधर्मत्वेन मुख्यार्थस्य बाधितत्वात् । विद्योतिनां मध्ये ‘वरे,
श्रेष्ठे, सकलविद्योतिनिरूपित श्रेष्ठत्ववतीतिवा, कीर्तिरेव श्वेतमयूखमा-
ली, शुभ्रांशुः तस्मिन् नतु चन्द्रमसि, तदुदयस्य श्वैत्यानुपपादकत्वात् ।
‘आ, सप्तमन्ततः । उदिते सति । श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितरूप
कमलङ्कारः । प्रसिद्धचन्द्रापेक्षया व्यतिकेकश्च सर्वत्रोदितत्वेन कीर्तिचन्द्र
स्याधिक्यात् । निशेषे विषये ‘सितं, शौकल्पम्, आश्रिते सति । अभित
उदितत्वस्य निखिले शौकल्यावहत्वेन वाक्यार्थहेतुकं ज्ञाव्यं

१ तस्य अस्मदाद्यदृष्टशरीरविशेषवाचक रामराजणादिपदस्थरे लक्ष्

२ दमानवादिनाम् किञ्च शाब्दबोधवाक्षारानवार्थकारणत्वे

३ रामादेकदेश्वरदितोत्तरत्व निवेशनमप्यनादधीयं तत्र

(५८)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

तथाच काव्यलिङ्गम् वध्वा विजिनत्वस्य लज्जाभाधनत्वात् । क्लेशान् जन
भूत् । केशरे निर्वासिते तेन वियुक्तायास्तस्य वध्वास्तावान् अक्षुभ्वाः
निश्वासश्च समजायत, येनायं नितरां क्लेशमन्वभवदितिभावः । व्याजस्तुति-
लङ्कारः, रिपुवधूविजितत्वात्मनिन्दायाः स्तुतिव्यञ्जकत्वात् । रिपुविपि-
णीतद्वधूनिष्ठा प्रीतिर्वाष्पनिश्वासानुभावचर्व्यमाणा प्राधान्येन ध्वन्यमान-
कविनिष्ठ राजविषयक प्रीतिपोषक राजनिष्ठवीर्यपोषकतया द्विधा रसरद
लङ्कारश्चेति ॥ ३२ ॥

निशम्यमानेऽपि जयप्रयाणे स्रवन्ति गर्भारिपुक्कामिनीनाम्
यस्यारिद्वीकरमानकालकूटव्युदासेऽपि नरेन्द्रभावः ॥३३॥

निशम्येति । यस्य भारतेश्वरस्य, जयार्थे प्रयाणे 'निशम्यमानेऽपि,
श्रृंषमाणेऽपि, किमुन विद्याक रमान उन्वयांपरत्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः । रिपु-
मिनीना, नतु कामिन्याः, गर्भाः स्रवन्ति, पतन्ति, अत्र गर्भस्त्रावस्य नि-
रक्तप्रवागश्रवणानरकालमात्रिन्वेन तत्राम हा हन्व प्रतिपादनारकारणार्थं
प्रीतिर्व्य, निर्ययदक्षणाऽनिसयोऽन्यलङ्कारः तेनच श्रवणात्परमिती
अत्र गर्भस्त्रादे व्यञ्जमान तादृशश्रवणालम्बनीं गर्भस्त्रावनुभासां रिपु-
निर्दीनत्वमेव व्यञ्जयन्ति भीति भवानरुसमस्यायमानान्मिहाम् व्यभि-
न विजातान्यकं वाक्या, मान्येयं माऽप्यत्र प्राधान्येन ध्वन्यमानां कवि-
रुद्विषयकत्वेन परिपुष्टानि, हा निरुक्तस्य रमस्य भावस्य वा पैत्य
लङ्कारो रसरद इति प्रयाजलङ्कारो र रमस्य र्द्वींङ्गाः, व्याजः
तेन रसो रद इति विरिधेयः "इति ह्येतेन काकोलकारात्प्रयोज-
नं विरिधेय इति रसो रद इति प्रयाजलङ्कारो र रमस्य र्द्वींङ्गाः, व्याजः
तेन रसो रद इति विरिधेयः "इति ह्येतेन काकोलकारात्प्रयोज-

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (५९)

नरेशत्वञ्च, यस्येत्यनुपज्यते, अस्तीतिशेषः “ अस्तिर्भवन्तिपरः ,, इत्या-
द्यनुशासनात् । शब्दप्रतिपाद्यत्वेनैव हि भानमर्थस्योपगतमालङ्कारिकैरि-
त्याद्येदितमेव, अधिकन्तु १)पदवाक्यरत्नाकरेऽनुसन्धेयम् । परम्परितरूप-
कमलङ्कारः । संकरसंमृष्टिव्यवस्था सूक्ष्मदृष्टयो कार्येति ॥ ३३ ॥

यस्य प्रोद्धतवैरिवर्गकमलोल्लासत्रपाकारके
कीर्तिश्वेतमयूखमालिनि वरे विद्योतिनामोदिते ।
निशेषे सितमाश्रिते प्रियतमाभ्याशं प्रयासं विना
निःक्राम्यन्त्यभिसारिकाः क्षणदया चन्द्रातगादीप्तया ३४

यस्येति । यस्य भारतेश्वरस्य प्रोद्धतानां वैरिवर्गणां ‘ कमलाया ’
लक्ष्या, उल्लासएव ‘ कमलस्य, पत्रस्य, उल्लासः, उल्लासितं कमलमिति
यावत् “ कृद्धिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशते” इतिन्यायात् । तस्य ‘ त्रपायाः, म-
होचस्य, कारके, अतोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया सङ्घोचातिशयोध्वन्यते,
त्रपायाश्चेतनैकधर्मत्वेन मुख्यार्थस्य बाधितत्वात् । विद्योतिनां मध्ये ‘ वरे,
श्रेष्ठे, सकलविद्योतिनिरूपित श्रेष्ठत्ववतीतिवा, कीर्तिरेव श्वेतमयूखमा-
ली, शुभ्रांशुः तस्मिन् नतु चन्द्रगति, तद्दृश्यस्य श्वैत्यानुपपादकत्वात् ।
‘ आ, समन्ततः । उदिते सति । श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितरूप
कमलङ्कारः । मसिद्धचन्द्रापेक्षया व्यतिरेकश्च सर्वत्रादितत्वेन वीर्तिचन्द्र
स्याधिक्यात् । निशेषे विषये ‘ सितं, शौक्यम्, आश्रिते सति । अभित
उदितत्वरूप निखिले शौक्यावरत्वेन वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमङ्कारः ।

१ तथा अत्मदादृष्टशीतविशेषाचर रामराज्यादिवरुषे एतन्नाय नावददत्त भवति प
दभानादिनाम् विषय शब्दोधारश्चात् । तत्रापरिचयान्ते इदमिवास्त्यप्रसक्तत्वात् ३१
यन्ताप्येतेऽप्यवदितोत्तरत्वं निवेदनमप्यनदत्तपीय तत्रात् इत्यादिकम् ॥

चन्द्रातपै रादीप्तया 'क्षणदया, रजन्या, अपवर्गे तृतीया, तेन निर्गमं
सफलत्वं व्यज्यते । प्रयासं धवलवसनभूषणपरिधाने तादृशकुसुमैः केश
साधने हरिचन्दनद्रवानुलेपने अन्यादृशाम्बरपरित्यागे प्रयत्नम्, व्रजन्ति
तथैव ज्योत्स्नीष्वभिसारिकाः तदुक्तं "मल्लिका मालभारिण्यः सर्वाङ्गी
र्द्रचन्दनाः । क्षौमवत्योनलक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः" इति
विना, प्रियतमस्य, नतु पत्युः प्रियस्यवा तदन्तिकगमने साहसासम्भवात्
'अभ्याशं, समीपम्, "समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् । सदशाभ्या
सविधसमर्यादसवेशवत्" इत्यमरः । अभिसारिकाः "अभिसारयते का
या गन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका" इति
दर्पणोक्तलक्षणाः । 'निः क्राम्यन्ति, निर्गच्छन्ति । समुदितराजकीर्ति
तिशुभ्रांशुदीधितिभिर्वसनादीनां धवलद्युतिशालितालाभात् । एताभ्यां
मारिका गणिकाश्चन्याएव तासां प्रयासम्यानावश्यकत्वात् । तयान् क
प्रौढोक्तिमिद्रेनानेन वस्तुना अभिसारिकाया अप्युपकारित्वं वस्तु राज
यकीर्त्तौ व्यज्यते तेनच तद्विपरिणी प्रीतिरिति ॥ ३४ ॥

लोकान्मममदयन् दिशोविशदयन् ज्योत्स्नां नयं शीलयन्
यः प्रत्यर्थिदलं तमोविदलयन् कामं समाप्स्यन् ।
मन्तापं निग्यन् सुकैवकुलान्यादीपयन् मण्डलं
मेदिन्याः प्रतिमामयन् करगतं राजश्रियं पुष्यति ॥३५॥

लोकान्मममदयन् । यः पारनेयः, 'राज्ञो, नृपस्य, अयन् चन्द्रस्य वि
'सुन्दरि, वरैरिति । एते पारनेयुषाश्चिन्य राजश्रीयेन इतिभावः । अ
रयन्मन्त्रिदृशे दययन् राजस्य विशेषमपाह लोकानित्यादि । 'लोकान्'
अयन्, 'नृपस्य दयन् ६५७७, चन्द्रस्ये ममदयन् शर्माशावलि । मन्त्रिदृशे

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (६१)

काममदस्य भवनात् । दिशो, नतु दिशं, 'विशदयन्' धवलयन्, प्रकृते कीर्त्या, परञ्च ज्योत्स्नया, तेन कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुनैतेन विमलकीर्तिभृयस्त्वं व्यज्यते । "विशदश्चेतपाण्डुरा" इत्यमरः । 'ज्योत्स्नां, चन्द्रिकाम्, 'नयं, नीतिम्, 'शीलयन्' कलयन् । एतच्च विशेष्यविशेषणभावात्प्रातिलोम्यादुभयत्रपक्षे योजनीयम् । विषयप्रकाशकत्वं द्वितयानुगतोऽर्थः यमपेक्षते रूपकम् । एवमग्रेऽपि । 'प्रत्यर्थिनां, द्विपतां, दलं तमः 'विदलयन्, विशेषेण निराकुर्वन् । तेनच वीररसो व्यज्यते, तस्यच प्रधानध्वनिभावाङ्गतया रसवदलङ्कारः । 'कामं, 'काम्यते, अभिलष्यत इतिकामः 'इष्टः तं, समापूरयन् नतु किञ्चिदेव पूरयन् । तेन वदान्यतातिशयोव्यज्यते अन्यत्र 'कामम्, अनंगम्, 'समापूरयन्, समावर्धयन्, चन्द्रमसः शृंगारे उद्दीपनविभावत्वेन तथात्वात् । 'सन्तापं, पीडाम्, विभवनिघनकलहादिजन्याम्, परत्र ग्रीष्मादिजन्याम् 'तिरयन्, निवर्तयन्, एतेन कारुणिकतातिशयो द्योत्यते । सुकैरवाणि, शोभनकुमुदात्मकानि, अधिकधवलत्वादाह्लादकत्वाच्च, नतु केवलकैरवरूपाणि, यानि 'कुलानि, पितृ मात्रादिवंशाः, तानि 'आदीपयन्, प्रकाशयन् । तथाच रूपकेण दोषस्य लवेनापि राहित्यं कुले प्रतीयते, इतरत्र कैरवाणां 'कुलानि, वर्गान्, 'सु' अतिशयेन 'आदीपयन्, विकाशयन् । "सुपूजायां भृशार्थानुमतिकृच्छ्रममुद्धिषु" इति मेदिनी । अतएव "सुभगसल्लिखावगाहाः इति शाकुन्तलश्लोकस्य 'सु, अतिशयेन, 'भगो, यत्नो, येषु ते सुभगा स्तथाविधाश्च सल्लिखावगाहा येषु ते तथा" इत्यर्थद्योतनिकायां व्याख्यानं संगच्छते भट्टचरणानाम् । यद्वा 'सु, शोभनम् विकाशयन्नित्यर्थः । 'करगतं, एतन् स्थितम्, नतु करं गच्छत । 'करं, राजग्राहभागम्, 'गतम्, आश्रितमि-

(६२)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

तिवा, ग्राह्यकरापादानभूतमितियावत्, सर्वएव मेदिनीमण्डलस्था एतस्मा
एव करं प्रयच्छन्तीतितात्पर्यम् । अन्यत्र 'करः, किरणः, "वलिहस्तांशकः
कराः" इत्यभिधानात् । मेदिन्यामण्डलं, नतु त्रिचतुरानेवदेशान् । 'प्रति
भासयन्, शोभयन्, अर्भंगश्लेषालङ्कारः । भारतेश्वरे चन्द्रमाहस्व
तद्विषयककविनिष्ठप्रीत्यात्मकप्रधान ध्वन्यमानभावांगतया गम्यन्
इति ॥ ३५ ॥

असौ विजयतेतरां प्रणतमौलि पृथ्वीपति
विपद्भिपुलवारिधि प्रतिविधान कुम्भोद्भवः ।
प्रतीपनृपवाहिनी प्रलयचित्रभानुः स्फुरत
प्रभृतनिधिमण्डल प्रथित राजराजोमतः ॥३६॥

अमाविति । अमौ भारतेगः । विजयतेनगम् सर्वोत्कृष्टतया अतिग
येन वर्तते । कथमेतदिन्युत्थितायाभाकांक्षायां प्रणतेत्यादि योग्यत्वादिभ्य-
ञ्जकं विशेषणचतुष्टयम् तेन न गमाप्तपुनरात्तनाप्रमक्तिः । प्रामांतिन परि-
कालङ्कारः । 'प्रणतः, प्रकर्षणनतः, नकेवलं नतः । 'मौलिः, मूर्धां यत्न
नादृशः, पृथ्वी प्रतिर्यम्पन्निति बहुव्रीहिगर्भितो बहुव्रीहिः । प्रहृतनृपविर-
यिर्मानपृथ्वीपतिनिष्ठारतिर्भावः प्रधानध्वनिभावांगतया व्यज्यते, तेन
संधोऽट्टकारः । विपदेव दुस्तरतया विपुलवारिधिः, तस्य 'प्रतिविधाने'
निगच्छते, 'कुम्भोद्भवः, अगस्तिमुनिः । महाविपदोऽपि समुत्थयते इति
निर्भावः । 'प्रतीपः, विरोधिनो, ये नृपाः तेषां या 'वादिन्यः, मेताः, '
एव 'वादिन्यः, नयः "वर्गदिनाप्याजर्गदप्या मेना मन्यप्रभेदयोः" इति
मेदिनी । तस्य प्रलयचित्रभानुः, प्रलयचित्रभानुः । यथा प्रलयं मु-
नोऽपि नृपाः भारतेन विरथे नयति, तथायनपि विपुमेन्यानि नयति

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (६३)

तिभावः । वीरसो भावांगतया व्यंग्यः, तेन रसवदलंकारः । 'स्फुरन्ति,
प्रकाशमानानि, प्रभूतानि, बहूनि यानि 'निधिमण्डलानि, पद्म शंखा-
दीनि, तदुक्तं शब्दार्णवे " पद्मोऽखियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव " इति । तेषु 'प्रथितः' रूपातः,
'राजराजः' घनाधिपः । विभवातिशयोव्यङ्ग्यः । श्लिष्टशब्दनिबन्धनं
देवकपरम्परित मञ्जिष्ठशब्दनिबन्धनमालारूपं रूपकमलंकारः । पृथ्वी
वृत्तेन निबद्धेऽत्र श्लोके पृथ्वीतिपदोपादानेन विच्छित्ति विशेषो भवतीति
बोध्यम् । दृश्यते चैवं गीतगोविन्द लक्ष्मीसदुस्रादौ काव्ये इति ॥ ३६ ॥

आनेत्री किल काञ्चनस्थितिमतिव्याकोशपद्माश्रिता

सा कार्तस्वरकुम्भनिर्घदमृतस्नाता सदा राधिता ।

गोविन्दाङ्घ्रि सरोजसेवनरता श्वेतांशुको दित्वरी

चक्रोद्गामिशया जनस्य जननी लक्ष्मीश्वरी राजते ॥३७॥

आनेत्रीति । किलेति निश्चये । 'काञ्चनानां, सुवर्णानां, स्थितिम्
'आनेत्री, प्रापयित्री, काञ्चनदानकर्त्रीति यावत् । 'काञ्चन' कामपि अ-
पूर्वा, 'स्थिति', मयादां, नेत्रीतिवा, तृन् प्रत्ययान्तोऽयं नेत्रीशब्दः अतो
नरुर्मपञ्च्याः प्रसक्तिः, नलोकाव्ययेत्यादिना तत्प्रतिषेधात् 'अतिव्याको
शया, प्रकृष्टया प्राणिनामुपकारकारिण्येतियावत्, शोभाशालिन्या, 'पद्मया'
लक्ष्म्या, आश्रिता, नतु पद्माम्, तेन गुणगणातिशयो व्यङ्ग्यते । व्या-
कोशस्य कुसुमधर्मस्य पद्मायां बाधादुक्तार्थे लक्षणायां तदतिशयः पुरोक्त
रीत्याद्योत्यते । नितान्तं काञ्चनस्थितिं प्रापयित्रीतिवा । "अतिशब्दः
प्रशंसायां प्रकर्षे लंघनेऽपि च । नितान्तासम्प्रतिक्षेप वाचकोऽप्येव दर्शितः,
इति मेदिनी । निरुक्तपद्माश्रितत्वस्य पुरोदितप्रापयितृतायां हेतुतया का-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (६५)

जननीव पाङ्गिनी । दृश्यन्तेच तत्सदृशे तत्प्रयुक्तयः प्रागाषेदिताः ।
जनस्येत्येकत्वमविवक्षितं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेऽन्वितत्वेन विवक्षितं वा,
तच्च “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” इति
सूत्रसिद्धम् । अतएव सम्पन्नोब्रीहिरितिषाक्यस्य ब्रीहि सामान्ये सम्प-
न्नत्वबुबोधयिषया प्रयुक्तस्य उपपद्यते प्रामाण्यम् । अधिकं व्युत्पत्तिवादे
व्युत्पादितं जिज्ञासुभिरनुसन्धेयम् । राजते ननु केवलमस्ति । अत्र पूर्वं
क्तानि विशेषणानि दीपनस्य योग्यत्वं व्यञ्जयन्ति तदाश्रयत्वोपपाद-
कानीति परिकराच्छङ्कारः । अत्र प्रकरणेन प्रथममभिषया निरुक्ते बोधे
जाते पश्चादस्य वाक्यस्यानेकार्थक पदघटितत्वाध्यवसायाज्जायमानं वक्तृ-
तात्पर्यज्ञानमभिधान्तरग्रहेण सध्रीचीनं द्वितीयार्थं व्यञ्जनयैव वृत्त्या
सम्पादयति तदुक्तम् “अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते । एक-
त्रार्थे ऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया” इति । सच द्वितीयार्थः ‘सा,
‘एन, विष्णुना सहिता “अकारो वासुदेवस्स्या दित्यभिधानात् । सकञ्ज
जनप्रसिद्धेति वा, कविसमवेतानुभवगोचरीकृत तत्तत्प्रकारवतीति वा ।
‘काञ्चन, अनिर्वचनीयाम् ‘स्थिति, कैवल्यरूपां ब्रह्मात्मकतामिति पा-
वत् “यतोवाचो निवर्तन्ते जमाप्य मनसा सह । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम
परमं मम” इति भगवद्गीतावचनात् । विभवानामवस्थिति वा, आनेत्री,
अतिआनेत्रीतिवा । ‘अतिव्याकोशे, प्रकृष्टविकशिते, ‘पक्षे, कमले ‘आश्रिता’
स्थिता । कार्तस्वर कुम्भेभ्यः मत्तगजोद्धृतेभ्यः निर्यद्भिः ‘अमृतैः, सुधाभिः
स्नाता, तथाहि तन्त्रे लक्ष्म्याध्यानम् “कान्त्या काञ्चनसत्तिभां हिमगिरि
प्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैर्हस्तोत्सिप्त हिरण्यमयामृतघटैरामिच्यमानां धियम् । वि-
भ्राणां वरमञ्जयुग्ममभयं हस्तैः किरीटोज्ज्वलां क्षौमावद्ध नितम्बविम्ब
कलितां वन्देरविन्दस्थिताम्” इति एवं “सयैव वैष्णवीशक्तिर्गुरुोपरि

संस्थिता । शंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपायगौ” (१) इति । यद्वा चक्रं
 द्वासिनि हरौ शेते इति चक्रोद्वासिशयेति । “शयः शय्यादिपाणिषु”
 इति मेदिनी । सदाराधितेत्यादि पूर्वोक्तार्थकम् । जनस्य जननी “भार्गवी
 लोकजननी” इत्यमरः । ‘लक्ष्मीश्वरी, लक्ष्मीरूपा ईश्वरी, राजत इति
 इह द्वितीयार्थवर्णनमसम्बद्धं माप्रमादशीत् इति लक्ष्मीश्वरीलक्ष्म्योरुक्तं
 योपमानभावः कल्प्यते तदत्र लक्ष्मीश्वरी लक्ष्मीश्वरीव इत्युपमाकङ्कारोऽपि
 धा मूलं धा व्यञ्जनया प्रतीयते, तेन चैयमवश्यमुपास्येति व्यञ्जनार्थमूक
 व्यञ्जनया गम्यते, एवञ्च तथैव तद्वर्णनस्यावश्यकत्वमितितद्वर्णनारम्भ
 युक्तियुक्त इति बोध्यमितिसंक्षेपः ॥ ३७ ॥

आसीद्वासीभूतासीमभृमीतलासीनसातराशिभृसुरसुना
 सीर नासीरवदाचरिता सीमासमासंकशुकसूक्ष्मताधरी
 कृताणुप्रमुखशेषुपीकोच्चण्डपण्डीकृतोद्दण्ड प्रचण्डचण्ड
 वैतण्डिकोपमितस्रवन्मदगण्डवेतण्डपाखण्ड पापण्ड
 मण्डलाखण्डलाभिधान पण्डितप्रकाण्डकाण्डपुण्डरीक
 मार्तण्डमण्डलविस्मारित विपश्चिन्धिकुरम्बमण्डनमण्डन
 प्रवेकदूरदर्शि वसुमतीशिखण्डिखण्डिकाताण्डविताण्डीर
 क्षीरनिधि तीरकण्डलितहिण्डीर पाण्डुरानवदलित शा-

(१) नच चक्रोद्वासिशयाया. पद्माश्रितत्वायोगाद्योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तयोर्भेदाभावात्
 तेषां स्तवेषु बहुलेषु, अक्षय स्मृष्टिकर्तृत्वे विष्णो स्तथात्वबोधकानामागमानामपि प्रामाण्य-
 मप्यतत्प्रवोपादित वेदितव्यम् । किञ्च द्वितीयव्याख्यायां नोन्मेषोऽपि निरुक्तशङ्काया इति ॥
 (२) श्रोत्रियेतिवापाठः

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (६७)

श्वत प्रभूतभूरिभृषण विज्ञातसमज्ञाश्रित महीवितत महा
मह महिम महितसमहितपरः, शङ्कर इवापरः ।

अथ लक्ष्मीश्वरीचरितं वर्णयितुकामः क्विस्तदङ्गतया तस्याः पूर्वजेषु वर्ण
नीयेषु सर्वथा प्राधान्यादादौ गोविन्दवक्त्रं वर्णयति आसीदित्पादिना ।
तत्र आसीदिति गोविन्दो नाममिथिलायामिति परेणान्वितार्थकम् । नामेति
लुप्ततृतीयान्तमव्ययम् । तथा च तादात्म्यं गोविन्दपदेन च रक्षाभिषेयो
सोध्यते, तथा च नामाभिज्ञेन गोविन्दपदेनाभिषेयो मिथिलायामासीदि-
त्यर्थः । षट्पुत्रविशेषणैर्गोविन्दं विशिनष्टि, दासीभृतेत्यादि, दासीभृता
ननु दासीकृताः, तेन च सञ्चिचयनिष्ठा गोविन्दविषयिणीरतिर्ध्वन्यते ।
चिचमस्येन चाभूततद्वाच्योपकेन तत्र पाठात्प्रयातिशयरतथा । आसीम-
भुमीतले 'आसीनाः' रिथताः, आसेइशानचः प्रधानक्रियाहुरोपेनातीत-
कार्थकत्वात् "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति हि भगवतः पाणिनेरभि-
धानम् । ननु कचिदेव भूतले रिथताः । सतामिमास्तास्ताश्च राष्ट्रपःसतां
विदुषां तापुनां मान्यानाञ्च समुदाया इत्यर्थः । ते यस्य स तथा ।
व्यतिरेकोऽल्लङ्कारः, सातराशिमतनिकर्षवर्णनात् । भृतिरप्यहमासौ
एवञ्च शब्दार्थलङ्कारयोरसंख्येः, एवाध्यानुपपेक्षसङ्करुक्षणे एवाधे
माप्रपदाप्रपेक्षे शब्दालङ्कारयोरसंकरः, इतरथा संख्येरेवमोऽपि ।
भूतरेति । 'भूतुराणाम्, द्विजानाम्, एनासीरः, इन्द्रः' शोभिए एना-
सीरंतिपाठेऽपि रथण्यर्थः ॥ नासीरिति । 'नासीरद्व, सेनाहृत्पर, ,
परान पराजैतुं सेनाप्रणामिददितियाचत्, आचरिता, "सेनाहृत् इ नासी
रत्" इत्यमरः । एतद्विशेषणञ्च एतन्माणावरीवरणद्विधाः एतन्माणा-
गोविन्दानिष्ठ परमाष्टवित्तेः एतन्माणाः, अतोनाहृत्परित्यागः । एतन्-

मुपमाचाकङ्कारौ । तयोस्संमृष्टिः । 'अमीमा, निरवधिविषया, नचैव क्वि-
 तपदत्वद्वेषणमापद्यते, सीमन्निनिपदस्य द्वित्रोपादानादिनिगङ्कनीयम्, एव
 सीमन्नितिनान्तपदस्य परत्रमीमा शब्दस्याजन्तस्य मद्भानात् । मुख्यार्थवापे-
 न परत्रभिन्नार्थस्यपदर्शितत्वेनोभयत्रसमानशब्दस्य सत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् ।
 एतेनार्थपौनरुक्त्यमपि पगस्तं वेदितव्यम् । 'अममा, व्यनुपमा, तेन अनम-
 याकङ्कारोव्युच्यते । 'असंकशुका, अनस्थिरा, "संकशुकोऽस्थिरो"
 इत्यमरः । स्थिरत्वं मती द्योत्यते, नचैतस्य वाच्यभूतस्थिरभिन्नभेदाभेदव-
 त्वेन व्यङ्ग्यत्वं न सम्भवतीतिवाच्यम्, स्यादेवं यदि आश्रयभेदस्य व्य-
 ङ्ग्यत्व नियामकत्वं स्यात्, नचैवं, पर्यायोक्तालंकारव्याक्रोपप्रसंगात्,
 किन्तु स्वावच्छेदकभेदस्य वाच्यतावच्छेदकानुयोगिकस्य, तथैव मम्मटा
 दीनां स्वरसात्, किञ्च तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्मानात्मकत्वपक्षेऽनपवाद
 मेव व्यङ्ग्यत्वमुक्तपक्षेऽपि । पर्यायोक्तालङ्कारः, स्थिरत्वेन
 रूपेण विवक्षितस्य स्थिररूपार्थस्य विच्छित्तिविशेषाधायकेन
 स्थिरभिन्नभेदेनाभिधानात्, "केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया लभ्य-
 स्यार्थस्य ततोऽपि चारुतररूपेण यदभिधया प्रतिपादनं, तत्पर्यायोक्तम्"
 इति रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशिकायां नागेशेन प्रतिपादनात्, अस्ति च स्थिर-
 त्वापेक्षयाऽनस्थिरत्वस्य चारुतरत्वं सहृदयहृदयसाक्षिकं, भिन्नत्वञ्च
 युक्त्यनुगृहीतमिति विभावनीयम् । सीमासमेत्यत्र च्छेकानुप्रासः, अपम
 पि संसृज्यते परैरलङ्कारैः । सूक्ष्मतया अधरीकृतः, नत्वधरः कृतः, अणूनां
 द्व्यणुकानां 'प्रमुखः, प्रधानं परमाणु र्यथेति तादृशी, परमाणुश्च "जा-
 लान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य पष्ठतमोभागः परमाणुस्स
 " इत्युक्तलक्षणः । अत्र "तस्य पष्ठितमोभागः" इति पाठस्त
 . . . . . द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं, त्रिभिस्तैस्त्र्यणुकमिति हि

काणादसिद्धान्तः सत्येवं कथमिव त्रयणुरूपस्य दृश्यमानस्य सूक्ष्मरजसः
 पष्टितमभागत्वं परमाणौ भवेदित्यल्पमस्तुतेन विचारेण । शेमुखी, वि-
 शेषबुद्धिः । न तु साधारणी, शेते इतिशे, शेः विच्, मोहः, तं मुष्णा-
 नि या सादि शेमुखी, मुपस्तेये (क्रचा०) मूलविभुजादित्वात् कः, गौरादि-
 त्वात् ह्रीप्, “धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः,, इत्यमरः । परमाण्वपेक्षया विशेष
 प्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः । चित्र प्रत्ययेन चायं मत्यन्तरसापेक्षः प्र-
 तीयते । निरुक्ता शेमुखी यस्य स इति ॥ उच्चण्डेति । ‘उच्चण्डम्, शीघ्र-
 म्, नतु विलम्बेन, ‘पण्डीकृतानि, निष्फलीकृतानि, तेनच विज्ञताति-
 शयोव्यज्यते, एतदन्तरेण वक्ष्यमाणाभिधानस्य निः फलीकरणं हि नोपप-
 द्यते । पण्डपदमुख्यार्थस्य ह्रीवत्वस्यायथासंस्थानवत्त्वरूपस्य प्राणिधर्मस्यो-
 क्तौ वाधात्कथितार्थे लक्षणावृत्तेराश्रयणान्नैःफलयातिशयोऽत्यन्ततिर-
 स्कृतवाच्यं ध्वन्यते, इयञ्च लक्षणा गौणी सागोपा, सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्त-
 त्वात् । नच नेयार्थता, निः फलेऽर्थे पण्डपदस्य रूढेः प्रयोजनस्य च दर्शि-
 तस्य सद्भावात् । अत्रापि चित्र प्रत्ययस्य प्रागुदीरित दिशाव्यङ्ग्यार्थोबोधः ।
 ‘उच्चण्डानाम्, उद्गताभिमानवताम्, “अभिमाने ग्रहे दण्डः,, इति विश्वः ।
 ‘प्रचण्डानाम्, प्रतापवताम्, “प्रचण्डोदुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनि”
 इति मेदिनी । ‘चण्डानाम्, तीव्राणाम्, “चण्डस्तु तीव्रे दैत्यविशेषेच”
 इति हेमचन्द्रः । यमकालङ्कारः । ‘वैतण्डिकानाम्, स्वपक्षमसंस्थाप्यैव पर-
 पक्षमुपालभमानानाम्, “स स्वपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा” इति प्रथमा-
 ध्यायस्य द्वितीयाह्निके महर्षेर्गौतमस्य सूत्रम् । प्रतिपक्षस्थापनाहीना विज-
 गीषु कथा वितण्डेत्यर्थः पर्यवस्यति तस्य, वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः ।
 स्रवन् ‘मदो, दानवारि, याभ्याममू स्रवन्मदो, तौच ‘गण्डो, कपोळो, पे-
 पां ते स्रवन्मदगण्डाः, तेच ‘घेतण्डपाः, गजपतयः. ते उपमिता यैस्तेषाम्,

सुपमाचाठङ्कारौ । तयोस्संमृष्टिः । 'असीमा, निरवधिविषया, नचेदक्षि-
 तपदत्वद्रूपणमापद्यते, सीमन्नितिपदस्य द्विधोपादानादितिशङ्कनीयम्, एव
 सीमन्नितिनान्तपदस्य परत्रसीमा शब्दस्याजन्तस्य सद्भावात् । मुख्यायवार्थे
 न परत्रभिन्नार्थं स्यप्रदर्शितत्वेनोभयत्रसमानंशब्दस्य सत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् ।
 एतेनार्थपौनरुक्त्यमपि परास्तं वेदितव्यम् । 'असमा, अनुपमा, तेन अनम-
 याळङ्कारोव्यज्यते । 'असंकशुका, अनस्थिरा, "संकशुकोऽस्थिरे"
 इत्यमरः । स्थिरत्वं मर्तौ द्योत्यते, नचैतस्य वाच्यभूतस्थिरभिन्नभेदाभेदव-
 त्वेन व्यङ्ग्यत्वं न सम्भवतीतिवाच्यम्, स्यादेवं यदि आश्रयभेदस्य व्य-
 ङ्ग्यत्व नियामकत्वं स्यात्, नचैवं, पर्यायोक्तालंकारव्याकोपप्रसंगात्,
 किन्तु स्वाबच्छेदकभेदस्य वाच्यतावच्छेदकानुयोगिकस्य, तथैव मम्मटा
 दीनां स्वरसात्, किञ्च तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्मानात्मकत्वपक्षेऽनपवाद
 मेव व्यङ्ग्यत्वमुक्तपक्षेऽपि । पर्यायोक्तालङ्कारः, स्थिरत्वेन
 रूपेण विवक्षितस्य स्थिररूपार्थस्य विच्छित्तिविशेषाधायकेन
 स्थिरभिन्नभेदेनाभिधानात्, "केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया छम्प-
 स्पर्धस्य ततोऽपि चारुतररूपेण यदभिधया प्रतिपादनं, तत्पर्यायोक्तम्"
 इति रमगङ्गाधरमर्मप्रकाशिकायां नागेशेन प्रतिपादनात्, अस्ति च स्था-
 त्वापेक्षयाऽनस्थिरत्वस्य चारुतरत्वं सहृदयहृदयमाक्षिकं, भिन्नत्वञ्च
 युक्त्यनुगृहीतमिति विभावनीयम् । सीमाममेत्यत्र च्छेकानुप्रासः, अयम्
 पि संमृश्यते परैरुच्छ्रयैः । गृहमतया अघरीकृतः, नत्वघरः कृतः, अणूनां
 द्वयशुकानां 'प्रमुखः, प्रधानं परमाणु र्येयेति तादृशी, परमाणुय "जा-
 बान्तरगते भानौ यन्मृदमं हृदयते रजः । तस्य पष्ठतमोभागः परमाणुभ
 उच्यते" इत्युक्तलक्षणः । अत्र "तस्य पष्ठितमोभागः" इति पाठश्च
 मातिक्रम्य, द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्वयशुकं, त्रिभिस्त्रयणुकमिति हि

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (६९)

काणादसिद्धान्तः सत्येवं कथमिव त्रयणुकरूपस्य दृश्यमानस्य सूक्ष्मरजसः पट्टितमभागत्वं परमाणौ भवेदित्यलमप्रस्तुतेन विचारेण । शेमुखी, विशेषबुद्धिः । न तु साधारणी, शेते इतिशे, शेः विच्, मोहः, तं मुष्णागि या साहि शेमुखी, सुपस्तेये (ऋचा०) मूलविभुजादित्वात् कः, गौरादित्वात् ङीप्, “धीः प्रज्ञा शेमुपी मतिः, इत्यमरः । परमाण्वपेक्षया विशेष प्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः । चि्व प्रत्ययेन चायं मत्यन्तरसापेक्षः प्रतीयते । निरुक्ता शेमुखी यस्य स इति ॥ उच्चण्डेति । ‘उच्चण्डम्, शीघ्रम्, नतु विलम्बेन, ‘पण्डीकृतानि, निष्फलीकृतानि, तेनच विज्ञतातिशयोव्यज्यते, एतदन्तरेण वक्ष्यमाणाभिधानस्य निः फलीकरणं हि नोपपद्यते । पण्डपदमुख्यार्थस्य क्लीबत्वस्यायथासंस्थानवत्त्वरूपस्य प्राणिधर्मस्योक्तौ बाधात्कथितार्थे लक्षणावृत्तेराश्रयणान्नैः फल्यातिशयोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं ध्वन्यते, इयञ्च लक्षणा गौणी सः गोपा, सादृश्यसम्बन्धप्रयुक्तत्वात् । नच नेयार्थता, निः फलेऽर्थे पण्डपदस्य रूढेः प्रयोजनस्य च दर्शितस्य सद्भावात् । अत्रापि चि्व प्रत्ययस्य प्रागुदीरित दिशान्वयार्थो बोध्यः । ‘उच्चण्डानाम्, उद्वताभिमानवताम्, “अभिमाने ग्रहे दण्डः, इति विश्वः । ‘प्रचण्डानाम्, प्रतापवताम्, “प्रचण्डोदुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनि” इति मेदिनी । ‘चण्डानाम्, तीव्राणाम्, “चण्डस्तु तीव्रे दैत्यविशेषेच” इति हेमचन्द्रः । यमकालङ्कारः । ‘वैतण्डिकानाम्, स्वपक्षमसंस्थाप्यैव परपक्षमुपालभगानानाम्, “स स्वपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा” इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयादिनके महर्षेर्गौतमस्य सूत्रम् । प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजगीषु कथा वितण्डेत्यर्थः पर्यवस्यति तस्य, वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः । स्रवन् ‘मदो, दानवारि, याभ्याममू स्रवन्मदौ, तौच ‘गण्डौ, कपोळौ, येषां ते स्रवन्मदगण्डाः, तेच ‘वैतण्डपाः, गजपतयः. ते उपमिता यैस्तेपास्,

ननु नामान्यासम् । अत्रान्येऽप्येवम् । अत्रान्येऽप्येवम् ।
 'अव्ययानाम्, निश्चिन्तानाम्, 'ममो ममत्वं सुखं सुखदुःखं'
 इत्यमरः । 'गात्रान्तर, नाशिकम्, 'सन्तानान्तरादीनां नन्दो
 निगद्यते । नं वाच्यन्ति ते सम्बन्धात्तद्वाक्येन हेतुः' इतिस्मान्
 मण्डलानाम् 'आत्मन्तुम्, इन्द्रम्, 'अभियन्ति, इन्द्रम्, तेन
 तथा । एवञ्च तादृशेषु मण्डलात्मन्तुम् निश्चिन्तानाम् इत्येव
 निश्चिन्तानाम् षष्ठे अक्षराद्यव्यययोश्चन्यते ॥ अत्रित्येति, प्रधानः मण्ड-
 लः, 'मण्डलप्रकाशम्, 'मकाण्डमुदतज्ञो मन्त्रवाचकः मन्त्रिः' इति
 नामलिङ्गानुशासनम् । तेषां मण्डलैर्गणः यमकाञ्चनः । मण्डलैर्गणैः
 पाण्डुरत्वात् 'पुण्डरीकं, निनाम्नोऽम्, तत्र 'मण्डलान्तर, गणे, मण्डल-
 म् । सकञ्चस्य श्रेयसोविश्वित्रः प्रमोदाब्जः मोक्षकारक इतिभावः । अ-
 श्लिष्टशब्दनिवन्धनं केचनरन्तरित्वरक्षणञ्चकारः ॥ विष्णुरित्येति । विष्णु-
 रित्वाः 'विश्वितो, विदुषो, 'निष्कान्वस्य, नमुदत्य, 'निष्कान्वं कर-
 म्वकम्' इत्यमरः । 'मण्डलम्, भूषणम्, 'मण्डलः, मण्डलमिश्रः, 'मण्ड-
 लः, प्रधानं तेषां ते दूरदर्शिनः, नतु माधारणाद्य विज्ञानः, तेन तथा
 भूतः । निलक्त दूरदर्शि प्रतियोगिकं मादृशमाधिक्यं वा गोविन्दे व्यञ्ज-
 ते, सचायं मन्देहसङ्करोधनेः । पर्यायोक्तं यमकाञ्चलंकारौ । तयोर्ग-
 नृष्टिः ॥ वसुमतीति । 'वसुमत्याः, पृथिव्याः, निखन्दिखण्डिका, दि-
 रोमुषणम्, तेन तन् माहात्म्यातिशयोद्योत्यते । यमकाञ्चनः ॥ ताण्ड-
 वितेति । 'ताण्डवित्कृतवृत्त्याया, क्षीरनिधेः नत्वन्यस्यक्षीरे, तेन हिन्दीरे
 धावल्पातिशयोव्यञ्जमानः कीर्त्तौ वैमल्यातिशयं प्रत्याययति । 'हिन्दि-
 तः, पुञ्जीभूतः । यो 'हिण्डीरः, फेनः, 'हिण्डीरोऽविक्रफः फेनः, इत्य-
 ः । 'पाण्डुरया, श्वेतया, लुप्तोपमाञ्चकारः । 'अनवदलितया,

धुरन्धरावन्ध्यसन्धानविद्धसाधुबुधितानवधिमाधुरीक-
संसिद्धिधवल तमधामधृत प्रवृद्धश्रद्धासमेधितद्वैजा-
ताभिजनप्रधानश्रोत्रियवंशविपुलमौक्तिकप्रसवावतंसः ।

विविधेति । 'विविधेन विधिना, "अनुदिते जुहोति, उदिते जुहोति
सायं जुहोति" इत्यादिना प्रमाणान्तरप्राप्तकर्मविधायकेन वाक्यजातेन, 'वि-
बोधितस्य, इति कर्तव्यतावेदकवाक्यरूढकारेण ज्ञापितस्य, विधेरंशत्रयेण
सापेक्षत्वात् तच्च साध्यं साधनमितिकर्तव्यता च । यथा चैतेषां वाक्यार्थं
बोधेभानं तथोपपादितं न्यायप्रकाशटिप्पण्यामस्माभिः ! अतएव विपर-
मपि सार्थकम् । 'विधानस्य, क्रमस्य, करणे ल्युट् । सच द्विविधः शब्दः
आर्थश्च यत्र कल्पनागौरवं प्रसज्यते, तत्र शब्दक्रमपहायार्थक्रमआद्रियत
इति न्यायमालायां स्पष्टम् । अनुरोधिना 'सन्ध्यात्रयस्य, प्रातरादेः, स-
म्बन्धिना तिसृषु सन्ध्यास्वित्पर्यः । 'मेध्यस्य' पवित्रस्य, 'संशोधित-
स्य, प्रोक्षणादिनोत्पादित शक्तिकस्य, इयमेवाधेयशक्तिरित्युच्यते । 'प्रा-
ज्यस्य, प्रचुरस्य, 'सान्नाज्यस्य, हविषः, "प्रायसान्नाद्यनिकाप्यधा-
र्येत्यादिना साधुएतत्पदम् । "सान्नाय्यं हविः" इत्यमरः । नीलतिलस्य
सितशूकस्य, यवस्य, "शितशूकयवौ समौ" इत्यभिधानात् । हवनेन
'संवर्ध्यमानात्, वृद्धिं प्रापितात्, 'सामिधेन्या' समिध आनीयन्तेऽनया' ऋचा
इति सामिधेर्नीऋक्' तथा "समिधामाधानेण्वेयन्" । "ऋक्सामिधेर्नी-
घार्या च यास्यादग्निमिन्धने" इत्यनुशासनम् 'समुपधीयमानैः, वितीर्य-
माणैः । इन्धनैः 'समिद्धतरात्, अतिशयेन दीप्तात् । 'श्रीतवैश्वानरात्,
श्रीतानेः । 'प्रोद्धतया, प्रोद्धतया, सुगन्धस्य 'धोरण्या, प्रापयिष्या, "वा-
हनं यानं सुगन्धञ्च धोरणम्" इत्यमरः । 'धूम्यया, धूमस्य संख्या, पा-
दादिस्वात् यः । 'आवद्गामिः, जनिताभिः, 'बन्धुराभिः, उन्नताभिरा-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (७३)

नताभिश्च, “वन्दुरं तूज्वानतम्” इत्यमरः । धाराभिः, अविच्छिन्न
सन्तानैः, अन्धकारेण ‘अतिवन्दुरम्, अतिमनोह्रम्, धरातलं भूतलं येन
सतयोक्तः । हवनान्वयिकृतिजन्यत्वं विग्रहस्थायास्त्वृतीयाया अर्थः । ए-
केति । ‘सोत्सेधस्य, उन्नतस्य “उत्सेध उन्नतिः” इत्यनुशासनात् ।
धर्मध्वजस्य ‘एकः, स्वसजातीयद्वितीयरहितः, धुरन्धरः । यद्वा तादृशा
त्रिवन्दुरे धरातले एको धर्मध्वजधुरन्धरः निरुक्तहवन एतत्कृतृकत्वस्य
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण काभइति । अवन्ध्येति । ‘अवन्ध्यम्, अनि प्फलं, स-
न्धानं प्रतिज्ञायस्यसः । नच “वन्ध्यः पण्डः,, इत्यनुशासनं वन्ध्यपदस्या
भिधाय्याहकम् एवञ्च निःफलेतत्पदस्याभिधाशक्तेरप्रामाणिकतया ह्रीव
प्रतियोगिकसादृश्यसम्बन्धस्यसत्त्वेन साध्यवसान गौणलक्षणायाएवाश्रय-
णीयतया प्रयोजनस्य रूढेक्षबिरहेण नेयार्थताप्रसङ्गः रूढि प्रयोजनान्यत-
रस्याभावे लक्ष्यार्थ बोधजनकत्वस्यैवतदात्मकत्वादितिवाच्यम्, “अवन्ध्यं
दिवसं कुर्यात्” “अवन्ध्यकोयस्यविहन्तुरापदाम्” इत्यादि प्रचुर प्रा-
माणिक प्रयोगस्योक्तार्थे दर्शनात् रूढेः, नैः फलयातिशयात्मकरय प्रयोजन
स्यचाक्षतत्पेनोक्तदोषानवतारात् । यद्वा अवन्ध्यं ‘सन्धानं, ज्ञानं यस्य
स इति “दीपिकाद्वितयंकन्ये प्रदीपद्वितयं सुतो, स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गो-
विन्दश्शर्म विन्दति” इति काव्यप्रदीपान्ते रघुमभिधानात् । विन्देति ।
‘विद्धं, क्षिप्तम् अक्षरीकृतमिति यावत्, “विद्धेरयाद्वेधितेक्षिते सटशेवा-
धितेश्चिष्ट” इति विश्वमेदिन्यौ । साधूनाम् असकृत्पूर्वोक्तार्थवानाम्, ‘सु-
धितं, ज्ञानंयेन सः भापेक्तप्रत्ययः, साधुसमधिकवृद्धिमानिति भावः ।
व्यतिरेकाकङ्कारः यद्वा अवन्ध्यसन्धानेन ररिधन्द्रादिना ‘द्विष्टः, सटशः,
साधु, सम्यक् ‘सुधितं, ज्ञानं यस्य सइति । अनवधीति, क्वन्वधिः प
च्छेदेन सीम्नाचरहिता निश्चिद्रावा माधुरीपरया रतथाभूता ‘सं

(७२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

धुरन्धरावन्ध्यसन्धानविद्धसाधुबुधितानवधिमाधुरीक-
संसिद्धिधवल तमधामधृत प्रवृद्धश्रद्धासमेधितद्वैजा-
ताभिजनप्रधानश्रोत्रियवंशविपुलमौक्तिकप्रसवावतंसः ।

विविधेति । 'विविधेन विधिना, "अनुदिते जुहोति, उदिते जुहोति
सायं जुहोति" इत्यादिना प्रमाणान्तराप्राप्तकर्मविधायकेन वाक्यजातेन, 'वि-
बोधितस्य, इति कर्तव्यतावेदकवाक्यसहकारेण ज्ञापितस्य, विधेरंशत्रयेण
सापेक्षत्वात् तच्च साध्यं साधनमितिकर्तव्यता च । यथा चैतेषां वाक्यार्थ-
बोधेभानं तथोपपादितं न्यायप्रकाशटिप्पण्यामस्माभिः ! अतएव विपर-
मपि सार्थकम् । 'विधानस्य, क्रमस्य, करणे ल्युट् । सच द्विविधः शब्दः
आर्थश्च यत्र कल्पनागौरवं प्रपद्यते, तत्र शब्दक्रममपहायार्थक्रमआदिपत
इति न्यायमालायां स्पष्टम् । अनुरोधिना 'सन्ध्यात्रयस्य, प्रातरादेः, स-
म्बन्धिना तिसृषु सन्ध्यास्वित्यर्थः । 'मेध्यस्य' पवित्स्य, 'संशोधित-
स्य, प्रोक्षणादिनोत्पादित शक्तिकस्य, इयमेवाधेयशक्तिरित्युच्यते । 'प्रा-
ज्यस्य, प्रचुरस्य, 'सान्नाज्यस्य, हविषः, "प्राच्यसान्नाच्यनिकाप्पधा-
य्येत्यादिना साधुएतत्पदम् । "सान्नाच्यं हविः" इत्यमरः । नीलतिलस्य
सितशुकस्य, यवस्य, "शितशूकयवौ समौ" इत्यभिधानात् । हवनेन
'संवर्धमानात्, वृद्धिं प्रापितात्, 'सामिधेन्या' समिध आनीयन्तेऽनया' ऋचा
इति सामिधेनीऋक्' तथा "समिधामाधानेऽप्येषण्" । "ऋक्सामिधेनी-
घारया च यास्यादग्निमिन्धने" इत्यनुशासनम् 'समुपधीयमानैः, वितीर्य-
माणैः । इन्धनैः 'समिद्धतरात्, अतिशयेन दीप्तात् । 'श्रौतवैश्वानरात्,
श्रौताग्नेः । 'प्रोद्धतया, प्रोद्धतया, सुगन्धस्य 'धोरण्या, प्रापयिष्या, "वा-
हनं यानं युग्मपन्नञ्च धोरणम्" इत्यमरः । 'घूम्यया, घूमस्य संहत्या, पा-
षादित्वात् यः । 'आवद्धाभिः, जनिताभिः, 'बन्धुराभिः, उन्नताभिरा-

(७४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

प्रकृतिर्यस्यसः । “ अवधिस्त्ववधानेस्यात्सीम्निकाळेविलेपुमान् ” इति
 मेदिनी । “ संसिद्धिमकृतीत्वमे ” इत्यमरः । धवळेति, धवळतमेत
 ‘ धाम्ना तेजसा सात्त्विकेनवाप्रभावेणधृतः, अथवा अनवधिमाधुरीक
 इतिच्छेदः, ‘ संसिद्धं, मन्त्रादीनामनुष्ठानेन सिद्धं, यत् धवळतमं ध
 सामर्थ्यं तेजोवा, तेनधृतइत्यर्थः “ धामशक्तौ प्रभावेच तेजोमन्दिरजन्मा
 इति विश्वः । “ संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ ” इत्यमरः । नतु धृततादृश
 मेति माहात्म्यातिशयोव्यङ्ग्यः ।

नियतिभेद शलभ सुलभोच्छेदिदशाविशेषानपेक्षि
 श्रोकान्त संक्रान्त संततोद्योतमानध्यान प्रदीपावधूत
 मूल भूतानाद्यविद्याध्वान्ततया स्वधारिताश्रितानेको-
 पनिपदङ्गनोद्गीयमानानन्दमन्दिरः ।

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धप, प्रौढया, श्रद्धया ‘समेधिनः, समुपनिनः, प
 प्रवृद्धाश्रद्धायम्यतः, अनपत्र ‘अमपः, अनुक्ति एवितः अनुपमर्त
 मानिनियावत् । हेजानेति, ‘द्विजाने, विप्रम्य अपम् ‘अभिजनः, अ
 वापः, “ कृटान्यभिजतान्वयो ” इत्यमरः । तत्र प्रधानम् यः श्रोत्रियः
 सुगोर्दक्षितानां वंशः सपत्रवंशोयेगुम्नम्य विपुलो मशान्, मौक्तिकप्र
 न्यको प्रदंभःभृगुम, वगपिगेपे मौक्तिकस्यान्वयेः । श्रुतशब्द निबन्
 केवदपारम्परिस्वरूपप्रवृद्धः इति ॥ ० ॥ नियतीति । नियम्यन्ते, त
 नानिनि प्रवेनेति नियतिप्रवृद्धम् “ नियतिविधिः इत्यमरः, तस्य
 विशेषः प्रवृद्धपर्यायिणेतिविधौ च अक्षयः, यवद्धः, निरन्तरत्वात्
 स्यात्तन्कारणवृद्धत्वात्तस्य इतिविद्यमानयोग नाःशब्दात्तु यथागोःशब्द

(७६)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

पूर्वमवधारितम् विशेषतो निर्णीतम् संगयात्परं विशेषदर्शनाज्जायमानस्य
ज्ञानस्थावधारणत्वात् पश्चादाश्रितम्, अनेकामि रूपनिषद्भिरेवाङ्गना-
भिः उद्गीयमानः, नतु कथञ्चिदुच्यमानः, आनन्दोयस्य तथोक्तम्, परि-
णामालंकारः उपनिषदि अङ्गनातादात्म्यारोपमान्तरेण तत्कर्तृकस्योद्गान-
स्यासम्भवात् ' मन्दिरम्, आयतनं हरिस्वरूपं येनसः । ध्यानप्रदीप सं-
क्रान्तेः पूर्वमनाद्यविद्यातिमिरावृततया साक्षात्कारासम्भवेन तादृशमन्दिर-
माश्रयितुमशक्य मित्याशयः । प्रसिद्ध प्रदीपापेक्षया ध्यानप्रदीपे व्यतिरेक
प्रतिपादनेन तदभिधानोऽच्छङ्कारः । महिनशकभमुच्छिनति, नवा 'दशावि-
शेषं वर्तिकाविशेषम् नापेक्षते' नवाश्रीकान्तं संक्राम्यति, "नतत्रसूर्योभा-
तिनचन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभान्तिक्रुतोऽयमग्निः" इतिश्रुतेः तथाच भक्ते-
रतिशयोध्वन्यते इतिकाव्यमेतदुत्तममिति ॥ ० ॥ प्रज्ञयाऽगणितः किमुत्-
कृतस्पर्धः, गीर्वाणगणस्य गुरुः नतुसाधारणः 'गीरथः, वृहस्पतिर्येन त-
थोक्तः "गीरथस्तुवृहस्पतौ" इतिलघुरत्नकोपाभिधानम् । लोकोत्तरपा-
ण्डित्यं ध्वन्यते ॥ अनुश्रितः भगीरथ दशरथयोः पथोयेन कुलोद्धारयितृत्वं
सत्यप्रतिज्ञत्वंच व्यज्यते । 'अशिथिलाभ्याम्, गाढाभ्याम्, सौन्दर्यदम-
याभ्यांरामणीयकोपशमाभ्याम्, परिमथितः ' मन्मथः, कामोयेनसः ।
शमादित्वादथच् प्रत्ययेदमथ इति सिध्यति कामाधिकसौन्दर्यं तद्विजेतृ
त्वंच व्यज्यते ॥ कृत्स्नपृथिव्याम् प्रथिता 'अवितथा, सत्या पृथुळा पुष्टा,
नतुतन्वी, स्यास्तुः, नतुक्षणभङ्गुरासत्कथा, सच्चरित्रं यस्यसः । महामहिमत्वं
प्रतोयत इति ॥

सार्वभौमइव सदाचारेक्षणः । प्रमदवनमिव विमत्सरः ।

जामदग्न्यइव परशुभाकलनवर्धमानप्रमदः । कासारइव

(७८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

दिरनादानुलासी भयूरः । “केर्कामेघनादानुलास्यपि इत्यमरः । कृष्णे-
 नेन सान्द्रेण, घनोपमे कृष्णेवा, अन्यत्रकृष्णेघनेश्यामे मेघे प्रणयेन प-
 राधीनं हृदयंस्येति । नयोमतम्, साहित्येअलङ्कारशास्त्रे भक्तिरनुरागो-
 यस्य परत्रसाहित्ये समुदायत्वेभक्तिर्लक्षणायत्रमः । एकस्योद्देश्यतावच्छे-
 दकस्यलाभायइतरेतरयोगद्वन्द्वस्यसाहित्येलक्षणाभाश्रयन्तिमीमांसकाः ।
 धृतेति । धृतराष्ट्रं राज्ययेन तेनविदिताऽर्जुना धवला गुणस्य कीर्तिर्यस्य
 अन्यत्र धृतराष्ट्रेण पाण्डोरग्रजेन विदिता अर्जुनगुणयोः पार्थभीमयोः की-
 र्तिर्यत्रेति । “गुणः सूदे वृकोदरे” इतिविश्वः । सरइत्यादि । तडागादिया-
 गइव समञ्जिता वृजिता ‘सौम्यस्य, सोमात्मजस्यबुधग्रहस्य अन्यत्र
 सौम्या रमणीया मूर्तिर्यस्य इति । सुगतोबुद्धः “सुगतोबुद्धः” इत्य-
 मरः, तस्य हृदयरश्मस्यम् तस्य, अन्यत्र शोभनेन गतेन गमनेन हृदयस्य
 मनसः हारी बौद्धमत निगकर्तेतभावः । ‘आम्नायो, वेदः सदा नर्विदा
 लोकानां हितेकल्याणे, परत्रमतोब्रह्मगः आलोकः दर्शनम्, तदेवहितका-
 क्त्वात् हितंत्र, परायणः । सर्वेषां वेदानां साक्षात्परम्यरयावाब्रह्मण्येवता-
 त्पर्यम् । मन्त्रः मनुः प्रयोगोनुष्ठानं अन्यत्र मन्त्रो विचारः । कुण्डः
 निपुणः । यद्वा प्रकृते प्रकृष्टयोगस्समाधिः प्रयोग इति

विधुरिवबुधप्रसाद जनकोऽनन्त पदावलम्बनश्चकि-
 न्तु सकललोक कर्मनीयोदयो मित्रपतनेन मोदमा-
 नोऽमासुप्रीतान्वयश्च । अम्भानिधिरिवपरितोपित सु-
 मनोत्रजः रत्नप्रवन्ध प्रसूतिश्च, किन्तु द्विजरोपागो-
 चरोऽजडात्माच ॥ विलसत्कीर्तिलतोप्य विलसत्कीर्ति

समस्तमेद्रिनीपतिमस्तकानांसरप्रसूनानां माल्यकुसुमानां परागारतिः
 अरुणतपीकृतंचरणसरसिजंयस्य, पूर्वरूपालङ्कारः तथाभूतोऽपि राजसे-
 नाभिः विधूतः तिरस्कृत इतिविरोधः । राजसेन रजोगुणसम्बन्धितान्ति-
 कारेणअविधूतः अकम्तिपइतिपरीहारः । विरोधाभासालङ्कारः श्लेषोपमा
 वकतयातेनसङ्कीर्णद्वितीयश्चसरसं कीर्णः पूर्वरूपेणार्पीति ॥

प्रोज्ज्वलदनेकाग्निदीपितोऽपि शीतलतरः । कुला-
 चार निरतोपिकौलाचारविरतः । अगोत्रभिदपिवृद्धश्र-
 वाः । संयातगौरवोऽपि द्विजराजाद्वेषणः । विश्रुतोऽपि
 सवहुश्रुतः । समग्रवैष्णवाग्रणीरपि गृहीतसमांसमीनः ।

प्रोज्ज्वलदिति । प्रोज्ज्वलद्विरनेकैरग्निभिर्दीपितोऽपि शीतलतर इति
 परमार्थस्तु 'अग्निभिः, दक्षिणाग्निगार्हपत्याग्न्याहवनीयाग्निभिः
 दीपितः, तेषु हवनेन श्रेयसा प्रकाशमान इति ॥ कुलेति विरोधः स्फुट्य
 परमार्थस्तु कुलाचारे वंशाचारे ब्रह्माचारेवा, निरतोऽपि कौलाचारादा-
 जातिभिन्नेबिहितात् वामाचारात् विरतः "नकुलंकुलमित्याहुः कुलंब्रा-
 सनातनम्" इत्यभिधानात् कौलाचारो यथातन्त्रे "वामे वामा रम-
 कुशलादक्षिणे मद्यपातूम, अग्रेन्यस्तं मरिचसहितं शूकरस्योष्णमांसम्
 स्कन्धेवीणा ललितसुभगा सद्गुरूणां प्रपञ्चः कौलोधर्मः परमगहनो यो-
 गिनामप्यगम्य,, इति । न च "सौत्रामण्यां कुलाचारो ब्राह्मणः प्रपिवेत्सु-
 म्" इति समयाचार तन्त्रे, "विनाहेतुकमास्वाद्यं क्षोभयुक्तोमहेश्वर । न प-
 जांमानसीं कुट्यान्नध्यानं न च चिन्तनम् । तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा
 पूजयेत्परमेश्वरीम्" इति भावचूडामणितन्त्रे, "नासयेनविनामन्त्रम्"

(८२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ विगतं श्रुतं यस्यतादृशोऽपि बहुभिःश्रुतैस्ते
 स्सहितइतिविरोधः, विश्रुतः ख्यातइति परीहारः । 'वित्तविद्वानविश्रुताः'
 इत्यमरः । गृहीतः आस्वादितः भक्षितइति यावत् समांसमीनः सांसिनसं
 मीनो, सांसं मीनश्चेति यावत् येन स इति विरोधः । गृहीता आत्ता समांस
 मीना प्रतिवत्सरं प्रसविनी गौर्येनेति परिहारः । 'समांसमीना सा येन
 प्रतिवर्षं प्रसृयते' इत्यमरः ॥

लोचनगोचरोनक्षिगतः । छन्दोऽनवस्थितः व्याप्त
 जगतीकः । आदिविद्वानिवानुशासिता शास्त्राणाम् ।
 वादरायणइव उपदेष्टासत्पथानाम् । मूर्तिमानभिमान
 इव मानवानाम् । अवचनः परापवादप्रतिपादनेषु ।
 अनयनोऽन्यकामिनीस्तनवदनदर्शनेषु । श्रोणोऽन्य-
 दीयद्रविणमोषणेषु । काश्मीरक्षेत्रंक्षमाकुड्कुमप्रभवस्य ।
 क्षीरनिधिः कारुण्यामृतस्य । निकषोपलोलध्ववर्णरत्न-
 स्य । प्रियपस्थंसत्यस्य । सौहित्यं साहित्यस्य ।

लोचनेति । अनक्षिगतः लोचनागोचरइति विरोधः । अद्वेष्य इति
 परिहारः । अयंचविरोधाभासाब्ज्जाध्वनिः तद्वाचकपदाभावात् । "द्वेष्ये
 त्वक्षिगतः" इत्यमरः छन्दसु आर्यादिषु अनवस्थितः अवर्तमानः व्या-
 प्ताजगती तदभिधानं छन्दोयेनेतिविरोधः । छन्दसा स्वैरवृत्त्याऽनवस्थितः
 किन्तु शास्त्राज्ञयाऽवस्थितः । जगती संसारः कीर्त्याव्याप्तोनेनेतिसमा
 धानम् । छन्दोऽधिष्ठत्यस्वैराधाराभिष्टापयोरिति विश्वाभिधानात् ।
 "जगती मृवनेक्षमायां छन्दोभेदेजनेऽपि च" इतिमेदिनी ॥ आदीति

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (८३)

आदौ सर्गादौ विद्वान् कपिलोमहामुनिः । यया प्रकृपात्परं जगद्दृष्टिर्षया
 विलुप्तानि प्राचीनशास्त्राणि कपिलोऽनुशासिता तथाऽसावपि । तदुक्तं “तत्त्व
 कौमुद्यां सर्गादावादि विद्वाननुभवन् कपिलोमहामुनिः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ती-
 ति” ऐतेन परमकारुणिकतावस्त्वलङ्कारेण व्यज्यते । वादरायणोऽप्यासः ।
 पूर्णोपमालङ्कारः । मानवानाम् मनुष्याणाम् । उत्प्रेक्षाङ्कारः सदेहामिमा-
 नत्येन सम्भावनात् । अमुनैवसाधिमानतानराणामित्याशयः ॥ अवचनः
 मूकः । श्रोणः परुगुः । “श्रोणः पद्मौ” इत्यमरः । अन्यदीपस्यद्रविणस्य
 धनस्यः मोषणेषु चोर्षेषु । उल्लेखालङ्कारः एकस्यैवानेकधोलेखात् “एकरय
 बहुधोलेखादेकस्योलेखइष्यते । गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मशशरासने ”
 इति कुबलयानन्दकारिकोक्तेः । क्षमैषकृद्कुमंतत्पभवरय तदुत्पत्तेः का-
 श्मीरक्षेत्रम् काश्मीरदेशीयकेदारम् । परम्परितरूपकमलङ्कारः । तेनक्षमैक
 निकेतनत्वं व्यङ्ग्यम् काश्मीरगदन्यत्र तदनुत्पादात् । कारण्येति कारण्यं
 करुणातदेवामृतं तस्येत्यर्थः । व्यङ्ग्यन्तुपूर्वबद्धोध्वम् । निकषोपकः परीक्षा
 प्रस्तरः । लब्धवर्णो विद्वान् तदेवरत्नं तस्य, रत्नं लब्धवर्णमपि साधुत्वज्ञा-
 नायनिरूपोपलेपरीक्ष्यतेजनैरिति । पण्डितराजत्वं व्यङ्ग्यम् । परत्यम् गृह-
 म् । तदपिनसामान्य मपि नु भियम् । “निशान्तपस्त्यसदनम्” इत्यमरः ।
 सौहित्यं वृत्तिः तत्कारकइत्याशयः । हेतुलङ्कारः हेतुभूतस्य गोविन्दस्य
 हेतुमत्सौहित्येन सामानाधिकारण्यवर्णनात् । “हेतोरैतुमत्सार्धं वर्णनं हेतु
 शच्यते ” इत्युक्तेः ॥

उद्धारकारकः रघविरग्रन्धानाम् । वालसुहृच्छब्द तन्त्रा-
 णाम् । सोमान्तगन्ताकलाप्रामाणाम् । आकरो विदेह
 रमणीयमणीनाम् । सुगंधस्मितचन्द्रिकात्यददातीकृत्-

(८४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

कुन्दकुसुममालायमानरदनच्छवि विच्छुरितिवदन-
विनिर्यन्मधुरिमधुरीणाग्राम्यममृणाव्यलीकवचनाधरीभूते
धितसुधाभिमानो गोविन्दोनाम मिथिलायाम् ।

स्थविरः, प्राचीनः शब्दतन्त्रम् व्याकरणम् । बहुवचनेनानेकव्या-
करणाभिज्ञत्वं गम्यते । शैशवएवव्याकरणानां परिशीलनाद्वालसुहृद्वाक्य ।
कलाग्रामः कलासमूहः । “ग्रामः स्वरेसंवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः” इति
विश्वः । सीमान्तगन्ता अन्तर्पर्यन्तस्थाभिज्ञाता । अन्योपि ग्रामसीमान्तं
गच्छतीति । आकरः खनिः विवेकएवरमणीयोमणिस्तेषाम् । उक्तरूपक
मलङ्कारः । मुग्धंस्मितरूपयाचन्द्रिकया इत्यददातीकृतरय कुन्दकुसुममा-
लासदृशस्य रदनस्य दन्तस्यच्छविभिः विच्छुरितात् व्याप्तात् वदनात्
विनिर्यद्भिर्निर्गच्छद्भिः मधुरिमधुरीणैः मधुरपदार्थाग्रेसरैः अग्राम्यैर्ममृणैः
कोमलैः अव्यलीकैस्मित्यैः वचनैरधरीभूतैः एधितः प्रवृद्धः सुधाया
अमृतस्य अभिमानोयेन स तथोक्तः । स्मितचन्द्रिकेत्यत्ररूपकम् अत्यव-
दातीकृतेत्यत्रपूर्वरूपम् । मालायमानेत्यत्रोपमा अधरीभूतेत्यत्र व्यतिरेको
ऽलङ्कारः । पूर्वरूपाधिकरूपप्राप्तौ पृथ्वरूपम् अप्यव्यदीक्षितेनप्रतिपादितम्
तन्निदर्शनं यथा ‘नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलताम्” इति ॥
इति गभर्नमेष्ट संस्कृतपाठशालाध्यापकमैथिलश्रोत्रियश्री
वालकृष्णमिश्रविगचितासूक्ष्मार्थविवेचिकाटीकासमाप्ता ।

(इदमवश्यं विलोकनीयम्)

इदमवश्यं विलोकनीयम् इति शब्दोपपत्त्यादिकं व्याख्यानं प्रथममप्युक्तं विवेचयित्वा
वदन्तस्यार्थे वदन्त्येते शब्दप्रधाना मन्त्राणां धीश्रीमत्या लक्ष्मीश्वरिदेव्या महाशास्त्रिणा
वदन्त्येते शब्दप्रधाना मन्त्राणां धीश्रीमत्या लक्ष्मीश्वरिदेव्या महाशास्त्रिणा
वदन्त्येते शब्दप्रधाना मन्त्राणां धीश्रीमत्या लक्ष्मीश्वरिदेव्या महाशास्त्रिणा
वदन्त्येते शब्दप्रधाना मन्त्राणां धीश्रीमत्या लक्ष्मीश्वरिदेव्या महाशास्त्रिणा
वदन्त्येते शब्दप्रधाना मन्त्राणां धीश्रीमत्या लक्ष्मीश्वरिदेव्या महाशास्त्रिणा

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (८५)

याचैतदेव सकलेऽवनितले श्रेयः पदमिति द्योतनाय-
विहितयाश्यामसीमयेव विप्रतिपत्तिव्युद्गमनयमर्थया वृह-
दनं चतुष्टयेन परिवेष्टिता । हस्तिं काननानिधावनोऽध्वर-
धामधुमस्यैकतवेन परिहृतेव विभयता कलिना । मलयशि-
लोचया वयवैरिव शङ्करकान्ताश्रितैः, येन्द्रगर्गोत्तुवै, सिद्धनप-
स्यावधि मधिगतैः, निदाघमपथैरिवावश्यायजात्यगतिनैः,
पार्थिव प्रगथनाथ पूजनैरिव प्रथपार्थिवसुतसुदिः, दर्शन-
प्रबन्धैरिव विचक्षणकृतलक्षण प्रतीक्ष्यैः, गदयद्गदयैः सहस-
रैः, सदाश्रवै रंजुजिनैर्जनसयवार्णा । गिरिजेश्वरीं गिरिजाम-
ष्टिता, प्रोषित पतिवैव नैपःकेशानिष्टशश्वलभ्या गिरि-
विप्रयुक्ता, सुरपुरीय नार्थैत्यान्विता, प्रियवर्जितक-रुमिती-
संमितिनेपुण्या वलम्बिताभण्यपुण्यैज ननिषेदिता, निष्क-
रघलेव सुमनो गन्धुर्जावक प्रियैकांपैराजितामिता नर-
विलासिनीकलिनरभ्याव विविपतांभीरुनां तज्जित, इष्ट्या-
पिनगौरशुवति विघ्नैरिव चरुपदलेष्टपरमलज्जमलारि-
मितैः, प्रौढवपुर्वक्षोजैरिव विजैरितगार्जैः, अ- गन्तव्य-
वमनीशैवशोऽनुभजित पदैःशरणैः, पादुकादेवि-
श्यामलता मनोरंरैः ।

१. तंजण्यपुण्य २. चरुपद ३. अ- गन्तव्य-
वमनीशैवशोऽनुभजित पदैःशरणैः ४. पादुकादेवि-
श्यामलता मनोरंरैः ५. अ- गन्तव्य-
वमनीशैवशोऽनुभजित पदैःशरणैः ६. पादुकादेवि-
श्यामलता मनोरंरैः

(८६)

श्रीलक्ष्मीश्री चरितम् ॥

रश्मि, ७ जाड्यमङ्गला गिजिम्भा च । ८ मदाश्रयोः मनां वचनेष्मिं
सत्प्रतिज्ञैश्च । ९ स्वप्रतिज्ञैर्निःशयैः प्रकृष्टितैश्च । १० राजमिः मिः
राजा मिहानां गजाच । ११ तपः तपस्या गिजिम्भा, १२ उच्यते
पूजितः, कृतशैत्यायुषनामान । १३ निमग्नता विमेषयुक्ता वियोगिता च
१४ नासत्यान्विता न अमत्यान्विता, नामत्याभ्यामायिनेयाभ्यामन्वि
च । १५ समितिस्मभायुद्धञ्च, १६ पुण्यजनः पुण्यान्वा राजमश्च
१७ सुमना मालती शोभनमनाश्च, १८ बन्धुजीवकः बन्धुरसकः बन्धुश्च
१९ प्रियकः प्रियः कदम्बश्च, । २० अपराजितः नपराजितः, अपरा
जितातदभिधानं प्रमृणं च । २१ तीर्थः पुण्यस्थानं घट्टश्च । २२ घ
लकृचः स्थलकमलं तत्तन्नामधेयोवृक्षविशेषः अतिसुरभितः अतिमनोहः
बहुधवलाकुचस्यलस्यकमलाशोभायत्रमः, अतिसुरभितः अतिसुगन्धान्वि
तश्च । २३ विभासीतमालस्तदभिधानस्तरुर्ग्र, विशिष्टयाभयादीदय
सितामालायत्रेति च । २४ वयो विहगः अवस्था च, २४ पल्लवः किसलयो
विटञ्च । २५ घनयासान्द्रया श्यामया लतया घनस्य मेघस्य श्यामलतया
श्यामलया च ।

वृत्तनिबन्धैरिव हीरकैर्घटित कुण्डलिकामणि मौक्तिक
मालेन्दु वदनावभासित सुन्दरीगीयमान हरिगीतमन्दो-
क्रान्तैः, वैरोचनिभवनैरिव अनेकाशोर्कपल्लोशकाञ्चनमौ-
लारोचिरञ्चिनैः, मन्दंकदाचिदमन्दमान्दोलितातिहृद्यहि-
न्दोल क्रीडासंविधानवेल्लितं बहुमानचित्रित चीननिचोल
रुचिचञ्चिताभिः, वसनवदनकान्त्या शातक्रतवकार्मुकसौ-
दामनीप्रभाविभ्रम मावहन्तीभिः पुरुषायित सुरतकेलिम-

भ्यस्यन्तीभिरिव दोलाकुतूहलकला कुशलतावलोकन सं-
जात प्रपादवनदेवता वितीर्णमौक्तिक फलवर्षणैरिव निम्नो
न्नयनश्रमस्त्रेदोन्मिपत्स्वेद कणिकाकलापैर्व्यापृत प्रतिप्रती
काभिः दृशानवयौवनेनत्रिजगतीं तृणायमन्यमानाभिर्वि-
लासिनीधिरुपशोभितैः, अविरतविस्सारविवर्तनोच्छलच्छयी
कगनिकररुचिगाभिः, चक्रवर्तिस्थितिभिरिव कुवलययासीन
पक्षिभिः वेशीवीथीभिरिवेतस्ततो आग्यमाणमधुपावलीभिः
सरसीभिर्विभासितैः, अनारतमधुलुब्धगन्धवाट पृतानून
प्रसूनै रूपवनैः प्रियदर्शना । यत्रसदहाअपि श्रयन्ति विदे
हताम्, कलहंसाअपि नाकलयन्ति कलहंसताम्, कुशाभिन
समासीनाअपि नपश्यन्तिकुशासनम्, मंहुंक्षीणाधिपैक्षनि
क्षिप्ताअपि साक्षात्कसेतिविर्मपिरूपम्.

२६ दीरकं वज्रं तन्मृशच एवमग्रेऽपि । २६ मन्शानागता २२२ः,
मन्शमाकान्तं गमनं यजेति च । २७ वैरोद्यानवेन्दुवतिः ।
२८ असोबोदसः शोकरत्तिस्य पलाशं पतं पलाशोमासमसवक्षः ।
३० काञ्चनं काञ्चनारवाहपः सुवर्णम् । ३१ माका सद्गुदावः सुवर्णम् ।
३२ वेदित्त विमतम्, ३३ सद्गुमानम् सद्गुमून्यकम् । ३४ वीनति ३५
धीनदेसेभवं घसनम् तप सुहृमं भवति । ३५ विहासे मातः । ३६ इ-
ष्यम् रुदनमण्डलम्, समलप्य, ३७ वशी विरगो मिहं, ३८ दे-
सीपी देवपाण्डुमरवि र्दनीरभ्या, ३९ सद्गुदोश्चरुमण्डपीडय ४०
दिराया मासेनवर्णवति यजेदादि । ४१ विदेह ४२ दीरकान् ४३ इ-
सुसिप्य आकञ्चनित माण्डवति सुवर्णम् । ४४ इति ४५ इति ४६ इति

(८८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

सस्यभावंः सतांकलदृश्य । ४१ कुशासनम् कौपृथिष्यां शामनं कुशस्यासनं
कृत्सितं शासनञ्च । ४२ मंक्षु सपदि, ४३ अक्षिनेत्रम् अक्षीकृत्भिः
४४ किमपि रूपंकोपि गुणविशेषः भागवतं स्वरूपं च ।

सुरभिसमयेष्याषाढ विलसितम्, अधरतोऽपि दि-
जानाममृतावापनम् याञ्चरन् सानुमिवनजहातिजा-
त्वपिसुवर्णता, यदवनीं स्पृष्टवती सुरापगापिपावयति
प्राणिसामान्यानि, यदीय विश्वम्भरातोऽवतताराद्यश-
क्तिरूपा विदेहनन्दिनी, यत्राश्रितकुवेरोदवसितवशी-
कृतचारुतोर्वशी प्रभृतिविलासिनी त्रपाकारि सौन्दर्य
शालिनीनां नीलनलिननिभाः कालिन्दीकल्लोल कुटि-
लकटाक्ष च्छटाः सुतनुश्रितकामिनीनां व्यपनयन्ति तनु वा
णतांपञ्चवाणस्य, विमुग्धमुग्धाङ्गनापाङ्ग भङ्गयइवकृतयः
कवीनां प्रसह्यहृदयं प्रविशान्तियमिनोऽपि, यत्रच व्यसनं
शास्त्रेषु नदुरोदरादिक्रीडासु, हृदयग्रहण ममिषोभीयपशू-
नां, नपराङ्गनानाम्, वादिप्रतिवादिभावो विचारेषु नव्यव
हारेषु, कर्कशता प्रत्यग्रवध्वक्षोजेषुनान्तः करणेषु, मार्गण
ताकार्मुकेषु, अधीरतापिप्पलदलेषु, विपदाकलन सुपवनेषु
अपचीयमानता युवतिमध्यभागेषु नलोकेषु, अश्रुप्रवृत्तिर्भग
वद्गुणाकर्णनेन, नशोकेन, श्रुतीनामाक्रमणं सुन्दरीलोचनेः,
नपापण्डदुर्वादेः, सारसतासरसीरुहेषु नजनतासु, स्नेहवि-
च्छेदो वैभातिकदीपभाजनेषु नदम्पतिमानसेषु, तर्कशास्त्रे-
जातिसङ्करः, सुरतेषु अधरप्रीतिः, प्रावृषि गोत्रस्वलनम् ।

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (८९)

सुरभिर्वसन्तोयोषिञ्च, समयः कालआचारश्च, आषाढोपासोन्नतिनां
दण्डश्च । अधरतः नीचात् अधरौष्ठतश्च । द्विजानां विप्राणां रदानांच । अमृतं
मुक्तिः सुधाच, सुरापं गच्छति या सा सुरापगा मद्यपगामिनी सुराणामा-
पगानदीगङ्गाच । सुवर्णताकनकत्वं शोभनचातुर्वर्ण्यतासुरूपताच । उदव-
सितं वृहस्प, तनुः, स्तोकः । मैथिलीपूर्वशीप्रभृत्यपेक्षयासौन्दर्येणसुतनुपतित्वे
नच व्यतिरेकः, तासांकटाक्षामदनशररूपाभवन्तीतिप्रौढोक्त्य रूपकध्वनिः ।
बिभ्रुग्धा विशेषेणसुन्दरी । दुरोदरं धूतम् । शाब्दपरिसंख्यालङ्कारः ।
ग्रहणमवदानाय । विचारोन्मायप्रयोगः । मार्गणतावाणत्वं याचकत्वं च ।
सन्तोषातिशयः समृद्धयतिशयोवाध्वनिरितितस्यसन्देहसङ्करः । अधीरता
चाञ्चल्यमप्राप्तत्वं च । विपत्प्रक्षिपदम् आपत्तिश्च । आकर्णनेनेति तथाच
भक्त्यतिशयोव्यङ्ग्यः । श्रुतीनां कर्णानां वेदानाञ्च । सारसता सरसी-
रुहत्वम् अलसजनवत्वं च । रलयोरभेदात् । स्नेहःतैलं प्रेमाच । जाति
सङ्करः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्रसमावेशोजातित्ववाधकेष्व-
न्यतमः, विजातीपवर्णजातत्वं च । एवञ्चनलोकेषु इतिअर्थतः प्रतीयतेमतः
आर्यपरिसङ्ख्यालङ्कारः । अधरोऽधरीष्टोनीचश्च । नान्यदेतिआर्थः एव
मग्रेऽपि । प्राट्टपि वर्षांतमये गोत्रस्खलनम् हृदयस्थितयोरन्यनायकयोर्नाम
स्खलनम् मार्गस्खलनं च ।

वालिशतायामसद्भावः, अपवर्गयोर्लोभः, प्रति-
पादनेऽसन्तोषः, वृषविद्रूपके द्वेषः । यस्यांचक्वचिदा-
म्नायक्रियाकलापेषु(१), क्वचिदीशाननवानुमानेषु(२),

(९०) ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ

कचित् पीलुपाकप्रक्रियासु(१), क्वचित् श्रुतेरपीमेय
तायाम्(२), क्वचिद्दृष्टिमृष्टिवादे(३), क्वचित् मत्कार्य
संस्थापने(४), क्वचिन्निर्विकल्पममाधौ[५], क्वचिद्
सध्वन्यलङ्कारकवनेषु(६), क्वचिन्नागेशोक्ति प्रदी-
पोद्योतेषु(७), क्वचित् ग्रहगणगणितेषु (८) क्वचि-
त्कुण्डमण्डली निर्माणेषु, (९) क्वचिपञ्ची प्रवन्धेषु
[१०] विचारोजनानाम् ।

क्वचिद्बु द्वीय विधानमनुसेव्य केचित् भूतिभूषित
भालाद्यवयवाच्छतगक्षुद्ररुद्राक्षच्छायाविच्छुरितविग्रह
शिशवलिङ्गंस्नपयन्ति परमपूतघनसारघनचन्दन
शिशिर सलिलैः, क्वचिन्मार्तण्डमण्डलव्यस्तलोचना
मनागप्यस्पन्दमानापघना अनाकलितरदना ध्यानं
दधाना एकचरणाङ्गुष्ठस्पृष्टकुशासनाश्चित्रार्पिता इव
केचित् प्रजपन्तिगायत्रीं निखिलागमैकावलम्बनीम्,
क्वचित् बहुमान्यमन्येन्यासं विन्यस्यन्ति, क्वचिद्ब्र-
ह्मपरायण पुराणानि केचिद्वाचयन्ति, क्वचित्स्वाहा-
कारैः क्वचित्स्वधाकारैः क्वचिच्च वषट्कारैः केचिद्ब्र-
गनवल्यं वाचालयन्ति, किं बहुना, येन च कामपि

१ काणाददर्शनस्य । २ मीमांसायाः । ३ वेदान्तस्य । ४ सात्यस्य । ५ योगस्य ।
६ साहित्यस्य । ७ व्याकरणस्य । ८ ज्योतिषस्य । ९ तन्त्रस्य । १० पनीशास्त्रस्य ।
एतेनसकसशास्त्राभिज्ञानवत्स्य व्यज्यते ।

सुपमां सुखं विलोकमानास्तत्र जनाःस्पृहयन्तिनाम-
र पुरायाऽपि ॥

बालिशता अज्ञता । असञ्जावः असाधुता अनस्तित्वंच । नतुजनै-
ष्टुमः । अपवर्गयोः परापरमुद्वृत्योः, नतुधनेसः । प्रतिपादने दाने ज्ञा-
नेच, नतुतत्र । दृषविद्वूपके धर्मविरोधिनि, नतुसाधौ 'आम्नायोवेदः,
ईशानः शिवः । नवानुमानेषुनदसंख्याकेषुनूतनेषुचतेषु पीलुः परमाणुः,
दृष्टौमत्यांसृष्टिःदृष्टि सृष्टिस्तस्यावादः एतदेवपरमरहस्यंवेदान्तस्य, सत्
नित्यम्, निर्विकल्पः असम्प्रज्ञातः, नागेशः शेषः, घनसारः कर्पूरम्, अ-
पघनोऽवयवः, न्यासम् मातृकादिकमागमोक्तम्, सुपमापरमाशोभा । इति
मिथिञ्जा वर्णनम् ॥

योऽनुवासरमवसरेहरेः पूजनस्याधिमहारजनभाजन
कलङ्कविकल कलकलाधर विमल सकलहरिद्विसृत्व-
रपरिमलमेदुर हरिचन्दनद्रवं परेणपात्रेणापिधायाध्या-
त्मदृग्ध्यातवेदत्रातविन्दु वृन्दारकवृन्दवृन्दारक पुर-
न्दरोपहत मन्दमन्द स्यन्दि सुन्दर मकरन्द विन्दुम-
न्दिरोपगुञ्ज दिन्दि न्दि र पुञ्जमञ्जुमन्दारमरन्दा
ति रोहित वृन्दारिकादिवन्दारुत्रिजगदिन्दिगवन्दित
शारदारविन्द श्रीमन्मुकुन्दचरणद्वन्द्वलाञ्छनं निःपक्षम-
स्पन्दं स्वच्छन्द मौपम्यक्षेत्रीकृत शरदाशतच्छन्देना-
क्षियुग्मेन क्षिप्ततरपत्रेऽतिक्षितिक्षणं तत्रसंवीक्ष्य क्ष-
पितानूनकाक्षेपपक्षेणतपः क्षामक्षामतामुपेयुषा यो-

गिच्छत्रलक्षणप्रतनुविटपिनेव जटापटलान्वितेन पा-
टीरद्रुमेणेव नागनिर्मोकधवलीकृतकलेवरेण निवात-
प्रदीपेनेवनिश्चलेन, विधिनेवपद्मासनस्थायिना,
हरेणेव निगृहीत विषयिणाऽपि दुरासदं परमतमान-
न्दसन्दोहकन्दलं विन्दन् चिरमर्चनमर्चिकांचकार ।
यस्याभ्याशमासाद्यापश्यन्तश्शरणान्तरंवनदहनतुलि-
ततापत्रितयात्यन्तिकोपशमननिदानोत्कलिकाकला-
पाकुल विकलमानसाः कलिकलांकलयतो विततानु-
भावां प्रहीणवैष्णवमनुप्रादेशनस्यानुक्रोशेन सरहस्या
मधिगम्यागमीयदीक्षामञ्जसा समानयन्नात्मनःस्पृ-
हणीयसिद्धिसमृद्धि शालितां वादविजितसभाजनस-
भावजनता हितसभाजन सभाजन मिथिलाभिजनाः
पुरातनाः । सविधवर्तिनिच यदीयवदने प्राद्रवन् चन्द्र-
कान्तदृपदोऽपि । यञ्च स्वकीयरामणीयक प्रवणी-
भृतां नाकामयन्निकामं स्पृहयन्तीमपि परकामिनीम् ।

महारजनं सुवर्णम्, मेदुरः सान्द्रः । विन्दुः ज्ञाता, । वृन्दारकोदे
मुख्यश्च । इन्द्रिन्दिरः भ्रमरः, मन्दारः पारिजातः, मरन्दः पुष्परमः,
रदा शरत्समयः । अतिक्षिति, क्षितिमति क्रान्तम्, । क्षण उत्सवः, छत्रं श्रेष्ठ
प्रतनुः विपुलः । जटा, लग्नकचः । शिफाच, पद्मामन मामनविशेषः पद्मात्
वपामनश्च, विषयि इन्द्रियम् । विषयीकामश्च । कन्दलंमूलम्, अर्चनम-
र्चिका प्रशस्तपूजनम् । मनुः मन्त्रः । प्रादेशनं दानम्, अनुक्रोशोदया, ३

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (९३)

असा शीघ्रम्, सभाजनः सभायास्तदसोजनः सभाजनंसपर्या, भाजनं
पात्रम्, सभाजननं सट भायाः दीप्ति जननेन, अभिजनोदेशः, वदन इति
प्रौढोक्त्या रूपकालङ्कारध्वनिः ।

अथासौकदाचिदतिविस्तारविकरालदुःपार संसार
कान्तारस्फुरत्स्फारसार सपरिवार मारप्रवेकनैकप्रकार-
साभिहारमञ्चार श्वापदवारकवलितारालजङ्घाल नि-
स्त्रास प्राप्तविषय महाशीविषग्रासजासोढप्रौढतर
कालकूटज्जालालजटाल जीवजातपरीतापकलापा-
त्यन्तिकनिवर्तनैकसाधनदर्शनम्, नैदाघदिवसाव-
सानजायमानपावमानापदिशलसद्दनघटामेव क-
च्छ्रयां वैभवाश्रित्वापि मूर्तिमादधानम्, कल्पे सरोष
मिव निस्तललोचनम्, करचरणयोरथनासादनेनत्या-
गयोग्यतामुपदिशन्तमिवकैवल्यपरिपन्थिभृतादानक-
र्माशेषविषयेषु, चक्रेणापिदण्डाकृतिमुपेयुषा सुदर्शनेन
प्रोद्भासितम्, कृतात्मानमिवसुभद्रान्वितम्, अन्तःस्थ
तजगन्निवासतरयांस्वधीरितगिरिगणाग्रगणनीयगौर्वे,
नवकामिनीमानइव प्रोन्नतमेघनादपरिगोपिते, महा
गहनइव मातङ्गदुग्धमकेशरिसुगक्षिते, कनकाचलइव
वैकुण्ठाधिष्ठितोत्तरप्रदेशे, अनङ्गेनापिभीमेन, प्रत्या-
ख्यात सुगतेनापि सुगतशालिना, निर्मापिते, ऋतु

(९६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

ञ्चनकमलाञ्जिते काञ्चनेनकमलयालञ्म्याकमलेनचाञ्जिते । वाणस्तु-
जा, उषा, मदनमोहनोदेवः पित्तलविग्रहः, मदनस्य अनिरुद्धस्य मोहनं वि-
त्रलेखावचनप्रपञ्चश्च, प्रमदा जगन्नाथदासी युवतिश्च, तस्याःशतैः नि-
वितम् । प्रावृषेण्यम् प्रावृषिवर्षासमयेभवम्, नीलाचलावस्थितम् नील-
चलः नीलपर्वतनामधेयोगिरिःअन्यत्रनीलाचला श्यामावनी, तत्रावस्थि-
म् । विमलासन्नम् विमलादेव्याः । परत्र विमलस्य निःपापस्यासन्न
“ विमलाभैरवीतत्रजगन्नाथस्तुभैरवः ” इत्यागमाभिधानम् । सरस्व-
समुद्रः सरसश्च, अमरदेशातिरिच्यमानम् अन्तिकमितियावत् । श्रुतिश्च
विलसितम् श्रुतिशतं वेदशतंच, तेनतत्रवा विलसितम् । प्रधानं प्र-
मुख्यञ्च । दक्षिणाशादक्षिणाया द्रव्यरूपाया स्तृष्णा, दक्षिणा दिशा
सङ्कर्षणोवल्कदेवः । सनाथः नाथसहितः युक्तश्च, अनाथोनाथरहितोऽन-
ष्टश्च । उदन्तोवृत्तम् । तिष्ठामीत्यादौसर्वत्रवर्तमानसामीप्येल्द ॥

मसौनिवर्तयितुंनैवप्राभवत् । अनन्तरं चादसीया-
मवसायातिभूमि मुत्कलिकां कथंकथमपितैरनुज्ञात-
गमनोऽनुकूलचन्द्रतारकेन्द्राधिष्ठितोच्चस्थशुभग्रहसमु-
दयेचरलभावलमेशोभनवासरे प्रयाणाय विशेषेणभग-
वतःपर्यातितानसपर्यां पर्यायेण, जजापचेष्टमनुम्, प-
पाठचभूयांमिस्तोत्राणि, जुहावचदक्षिणाश्रितशिखं
संस्कृतेजातवेदसिहविशान्तिमन्त्रैः, विदधौचान्या-
न्यापिकल्याणोदकाणिकर्माणि, ततः प्रवर्धितोराशि-
भिर्गशिपां गुरुभिरभिवादितैः, अभिनन्दितस्समाजै-
स्सामाजिकानाम्, साशुधारं समालिङ्गितोवयस्यैः

(९८)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

कभिदा बहुप्रकारा, अप्रतिपत्तिर्भङ्गता, मुग्धता नवयौवनत्वं मोहवत्तं
विशेषणद्वयेन अद्भुतसौन्दर्यातिशयोव्यङ्ग्यं, शातजातम् सुखसंहतिः
स्मरणीयतामुपगतेषु व्यतीतेषु । पर्यायोक्तमलङ्कृतिः ॥

तेषु वासरेषु नातिदूरेऽतिमेदुरपृथुलसालप्रभृति विटपि
नां पटलैर्नभस्वतान्दोलितेन मूर्ध्ना निवारयद्भिस्विदवी
य सामपि पथिकानामागतानि, सुपर्णतयोचितहरिवि-
लसितैः, लक्ष्यतथा निपतितपतत्रिभिः, रविरथपथं
प्रतिरोद्धुमभिलषद्भिस्वि कौतूहलेन, वारणमदवारण
प्रसवजाम्भवानोकह निवह दीर्घताभिमानं तिरस्कृ-
र्वाणैः परिवृताम्, शिखरिविस्तारितशिखण्डशिखिग-
णमयूखजनिताशेष सुषमाम्, राजसम्पदमिव प्रभूत
कनकखर्जुरावर्जिताम्, सत्पुरुष क्रियामिव 'दर्शित
वंशोन्नतिम्, प्रावृषमिव घनाघनघनगर्जिताम्, स-
म्परायक्रियामिवस्वच्छन्द खड्गवर्गाम्, केशवकरा-
कृतिमिव सारङ्गसङ्गताम्, भारतकथामिव भीम
सत्त्वकृत पराक्रमां कीचकविलसितां सकौरवाञ्च,
राजरमणीमिव सहचरी शतसेवितां नवप्रवालरुचिं
प्रोद्गतमदनांच, मानवविवर्जितामपि पुंनागनिपेवि-
ताम्, अनलकामपिरम्भासम्भाविताम्, नेत्रविकला
मपिसनेत्राम्, कुष्ठाश्रितामपि वेदनानभिज्ञाम्, वा-
हिनीरहितामप्यनेकगुल्मिनीम्, क्वचिद्विवौकोभिरि-

(२८) श्रीमद्गीतगे नमिन् ६

कथितं तदुक्तम्, मार्गानिभेदात्, पञ्चमं तत्परोक्षम् ।
विद्येतामनेन तदुक्तमेव तस्मात्तदुक्तम्, तदुक्तम् प्रकृतम्
स्वामीयत्तत्परोक्षं तत्परोक्षं । मार्गानिभेदात् ॥

तेषु नामेषु नानिदृशेतिभेदगृह्युक्तत्वात्प्रभृति विद्या
नां पटलेर्नभस्तान्दोषितेन सूत्रां निवाग्यद्विग्विद्वान्
य सामपि पथिकानामागतानि, सुपर्णतयोचितदग्वि-
लसितेः, लक्ष्यतया निपतितपत्रिभिः, रविग्ययं
प्रतिरोद्धमभिलपद्भिग्वि कौतूहलेन, वाग्णमदवाग्ण
प्रभवजाम्भवानोकह निवह दीर्घताभिमानं तिरस्कृ-
र्वाणैः परिवृताम्, शिखरिविस्ताग्तिशिखण्डशिखिा
णमयूखजनिताशेष सुपमाम्, राजसम्पदमिव प्रभृ
कनकखर्जुरावर्जिताम्, सत्पुरुष क्रियामिव 'दर्शि
वंशोन्नतिम्, प्रावृषमिव घनाघनवनगर्जिताम्, स
म्परायक्रियामिवस्वच्छन्द खड्गवर्गाम्, केशवकरा
कृतिमिव सारङ्गसङ्गताम्, भारतकथामिव भी
सत्त्वकृत पराक्रमां कीचकविलसितां सकौरवाञ्च
राजरमणीमिव सहचरी शतसेवितां नवप्रवालरुचि
प्रोद्गतमदनांच, मानवविवर्जितामपि पुंनागनिषेवि
ताम्, अनलकामपिरम्भासम्भाविताम्, नेत्रविकल
मपिसनेत्राम्, कुष्ठाश्रितामपि वेदनानभिज्ञाम्, वा
हिनीरहितामप्यनेकगुल्मिनीम्, क्वचिद्विवाकोभिरि

वामृताशनैर्विहङ्गमैः कृतकलकलाम्, क्वचित्-
लाहकै रिव वनगतै स्समदश्वापदकुलै विहित निश्वा
नसंकुलाम्, क्वचित् विस्मितामिवशब्दरहिताम्,
क्वचित् जरदजगर प्रमुखविषधरवर निकर शरण्या
मरणयानीं दूरतो ददर्श ।

निवारयद्भिरिवेत्युत्प्रेक्षा, एवमभिलषद्भिरिवेत्यत्र । सुपर्णः शोभ-
रुपर्णाश्रयः वैनतेयश्च, हरिः कपिर्विष्णुश्च । लक्ष्यता दृश्यता शरव्यताच,
तत्रो पक्षीवाणश्च । वारणोगजः, निवारकश्च, जाम्बवानोकहोजम्बुवृक्षः
शेखरीपर्वतः, कनकोधस्तुरः कनकं सुवर्णं च, खर्जूरः तदभिधोवृक्षः
खर्जूरं रजतं च, वंशोवैणुः कुलं च । घनाघनः घातकगजः वर्षदम्भोदश्च,
घनंसान्द्रम् । सम्परायो युद्धम्, खड्गः गण्डकः असिश्च सारङ्गो मृगः
वैष्णवं धनुश्च । भीमसत्त्वम् भयानकोजन्तुः भीमसेनस्यवलं च । कीचकः
तन्नामधेयोवीरः अनिलाघातेन शब्दकारकोवेणुश्च, कौरवः दुर्योधनादिः
मृगालश्च । सहचरी अनुचरी पीतकुरण्टकश्च । प्रवालः किसलयः विदु-
मश्च । मदनोमरुवकवृक्षः कामश्च । पुं नागः प्रशस्तः पुमान् केसरश्च ।
अलका कूपेपुरी, रम्भा स्ववेश्या कदर्लावृक्षश्च । नेत्रं नयनं सरित् द्रुम
मूलं कस्तूरिकामृगश्च । कुण्डो घ्रणविशेषः भेषजविशेषः आमलकीच,
गुल्मिनीकतेतिवा, वहनं वाहः सोऽस्त्यस्मिन्नितिवाहि, नीरंजलं हितं यस्या
मितिवा । अमृताशनैः आमलकी भक्षकैः सुधाभक्षकैश्च बलाहको भेषः,
वनगतैः वनं विपिनं गतैः प्रासैः, गतंवनं जलंयेभ्यस्तैः त्यक्त जलैरिति
पावत् । जातिकालप्रुखादिभ्यः परानिष्ठावाच्येति वार्षिकानिष्ठान्नस्यपरत
निपातः । जरदजगरः वृद्धोऽजगरनाम धेयस्सर्पः । अरण्यानी मदारण्यम् ॥

अचिन्तयन्नचेतमिनिः मगालोन्म भीमनां तदीयाः।
 साकं चक्रवाकविलगितेन आतपप्रतापेन कौशिककृन्
 क्लेशेन नवनवविनोदेनन पग्णितोदिवमः, मधुपा
 जिराजित राजीवगदनान्तर्विलमन्नवमध्रनां विगय
 निपेवणादिवकरैः, वरुणवग्निनी प्रोक्षितवक्षोरुह-
 क्षितिधम निगीक्षणप्राप्त प्रौढगाढानुगगादिव, समुदे-
 योन्मुखद्रेषणपीयूषकम्मस्र केस्र कदम्बकावलोकनो
 घट्रोपादिव, कालमेपिकारुणतासुपयाति मैद्विरंमहः ।
 आश्रयितु मनुमगतिमूरः परिहृतवसुतषेवरत्नाकरम्,
 निजनिजशावकावनाय गृहीतविधसआवासनीड
 दिशमभिप्रयन् प्रयातिगणः खगानाम्, तदिहैवपुरि
 पुरोभागमलङ्कुर्वति दिव्यदिव्योपपाद कोदवमिते
 नेतव्या यामिनीति, तनस्तत्रैव समुपेत्यावस्थिति
 मकरोत् । तदनु भगवती सुपास्यसन्ध्यां विधानैरप-
 चित्यचेत सानन्येनदेवं केवलं प्रत्यवसिततदीयनैवे-
 द्यो विभाव्य वालामिव तरुणिमानमाश्रयन्ती, प्रवर्त
 मान यामिकजनारवां युवतिमिव कलाकरगृहीतम-
 ध्याम्बरां रजनीमवलम्बित कम्बलासनः सुखं सुष्वा-
 प । अथ त्रियामापरिणतिं पिशुनयति मागधनिकर
 इव कलरुतं कलयति कलविङ्के, सान्द्रनिद्रान् प्रबोध
 यितुमिव प्रणिनददतितारं दयिताश्लेषसुखद्वेषकारके

अचिन्तयच्चचेतसिचिरं समालोच्य भीमतां तदीयाषु,
 साकं चक्रवाकविलसितेन आतपप्रतापेन कौशिककुल
 क्लेशेन नववधूविनोदेनच परिणतोदिवसः, मधुपा
 जिराजित राजीवसदनान्तर्विलसन्नवमधूनां विषय
 निषेवणादिवकरैः, वरुणवरवर्णिनी प्रोक्षितवक्षोरुह-
 क्षितिधर निरीक्षणप्राप्त प्रौढगाढानुरागादिव, समुदे-
 योन्मुखद्वेषणपीयूषकरमख कैरव कदम्बकावलोकनो
 घद्रोषादिव, कालमेषिकारुणतामुपयाति मैहिरंमहः ।
 आश्रयितु मनुसगतिस्मूरः परिहृतवसुतषेवरत्नाकरम्,
 निजनिजशावकावनाय गृहीतविधसआवासनीड
 दिशमभिप्रयन् प्रयातिगणः खगानाम्, तदिहैवपुरि
 पुरोभागमलङ्कुर्वति दिव्यदिव्योपपाद कोदवमिते
 नेतव्या यामिनीति, ततस्तत्रैव समुपेत्यावस्थिति
 मकरोत् । तदनु भगवती मुपास्यसन्ध्यां विधानैरप-
 चित्यचेत सानन्येनदेवं केवलं प्रत्यवसिततदीयनैवे-
 द्यो विभाव्य वालामिव तरुणिमानमाश्रयन्तीं, प्रवर्त
 मान यामिकजनारवां युवतिमिव कलाकरगृहीतम-
 ध्याम्बरां रजनीमवलम्बित कम्बलासनः सुखं सुष्वा-
 प । अथ त्रियामापरिणतिं पिशुनयति मागधनिकर
 इव कलरुतं कलयति कलविद्धे, सान्द्रनिद्रान् प्रबोध
 यितुमिव प्रणिनददतितारं दयिताश्लेषसुखद्वेषकारकं

ताम्रचूडे, शीतलं वहति मृदुलमनारतकेलिश्रमस्वे-
दशीकरनिकरापहारिणि चुम्बितचन्दने परिशीलित-
कावेरिणिमलयसमीरणे, प्रियागमनप्रतीक्षाक्षपिता-
खिलक्षपाक्षणाहितामर्षेणैव

अचिन्तयदिति, यामिनीतीत्यनेनान्वेति । साकमिति सहोक्तयक-
ङ्कारः । कौशिकः उलूकः । दिनेतस्य दर्शनशक्तिरोभावात् क्लेशः ।
विनोदेनेति, रात्रौतासा क्लेशोदयादिव स एवसुखम् । मधुपोअमरोमद्यपश्च
राजीवं कमलं तदेवसदनम् । मधूनां पुष्परसानां मद्यानाञ्च, करैः किर-
णैः हस्तैश्च । मद्याक्ये मद्यपास्तीष्ठन्तीति वस्तुस्थितिः । वरुणवरवर्णिनी
पश्चिमाशा, प्रोच्छ्रितः उत्तुंगः । शेषादिति अन्योप्यरातिसपक्षोन्नति
विलोक्यकृष्पतीति । काळमेपिका मंजिष्ठा । इमाअलंकारान्तरोत्था उ-
त्प्रेक्षाः । शूरः सूर्योवीरश्च, वसुकान्तिर्धनं च, रत्नाकरः समुद्रः रत्नाना-
गाकरोभूपतिश्च, वीरस्नेजमारहितोज्ज्वादी प्राणान्जहाति, इतरोऽपि
विगलितविभवः प्रभूतरत्नं पुरुषमाश्रयते । विघसः स्वभुक्तावशिष्टः ।
दिव्य उत्तमे, दिव्योपपादकादेवः । अपचित्य सम्पूज्य । प्रत्यवसितं
उक्तम् । कलाकरश्चन्द्रः सकलफलाभिधोनायकश्च, अम्बरमाकाशं व-
रुणं च । पिशुनयति सूचयति, कळरुतं मधुरशब्दम् । कळविद्धेचटके ।
॥म्रचूडे कुक्कुटे ।

लोहितवदनायां पुरोदिगङ्गनायाम्, सुचिरसमय
व्यापृतनिधुवनरभसपरिश्रमालस विलासिन्यामिव
निमीलित प्रायतारकायांक्षणदायाम्, परिव्राजकेष्विव
स्निग्धदशाविधुरितेषु भ्राम्यत्सु विशिखेषु प्रदीप नि

अचिन्तयच्चचेतसिचिरं समालोच्य भीमतां तदीयात्,
 साकं चक्रवाकविलसितेन आतपप्रतापेन कौशिककुल
 क्लेशेन नववधूविनोदेनच परिणतोदिवसः, मधुपरा
 जिराजित राजीवसदनान्तर्विलसन्नवमधूनां विषय
 निषेवणादिवकरैः, वरुणवरवर्णिनी प्रोक्षितवक्षोरुह-
 क्षितिधर निरीक्षणप्राप्त प्रौढगाढानुरागादिव, समुदे-
 योन्मुखद्वेषणपीयूषकरसख कैरव कदम्बकावलोकनो
 घद्रोषादिव, कालमेषिकारुणतासुपयाति मैहिरंमहः ।
 आश्रयितु मनुसरतिस्मूरः परिहृतबसुतषेवरत्नाकरम्,
 निजनिजशावकावनाय गृहीतविधसआवासनीड
 दिशमभिप्रयन् प्रयातिगणः खगानाम्, तदिहैवपुरि
 पुरोभागमलङ्कुर्वति दिव्यदिव्योपपाद कोदवमिते
 नेतव्या यामिनीति, ततस्तत्रैव समुपेत्यावस्थिति
 मकरोत् । तदनु भगवती मुपास्यसन्ध्यां विधानैरप-
 चित्यचेत सानन्येनदेवं केवलं प्रत्यवसिततदीयनैवे-
 द्यो विभाव्य वालामिव तरुणिमानमाश्रयन्ती, प्रवर्त
 मान यामिकजनारवां युवतिमिव कलाकरगृहीतम-
 ध्याम्बरां रजनीमवलम्बित कम्बलासनः सुखं सुष्वा-
 प । अथ त्रियामापरिणतिं पिशुनयति मागधनिकर
 इव कलरुतं कलयति कलविद्धे, सान्द्रनिद्रान् प्रबोध
 यितुमिव प्रणिनददतितारं दयिताश्लेषसुखद्वेषकारकं

ताम्रचूडे, शीतलं वहति मृदुलमनारतकेलिश्रमस्वे-
दशीकरनिकरापहारिणि चुम्बितचन्दने परिशीलित-
कावेरिणिमलयसमीरणे, प्रियागमनप्रतीक्षाक्षपिता-
खिलक्षपाक्षणाहितामर्षेणैव

अचिन्तयदिति, यामिनीतीत्यनेनान्वेति । साकमिति सहोक्तयक-
रकारः । कौशिकः बलूकः । दिनेतस्य दर्शनशक्तितिरोभावात्तल्लेशः ।
विनोदेनेति, रात्रौतासां लेशोदयादिव सएवसुखम् । मधुपोञ्जमरोमघपश्च
राजीवं कमळं तदेवसदनम् । मधूनां पुष्परसानां मथानाञ्च, करैः किर-
णैः हस्तैश्च । मद्यालये मद्यपास्तीष्ठन्तीति वस्तुस्थितिः । वरुणवरवर्णिनी
पश्चिमाशा, प्रोच्छ्रितः उत्तुंगः । शेषादिति अन्योप्परातिसपक्षोन्नति
विलोक्यकृष्पतीति । काळमेपिका मंजिष्ठा । इमाअलंकारान्तरोत्था उ-
त्प्रेक्षाः । शूरः सूर्योवीरश्च, वसुकान्तिर्धनं च, रत्नाकरः समुद्रः रत्नाना-
माकरोभूषतिश्च, वीरस्तेजसारहितोज्ज्वादी माणान्जहाति, इतरोऽपि
विगलितविभवः मभूतरत्नं पुरुषमाश्रयते । विघसतः स्वभुक्तावशिष्टः ।
दिव्य उत्तमे, दिव्योपगदकोदेवः । अपचित्प सम्पूज्य । प्रत्यवसितं
भुक्तम् । कलाकरश्चन्द्रः सकलकलाभिधोनायकश्च, अम्बरमाकाशं व-
सनं च । पिशुनयति सूचयति, कळरुतं मधुरशब्दम् । कळविद्धेचटके ।
ताम्रचूडे कुक्कुटे ।

लोहितवदनायां पुरोदिग्ङ्गनायाम्, सुचिरसमय
व्यापृतनिधुवनरभसपरिश्रमालस विलासिन्यामिव
निमीलित प्रायतारकायांक्षणदायाम्, परिव्राजकेष्विव
स्निग्धदशाविधुरितेषु भ्राम्यत्सु विशिखेषु प्रदीप नि

वहेषु, वियुक्तजनायतोपचित निःश्वासवैश्वानर नि-
 तान्तपरीतापेनेव प्रोन्नतसपत्नारुणवैजयन्ती प्रदर्शन
 जनितासोढ शोकेनेव क्षणमप्यविषह्य प्रेयसी वियोगे
 नेव अधिपश्चिम सलिलनिधि निमज्जति निशाना-
 यके, वटुपटलसमारब्धस्वाध्यायाध्ययनध्वान प्रबुद्धा
 ध्वनीन धृतासुपद्धतिषु, प्रमथगणेष्विव भैरवरागानु
 रञ्जितमानसेषु लोकेषु प्रत्यूषसि विसृष्टशयनो निर्व-
 र्तित स्नानादिक्रियो नातिदूरसुरपदं समारूढे सारस
 मिव जगतीतलं विकाशयितरि सवितरि दक्षिणादि-
 शायायिनीं पदवी मशिश्चियत् । अशृणोच्च

“ हरिभक्तिभरशरीरिणां, यदि वाधैरतिरस्कृताभवेत् ।
 जनविस्मय दायिनीतदा, संसिद्धिर्नचिरायजायते ॥”
 इत्यपरवक्त्रकं मधुरस्वरेणोद्गीयमानं केनापि । ततो
 ऽतिक्रान्तेषु कतिपयकालेषु पौरस्त्याकलितस्यतन्म-
 हावनस्य प्राच्येनाध्वना प्रतिषिद्धगमनेनाप्यविदित
 प्रवृत्ति र्गच्छन्नभिवीक्ष्यान्तरीक्षमध्यलक्ष्मीमालिङ्गितु
 काममिवोद्यान्तं तीक्ष्णमरीचिमालिनं माध्यन्दिन-
 सवनायतत्सवेशेसन्निवेशेन निरन्तरदलसन्ततीना
 मातपत्रानुकारिणो निषंगस्येव शिली

तारका नक्षत्रम् अक्षुणोः कनीनिकाच । परिव्राजकोयतिः, स्निग्ध-
 दशा सतैश्चर्तिका प्रेमयुक्तावस्थाच, भ्राम्यत्सु इतस्ततस्तच्चरणेषु धृ-

र्षमानेषुच, विशिलेषु रेत्या शिखयाचरितेषु, आयतोदीर्घः, वैजयन्ती
पताका प्रेयसी निशात्मिका । अध्वनीनः पथिकः पद्धतिमार्गिः । सज्जय-
न्तीञ्चिन्ति सर्हिर्गमनायेति भावः । भैरवरागः शिवविषयिणीमीतिः भैरवा-
भिधानोरागश्च, छुरपदम् आकाशम् । हरीत्यादि, एतेन भाविकाकभुज
गभीतिशान्तिः सूचिता ॥ अपरवक्त्रकं वृत्तम् । पौरस्त्यं पुर्वम्, प्रति-
षिद्धेति कालसर्पोपद्रुतेरिति भावः, अविदित प्रवृत्तिरितिगमनेहेतुः प्रवृ-
त्तिः वृत्तान्तः, मवनायपूजनाय, निरन्तरदकसन्ततीनां सन्निवेशेनेत्यन्व-
यः । निपंगः इष्टुधिः, शिल्पीमुखो वाणः मधुकरश्च ।

मुखनिषेवितस्य तरुणीचरण पुरातनाघातसंजातको
पादवसरं सरन्नेववैरिविरहिणी दहनाय प्रत्यग्रप्रवाल
जालच्छलेनानलास्रोणीवसन्दधानस्याशोकानोकह-
स्य शीतलेतले गृहीतासनोनारायणनमस्या मतनोत्रा
नाविधैर्वनभवप्रसूनैः । अथतद्वाटिक महाटवीनिक
टातिस्फुटगणत्प्रोद्भटघण्टिकाटह्वाराकर्णनोद्रिक्त क्रोधा
तिरक्तनेत्रजगतीग्रासप्रसक्तशक्तव्यक्त समभिद्रवत्का-
लकरालवक्त्र निर्यद्दालाहलमहानलज्वलज्वालाजा
लजर्जरितसनसा श्वासनिश्वासश्वसनस्यदसन्दह्यमा
नविपिनम्, प्रकृत्यैवाऽक्षेत्रतयाक्षान्ते दिक्षुविदिक्षुचाल
क्ष्याण्यपि प्राणिलक्षाणिक्षणादेवप्रत्यक्षमात्रेणाति तमां
क्षोभयन्तम्, अन्तकस्यापि भीतिमुपजनयन्तं, वनदे
वतामपि कान्दिशीकतांनयन्तम्, प्रकुपितभोगिराज
मिव वर्धितभीषणभोगभाजं, भाद्रभीमदर्श विभावरी-

(१०४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

मपी कालभावादधः कुर्वाणम्, अहर्पतिदर्पस्फुरत्फ-
णाफूत्कारस्फारथूत्कृतीनां वृष्टिमृष्टिभिस्तिरोदधतम्,
भैरवरूपिणमप्यशङ्करं, काद्रवेयपतिकम्पसम्पादक म-
प्यशेषकम्पलम्पटम्, शोषयन्निवायूंषि मर्वतोमुखानि
जनिजुषाम् उन्मत्तमिवमदं, यौवनमिवक्रूरभावस्य
स्वरूपमिवमहोत्पातसागरम्य, अभिमानमिवहिंसा-
याः सर्वस्वमिवकरालतायाः, धावमान (१) माञ्ज
नपुञ्जमिव, तमस्तोममिव, श्यामलशिलोच्चयमिव,
सान्द्रतमाल तरुसमुदयमिव, यामुनद्भ्रमिव समुद्र-
तम्, पातालान्धकारमिव मध्यभुवनमाश्रित माजङ्ग
म्यमानं कालसर्पेन्द्र मर्षितमात्रे जपेपश्यन्नेवपुलकि-
तस्स्वेदितस्तमवेपत । समस्फुटदिवचसहस्रधा

आघातेति युवतिपदाघातेनाशोके पृष्पोद्गमोभगवतीतिकविसमयः ।
अवसरं प्रिय वियोगात्मकम्, सरचेव प्राप्नुवन्नेव । अकतोहोवृक्षः नमस्यां
पूजाम् । तद्घाटिकः तस्याघटिकाया अयम् एषचटङ्कारस्यविशेषणम्,
नेत्रान्तंचवक्रस्य, कालोयमः नमानासिका, निः श्वासोमुखवायुः, स्पदो-
वेगः, अलक्ष्याणि द्रष्टुमनीप्सितानि, कान्दिशीकृतां भयद्रुतताम्, भोगि-
राजं शेषनागम्, भोगःकणा कालभावात् श्यामत्वात्, भैरवद्विशवोभयानक
इव, शङ्करद्विशवः कल्याणकारकश्च । काद्रवेयोनागः, अशेषकम्पलम्पटम्

१ वायुघातोरत्तनेपक्षितमपि प्रयोगेदृश्यते, यथा हर्षचरिते गंगावर्षने " धर्मवेतुमिवा,

५। धवञ्च पयोधगम् " इति ।

न दोषरश्मिभ्यश्च । अतोदाया लोकात्म्येदमशयं । सर्वतोमुत्तानिमति-
 कानि, रूपकम् । अन्वयः सिद्धेःपारो सर्वतोऽपेक्षा । पादद्वयमानम्
 कृत्वा भाग्यन्वयम्, गणेशोन्नयेःसर्वोदिधानात् ।

एदयेन, ततः क्षणेनव भयमाधाय प्रतिविधानं विमृ-
 शन्नपिनाधनान्तर मनवलो कयन्

“ कारुण्यै प्रथमामनन्यशाणश्रीमन्तमभ्यर्थये

कालव्यालमुत्सन्तगलपतितं गोरालमाम्पालय” ।

एत्याकस्मिन्नावभासेन पद्मपादयुगलेन भक्तवत्सलं
 हरिमापन्नार्तिनाशनमार्त आर्तयत् । अस्मिन्न-
 वसरेद्वागेवसमुत्तुतोन्निरवग्रहावग्रःआहगृहीताद्दधि-
 सिन्धुराग्रयः, करुणाभिन्धुर्दीनंन्धुर्मधुनिपूदनोऽति
 दन्तुरं, तुरगरूपमतनुतनुकं, पृथुप्रोथं, ग्रीवापघन
 प्रभवलोमस्तोम प्रतिकुद्ध यादृच्छि रुवारिवाहप्रचारम्,
 अजस्रं विपुल पुच्छ गुच्छ धूनन घोणकोण निर्गच्छप्र-
 भञ्जनाभिक्षिप्ताभ्यर्णचरसहस्रं, विकटटापकुट्टनभयक-
 म्पमानकूटभृतं, स्वायतागतमपि वितततमतमशश्या
 मरश्मिसम्बद्धं, हयग्रीवभक्तिभरविवर्तमपि उच्चैश्श्रवसं
 भीष्मेणाप्यशान्तनवेनाक्षियुग्मेनाभिवीक्षमाणम्, ऊ-
 र्द्धाकृष्टमूर्धानमुपधायवधाय शतधासत्वरतरन्तसुरगवरं
 विभज्य वज्रविद्वेषिणाप्रोन्नतेनदन्तेनान्तिकमन्त-
 कस्य झटिति समययापयत्, क्षणेनपुनरदृश्यतामुपाग-
 मत् । सचतदानीं कलावेतमद्भुतमभूतपूर्वञ्चात्मनि

(१०६)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

भगवतोऽनुभावं निश्चितेनचक्षुषानिरीक्ष्यशमनवदन
गर्भमुरुमिव, अभिनवं जगतिजातमिव, दहनोदरादा-
गतमिव, महोदधिमध्यनिमज्जनान्निस्तृतमिव, शान्ते
नसं स्वमन्यमानंपरिच्छेदरहितैः, परशतैरपिवचोभि-
रगोचरैः, हर्षप्रकर्षैरन्तर्मातुमशक्नुवद्भिरिववाष्पकै-
तवेनवहिरागतैः कियत्कालमवापवाह्यान्तवृत्तिविसर
विधुरां, मोहमयामिव, शून्यमयीमिव, कैवल्यमयीमि-
व दशाम् । ततोऽभितोष्टूय्यप्रकटितदयोदयमिष्टदेवं
विधायचनिर्वाधसञ्चारं तत्प्रदेश मवाप्यचानपायिनं
सकलामोदिनमकलङ्किनंकमपियशः कलाकरं निरश-
ङ्कः परस्तातङ्क ऋजुनैववर्त्मनाप्रवृत्तेगन्तु मिति ॥
इति मैथिल श्रोत्रिय श्रीबालकृष्ण मिश्र विरचितायां
श्री ५ लक्ष्मीश्वरी चरिताख्यायिकायां

प्रथम उच्छ्वासः ।

रसा भूमिः । आर्तथत प्रार्थयत् । निरवग्रहोनिः प्रतिबन्धः, अवग्रहो
विघ्नः, सिन्धुराम्यः गजेन्द्रः, तनुः कृशशरीरं च, प्रोधः नासिका,
अपघनोऽव्यवः, घोणोनासिका, कूटभृत् पर्वतः, रश्मिः प्रग्रहः किरणश्च,
हयग्रीवो नारायणः, उच्चैश्शूवाः इन्द्रनुरगः । उन्नतकर्णश्च, वज्रविद्वेषिणा
वज्रतोपिकठिनेन, शमनोयमः, अभिनवमिति जनिक्रियाविशेषणम् । एनः
पापम्, भीतिजन्यदुःखभोगेन पापशान्तिरितिभावः । बाह्यवृत्तिः बाह्ये-
न्द्रियसन्निकर्षजन्यावृत्तिः अतथाभूताचान्तवृत्तिः, विसरः संभूतः, । नि-
श्शङ्कत्वं परस्तातङ्कत्वंच ऋजुवर्त्मनागमनायप्रवृत्तौहेतु रिति ॥ इति
प्रथम उच्छ्वासः ॥ * ॥

अथ द्वितीय उच्छ्वासः ।

पुण्याचरणपवित्रितकायोऽमलमानसो निरतः ।

केशवचरणभरसिजे प्रभवति कर्तुं न किं कस्मिन् ॥

अथ गच्छतश्चास्य बहु प्रदद्वदुर्विधक्लेशान्त कारकः,
 वलीयानिवशूरं करमन्दकरः, कांसार इव म-
 नाग्दर्शितवासरः, नागरतरुण इव श्यामानन्दनः,
 लौकायतिक इव अभियातिसदागतिः, शाकद्वीप इव
 प्रियचित्रनिषेव्यमाण भानुः, यातुधान इव अमृताव-
 गाहनसुखवञ्चिनः, व्यभिचारिनायक इव परमहेला-
 धरसलम्पटः, तिमिरोत्कर इव तापनाशनः, शाब्दिक
 प्रयोग इव बाहुलकानुगतः, हरिखिवानतिशयितसुर-
 तामोदजननः, साधुरिव प्रदर्शिताभिनन्दनीयफल-
 शालिमार्गः, निदिध्यासनसमाधिरिव प्रसुदितक्षेत्रवा-
 च्, नयरहितभूपतिरिव विगतकमलोच्चयः खलशोभा
 वहश्च, कामयमान इव जातपुलकः, हेमन्तसमयस्समी
 याय, यत्राञ्जलवितानाञ्चितकुचशिखरियुगलान्तराल
 नीतवदेनास्सुकृतिनोयुवानः प्रमदयानन्दतन्दोहमनु
 भवन्तिकमपि, पृथुकरूपमाकलय्य संयाततनया इवा
 सादयन्ति सुखं कृषीवलाः, सुषोमवहुलेनापियेनोपची-
 यत एव सन्तापो वियोगिनाम्,

(१०८) श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॥

श्रीः । पुण्येति, एतेन धनियन्ती भूयानितनयसंगशान्तिस्मृतिः ।
 शुरकरः रतिकिष्णः नोद्धमश्च । तामरःदिनं मर्षनिजेपश्च । पङ्कनेदिग्म
 क्युत्पेनमनाग्दर्शितत्नमितिभावः । इयापाराधिः तदानन्दनोवर्षस्मृ
 म्गर्वोवनाच । लौकायतिकथानार्कः, अभिपातिः, द्वेष्यः, मदागतिः ए-
 नस्स्वर्गश्च । चित्रभानुः भास्करोऽनञ्च । अमृतं जलं सुधाच, अत्राहं
 स्नानमास्वादश्च । परमाहेलासुरतम्यप्रौढेच्छायत्रमचामाववररमस्यकम्प
 शोपकः, तत्र व्रणोदयादिति । अन्यत्र परमहेलायाः परकीयवनिनाया ॥
 धररमस्यकम्पटः कामुकइत्यर्थः । तापस्यनाशनः अन्यत्रनापनस्यमानोस्वत
 भक्षणीपइति । बाहूलकः कार्तिकः । बाहूलकं कचित्प्रवृत्तिरित्यादिचतुर्विं
 शब्दशास्त्रेपमिद्धम् । सुगतामोदः सुरतेनामोदः देवममुदायामोदश्च । अमि
 नन्दनीयफलाशालयो यत्रमचासौमार्गः मार्गदार्घः । अन्यत्रतादृशफलेन
 शालीशोभमानोमार्गः पन्था इति । क्षेत्रवान् कृषीवळः जीवश्च । कपलोव्य
 पङ्कजसमुदयः चक्ष्मीसमुदयश्च । खळः धान्यस्यापनादिस्थानंदुष्टश्च
 प्रमदयेतितृतीयार्थोनयनक्रियान्वया । पृथुकः चिपिटात्रं वाञ्छश्च सुषीम
 शैत्यम् ।

ततोविपुलफलभरभाराभिनन्दितजनिजुषांखपुर-
 खर्जूरलाङ्गलिप्रमुखशाखिनां भुक्तविप्रलम्भाभिरिवव-
 ल्लरीभिस्सविस्त्रम्भदृढपरीरम्भारम्भसम्भोगसम्भाविता-
 नां शातकुम्भशोभिसुरभिसम्भुयस्तम्भोरुप्रसवसम्भारो
 पलम्भाति भासुरसम्भाजम्भलद्दुमाणां स्तम्भितजम्भा-
 हितारामरमणीयदम्भासुपाटवींवलोकयन् प्रमोदमा-
 नमानसोऽसौनातिदूरेरसवतीरसानुबुभूषयाऽऽगतंविद्या

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१०९)

धरपुरमिव सागमोलसितद्विजनिकरंकुसुमसमयमिव,
 परिक्षयाकृतपरिवेषं चन्द्रमण्डलमिव, सानेक
 प्रालेयशैलमिव प्रासादैः, दुग्धोदधिमिव मणिमौक्तिक
 विद्रुमैः, पुरुहनपत्तनमिव बुधगुरुकविकलाधरैः, विश-
 ङ्कटसङ्कटं, निर्गलार्गलगोपुरं पुरं पुगतः सम्पराये
 चित्ररेखाप्रभृतिलेखालयाङ्गनाजनेष्यमाण निष्कृपकृप-
 णलेखासमुदयस्य, जलधरस्येवविमलतरवारिधाराध-
 धीरितपरिपन्थिप्रतापस्य, सरमइव पद्मोल्लासभासित-
 स्य, प्रौढयुवतिवक्षोरुहस्येव सुवृत्तमनोहरस्य, पवनाश
 ननायकस्येव धृतक्षमस्य, प्रकृत्यादक्षिणस्यदक्षिणक्षो-
 णीरक्षिणोनिगीक्षमाणः क्षिप्रमेष्यन्तीं क्षपाकापालिकी
 मवधायसन्ध्यया तदीयपानाय सम्पादितइव मदिभस्ते
 रागकैतवेन, दिवसश्रियाश्रितवारुणीकंम्बरंपरिहरति
 पश्चिमगिरिगहनकेलिकामुके पूषणि.

जनिजुषां प्राणिनाम्, सर्वेषामेवतदवाप्तेरित्याशयः । सरपुरः गृह्याक
 पादपः, जाङ्गली नारिवेलः, दातकुम्भं सुवर्णम्, सुगन्धः, कुटिलः, हृद्य
 परान्, जम्बलः, दादिस्यः, जम्भाहितः इन्द्रः, रसवतीपृथ्वी सरसादमित्ता
 च, अनन्तभोगी असहस्रपातो भोगवान्, अनन्ताभिध नोनागश्च, साग-
 मेत्यादि, आगमदशास्त्रान् । द्विजो विप्रः, अगमोद्देशः, द्विजः रक्षीत् पट्टनं
 नगरम् दुधः पण्डितः अन्नात्मजश्च, सुरः श्रेष्ठः दास्यं ह्यश्च, बर्षिः, बभ-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१११)

मिव पुन्नागदीपितम्, अनागरिकमपि श्यामालिंगि-
तम्, नवदरेणाऽपिवदरेण पलाशिनाऽपि हरिप्रियेण
रुचिरम्, चम्पकवकुलमालती माधविकाकामिनी मद-
नमञ्जरीद्रुमैर्मञ्जुलम्. वियोगिविसरविशारणायमा-
रमाधकाभिचारमन्त्रोच्चारणध्वनिभिग्वि परिमलमुदि-
तचञ्चरीकनिचयगुञ्जितैरासञ्जितम्, । अलकाया
इव पुटभेदनाद्बहिर्विद्यमानमुद्यानं सान्ध्यविधिविधा-
नाय समासाद्य क्षम्पादिताशेषकृत्यः क्षपां क्षपयितु-
ङ्कस्यचन घनच्छदन . खाविशालस्य रसालशाल-
स्य प्रच्छायतयाऽशीतलेतले विहितासनपरिश्रहः त-
दातदासन्नप्रदेशेषु भ्राम्यता नागरिकेण केनचिदा
याय दर्शनमात्रोपजात

शम्भलीकृष्टिनी । पथ्यं, समुचितम्, नेपथ्यं वेशरचना । साप्सरो-
हंसकः सजलसगोवरस्यहंसः तस्परणितेन रुतेन रामणीयकंय च तत्,
अप्सरसां पादकटकरणितेन यद्रामणीयकं तेनसहितञ्च । शुकः कार
शुकाचार्यश्च । सुकृतमालाचितम् अतिशयेनशोभनैर्वाकृतमालैराजवृक्षैः,
सुकृतस्य पुण्यस्य मालयापरम्परयाच व्याप्तमिति । मन्मथः कपित्थः
मदनश्च, छाया पत्रच्छायाकान्तिश्च । अभिजनःकुलदेशश्च, पुन्नागः
देववृष्टभपादपः पुरुषश्रेष्ठश्च । अनागरिकं नागरिक जनातिरिच्यमानं
नगरेऽजातंच नगरवाह्यत्वस्य तत्रोद्याने वक्ष्यमाणत्वात्, श्यामामुग्धयो-
वनाभियंगुदश्च । नवदरेण नदरभिन्नेन, नवदक्षताच रक्षयोरैक्यात्, ।

यितो शुक्रस्य, कलाधरः कलाभिज्ञश्चन्द्रस्य, विशङ्कतेः महद्विर्जनः सङ्गं
 व्याप्तम् । निर्गलः अवाधिता अर्गलापान्धोपञ्च तादृशं । गोपुरं पुगदां च
 तत्तयोक्तम् । सम्पराययुद्धम्, एतेन गजविषयिणीचित्रलेखादिनिष्ठा प्रीति-
 र्ध्वन्यते । विमलेति, विमळयांतरवारेः खड्गस्य धारया, विमळतरया क-
 रिणो धारया सम्पातेन च, । अवधारितः परिपन्थिनां, परिपन्थी च प्रवा-
 स्तेजः मकृष्टस्तापश्चयेन तस्य, । पद्मोल्लामः सम्पदः, कमळस्य चोच्छ्वासः ।
 सुवृत्तं शोभनप्रवृत्तिः तेन मनोहरः । सुवृत्तोर्तुलोमनोहङ्गश्च, पवनाशननाय-
 कः शेषः, क्षमा शान्तिः पृथ्वी च, रक्षिण्डत्यस्य पुरमित्यनेनान्वयः, । तदीय-
 पानं क्षपाकापालिकीकर्तृकं पानं । क्षपागतौ । गनाशादिति भावः, वारुणी-
 पश्चिमाशा, मद्यं च, अम्बरमाकाशं वसनं च, दिवसश्रियेति श्रयणे केलौ चान-
 न्वेति तृतीयायास्तस्यार्थकृत्वात् ।

निशावसानोन्मिषत्प्रणयकलहकुपितापनोदनान्तगाय-
 तरणिसमुदयावलोकनायातभामिनीमानापहरणोत्क-
 लिकाकलापसुपनेतुमायातिकुमुदिनीनायके, सञ्च-
 रणमारभमाणेषु शम्भलीजनेषु, अभिसरणपथ्य-
 नेपथ्यधारिकास्वभिनारिकासु, सखी सुरतकौतूहलोद-
 वमिते वयस्याभिः स्थाप्यमानासु पञ्जरस्थसारिकासु,
 विधिवश विघटमाने चक्रवाकमिथुनै, त्रिदित्रमिव
 साप्सरोहं म करणितरामणीयकम्, कृष्णचरितमिव
 शुक्रभाषितम्, सदाचरणपरायणमिव सुकृतमालाचि-
 तम्, तारुण्यमिव मन्मथावापितच्छायम्, अभिजन

(११२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

पद्माशिना मांसाशिना पत्रवताच, हरिप्रियेण हरिप्रीतिविषयेण, हरिप्रियेण
 कदम्बद्रुमेणच । विसरः समुदायः । विशारणं मारणम्, मारः मारणका-
 स्मर स्सएवसाधकः अनुष्ठाता, तस्यत्रासाधकः कार्यकारकश्चञ्चरीकः,
 उच्चारणध्वनिभिः अनेकेषां युगपद्बुच्चारणेध्वनिर्जायत इतिवस्तुस्थितिः ।
 अभिचारप्रयोगेवाचिकजपस्यैवागभेविज्ञानमितिनकाप्यनुपपत्तिः ।
 अलकायाइवेति, “वाह्योद्यानस्थित हरशिरश्चन्द्रिकाषौतहर्म्या” इति
 मेषदूतकाव्येकालिदासस्य महाकवेरभिधानात्, पुटभेदनं पुरम् । सपयि
 तुंगमयितुम् । छदनं, पत्रम्, शालोवृक्षः,

नितान्तभक्तिना सपदि शिञ्जिरसुरससुमनःसुरभि
 तसरोवारिणा बहुविधफलपुष्कलेनोपवनसमुचितेनाति
 थेयेनातनितसत्कृतिः प्रणम्य कौतुहलापहतहृदयेन
 सविनयमन्वयुज्यत, देव ! महजवैयात्यशतस्याधम-
 तमजनस्य सुलभैवभवत्यशालीनता, याचक्षमणी
 यैवस्यात्सांसिद्धिकशान्तिशालिभिर्बर्वाद्दृशैर्महानुभा-
 वैः, मौम्य ?

“स्वसजातीयोत्कर्षः प्रायेणहिदुस्सहोभवति”

इति भवदीय विलोकनाकलिताशेषमुखभागिनी
 लोचनेमोहमशक्नुवान श्रवणेन्द्रियं भावत्कचक्षद्रद-
 नचन्द्रिगदीग्नितपरिचयप्रवृत्तिमन्नतिनिशमनसुधापा-
 धानुं प्रग्यति माभवद्वितम्, आर्य ! कतमं देशकं
 ज्ञानार्णवतानांता, कस्यपुण्यास्पदस्यजनपदस्य

राघवस्य, पुरुस्त्रिपोम्बम्, नन्दइव यादवस्य, मना-
 गप्यनासृष्टपरीवादपङ्कनयाऽतिविशदयशसो घुसौता-
 न्वयस्य निदानं नेमिपाटवीस्थलइव क्रतुममात्रण-
 विमलः, क्षितिपालभालदेशइव धीरोज्ज्वलः, राका-
 पतिरिव चाडवकुलामोदकरः, श्रोत्रियाग्नेसरः पदकर्म
 तयानयाधिकः, ठक्कुरोपनामधेयो विधीयमानमहाऽ
 ध्वरपञ्चकः कृतिकुलकमल विकाशकोगविकरः पवित्रया
 मासजन्मनाधरणीतलम् । येनात्मनासमानः प्रथमा
 यां पत्न्यामुपदेशकौशलकृतकंनान्तेवासिनिकरे स्फी
 तमतितोयकरोबुद्धिकरः । रतिकान्तइव विबुधप्रसादको
 ऽसदलक्ष्यःकान्तश्चरतिकान्तो द्वितीयाया मुदपादिषा-
 ताम्, तयोरादिमो नगवारेति परोगाढेतिनामकं सं-
 वसथमभङ्गुख्यसङ्ख्याधदतिक्रान्तवैदुष्यपरितोषितेन
 महीभृतोपहारीकृतमुपार्जिजत्, यतो घुसौतनगवारे-
 ति घुसौतगढेति मूलग्रामौ प्राचीनसम्प्रदायानुरोधेन
 तावविन्दताम् । तत्ररतिकान्ततः कीर्तिप्रकरकरः
 कीर्तिकरः ततश्चदूवदनाभिधानः परमपावनः प्रादुग-
 सीत् । बुद्धिकरस्तु समस्तप्रशस्तक्रियावपास्तनिर्वादी
 सुगृहीतसम्बिदौ हलधरकेशवाविव गोकुलगोपकाव-
 क्रूरपक्षपातिनौ हलधरकेशवावजीजनत्, तत्रहलधरः
 शाणपाषाणकषणविमलीकृतं पुरातनंरत्नमिवरतनं के-

शिवश्चाद्यपत्न्यामरुन्धतीशीलंसन्दधत्यां गोविन्द-
नामानं मां गोनू-श्रीहर्षोच्च. कनिष्ठभार्यायां कविगण
रुचिकरं रुचिकरं महायिक मप्युदपीपदत् । (१]

ऋतुरधरो मुनिवरश्च धीरः पण्डितः कुण्डकुपं च । षाडवो ब्राह्मणः
षाडवानलक्ष, कुलं समूहः स्थानं च, आमोदोर्षोद्विद्विष । पद्कर्पाणि
यागादीनि. तदुक्तम् “ इत्य. छयनदानानि याजनाध्यापनेतथा, प्रति-
प्रदश्वर्तयुक्तः पद्कर्पा विप्रउच्चपने” इति । नयोन्वायः तत्र पञ्चैत्रकर्पा-
णिसन्ति अतएव तदधिकः । महाध्वरपञ्चकञ्च “पाठोद्दोमश्चातिथीनां
सपर्यातर्पणं बलिः, एतेपञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः” इति ।
विकाशकइति एतेन धरणीतलपावनत्वेन चरविकारमोदश्यमभिधामूर्त्तया
व्यञ्जनयाध्वन्यते । कतकः सलिलप्रसादकरो द्रव्यविशेषः, तेनान्वर्थना-
मत्वं सूचितम् । विबुधः पण्डितोदेवश्च, अमदरक्षयः अपतामलक्षयः
असन् अविद्यमानो लक्ष्योपस्य स च । उदपादिपातामुत्पादितौ । सं
वसयं ग्रामम् । सङ्ख्यशवान् पण्डितः, अत्र विरोधात्कारोव्यङ्ग्यः ।
निर्वाणे निन्दा । गोकुलं गवांकुलं ब्रजपुरं शास्त्रं च, अक्रूरः मथुरावासी
क्रूरभिन्नश्च । शाणपापाणः निरूपः । रुचिकरं स्पृहाकरं कविगणस्पृह-
णीयपाण्डित्यशालिनमितियावत् । उदपीपदत् उतादयामस ।

तेषु श्रीहर्षः साम्राज्यमिव लावण्यस्य, मरूपमि-
वरमणीयतायाः, सम्मोहइववामभ्रुवाम्, आनायइव

१ “द्योनेदेभ्याः प्रथमतनय. केशरत्वात्मजम्मा, श्रीगोविन्दोहाद्यकरकये येमपात्र कभीयान् ।
श्रीमत्तारापणपरणयोः सम्भवाधायचित्तं नत्वासारस्वतमपिमह. वाग्यनश्च व्यर्त्तितः” इति
गोविन्दठक्कुर प्रणीतस्य काव्यमदीपस्याय सौकः ।

राघवस्य, पुरुषिपौरवस्य, चन्द्रइव यादवस्य, मना-
 गप्यनामृष्टपरीवादपङ्क्तयाऽतिविशदयशसो घुसौता-
 न्वयस्य निदानं नैमिषाटवीस्थलइव क्रतुसमाचरण-
 विमलः, क्षितिपालभालदेशइव धीरोज्ज्वलः, राका-
 पतिरिव वाडवकुलामोदकरः, श्रोत्रियाग्रेसरः षट्कर्म-
 तयानयाधिकः, ठक्कुरोपनामधेयो विधीयमानमहाऽ-
 ध्वरपञ्चकः कृतिकुलकमल विकाशकोगविकरः पवित्रया-
 मासजन्मनाधरणीतलम् । येनात्मनासमानः प्रथमा-
 यां पत्न्यामुपदेशकौशलकतकेनान्तेवासिनिकरे स्फी-
 तमतितोयकरोबुद्धिकरः । रतिकान्तइव विबुधप्रसादसो-
 ऽसदलक्ष्यःकान्तश्चरतिकान्तो द्वितीयाया मुदपादिधा-
 ताम्, तयोरादिमो नगवागेति परोगाढेतिनामकं सं-
 वमथममङ्ख्यमङ्ख्याधदतिकान्तवैदुष्यपरितोपितेन
 महीभृतोपहारीकृतमुपार्जिजत्, यतो घुसौतनगवारि-
 ति घुसौतगढेति मूलग्रामो प्राचीनसम्प्रदायानुरोधेन
 तावविन्दताम् । तत्रगतिकान्ततः कीर्तिप्रकरकाः
 कीर्तिकरः ततश्चदृवदनाभिधानः पद्मपावनः प्रादुर्गा-
 र्हात् । बुद्धिकरम्वु ममभतप्रगस्तक्रियावपास्तनिर्वाही
 सुगृहीतमम्बिर्तो हलध्वक्शवाविव गोकुलगोपकाव-
 क्कृशपातिनो हलध्वक्शवावजीजनत्, तत्रहलवाः
 शानपावगकषणविमर्त्याकृतं पुगतनंगन्निमिवमनं क-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (११५)

शिवश्चाद्यपत्यामरुन्धतीशीलंसन्दधत्यां गोविन्द-
नामानं मां गोनू-श्रीहर्षोत्र. कनिष्ठभार्यायां कविगण
रुचिकरं रुचिकरं महायिक मप्युदपीपदत् । (१)

ऋतुरध्वरो मुनिवरश्च धीरः पण्डितः कुलकुलं च । षाड्वो ब्राह्मणः
षाड्वानलक्ष, कुलं समूहः स्थानं च, आमोदोदोषोद्विद्विष । पद्कूर्पाणि
यागादीनि, तदुक्तम् “ इत्यध्ययनदानानि याजनाध्यापनेतथा, प्रति-
प्रदत्तैर्युक्तः पद्कूर्पा विप्रउच्यते” इति । नयोन्पायः तत्र पञ्चैवकूर्पा-
णिसन्ति अतएव तदधिकः । महाध्वरपञ्चकञ्च “पाठोद्दोमश्चातिथीनां
सपर्यातर्पणं बलिः, एतेपञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः” इति ।
विकाशकइति एतेन धरणीनलपावनत्प्रेनचरविकरामोद्वयमभिधामूलपा
व्यञ्जनयाध्वन्यते । कतकः सलिलमसादकरो द्रव्यविशेषः, तेनान्वर्धना-
मत्वं सूचितम् । विद्युधः पण्डितोदेवश्च, असदलक्ष्यः अपतामलक्ष्यः
अमन् अविद्यमानोलक्ष्योपस्य स च । उदपादिपातामुत्पादितौ । सं
वसयं ग्रामम् । सङ्खशवान् पण्डितः, अत्र विरोधाकङ्कारोव्यङ्ग्यः ।
निर्वादी निन्दा । गोकुलं गवांकुलं ब्रजपुरं शास्त्रं च, अक्रूरः मथुरावासी
क्रूरभिन्नश्च । शाणपापाणः निरुपः । रुचिकरं स्पृहाकरं कविगणस्पृह-
णीयपाण्डित्यशालिनमितियावत् । उदपीपदत् उत्तादयामस ।

तेषु श्रीहर्षः साम्राज्यमिव लावण्यस्य, सरूपमि-
वरमणीयतायाः, सम्मोहइववामभ्रुवाम्, आनायइव

१ “शोनीदेभ्याः प्रथमततयः केशवस्यासमज्जमा, श्रीगोविन्दोदाद्यकरकमे प्रेमपात्र वनीवान् ।
श्रीमत्तारावणचरणयोः सम्पगाधापचितं नरवासारस्वतमपिमहः पाण्यतस्वं व्यनक्ति” इति
गोविन्दठक्कुर प्रणीतस्य काव्यप्रदीपत्याय श्लोकः ।

मनश्शकुलिनाम्, प्रदीप्तपावकइव यौवतविवेकहवि-
षाम्, प्रत्याख्यानमाश्विनेययुगलस्य, प्रत्यादेशः कुसु-
मकार्मुकस्य, प्रत्याहारोरुचिरजातस्य, निग्रहस्थान-
ममृतदीधितेः, परस्परप्रतिस्पर्धिशोभैरवयवैरुद्भासितो
ल्पीयमावयसापूर्वभवानन्तभवाभ्यस्तसमस्तशास्त्रतया
ऽधिजगौ समुदितामेव विद्युद्विद्योतमानानवद्यह्य-
विद्याम् । आससादच स्तोकेनैवकालेन कमनीयां
विपुलापुलाकां प्रतिष्ठाम्, अनाकलितकैतवेन नारा-
यणे प्रणयेन पौरस्त्यान्यप्यधश्चकार वृन्दानि भक्ति-
भाजाम्, हन्त हन्त सचासौपश्यत्येव दग्धदृशाभि
दुरजरठदीर्घयाप्यजीवने मयिज्यायसि सोदरे भ्रातरि
विहाय मेदिनीतलं सुरधामललामतामभिजगाम(१),
तदिति विनैवस्तनयित्नुं कुलिशपातः कोऽपि, ततो
विदितप्रवृत्तिराशापि मलिनाम्बरतां पर्यधात्, पश्चि-
माचलकाननमगात्तापनोऽपि, अभिव्यापच्च मोहसन्त-
मसं जन्मिनां मनांमि, अपतत्प्रमवायः सुमनसाम्,
प्रावृषीव समाप्लूयतवसुमतीनयनसलिलासारैः, मुख-
स्तामयततारतारैर्हाहाकारैरन्तरालंनभसः, असकृत्

१ कथेष्टे सर्वगुणैः कनीयसिन्धोमात्रेण पात्रेधिवा, गात्रेण स्मरगर्वं लवणकदरे, निष्ठाप्रतिष्ठाप्रभे ।
भीर्हेष त्रिदिवं गते मयिपनोहीनेच, कश्शोधये दन्नाशुद्ध महो महसु विधिनाभारोऽपमारोपितः”
इति काव्यप्रदीपान्ते श्लोकः ॥

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (११७)

पृथिव्या अप्रथतवेपथुः(२), वाष्पपयः प्रवाहपतनभी-
त्येव निद्रापि लोचनकं नाग्रहीत्, स्मरणीयतामया
दालयं श्रेयसः, अशिश्रियत् शास्त्रीयविचारसरसता-
कथाशेषताम्, अविन्दतजलाञ्जलिंसमज्यासुवा-
गिमराजतावराकी, तथ्यमेतत् सर्वसहावसुन्धरेति यत्
तदा नैवव्यदीर्यतसहस्रया शतधावा । नचातः पर-
मदसीयवान्धवदशा शक्यते कथयितुम्, उद्बुद्धश्च
कश्चिद्विकारोमीलयतिचैतन्यम् ।

आनापो वागुरा, शकुलीमत्स्यः । यौवतं युवतिसमूहः । समुदिता
सकला समेधिता च । पूर्वभवः पुरातनः, भवोजन्म (१) । अपुलाका
निस्तृषा निर्मलेतियावत् । दग्धदृशेति खेदोक्तिः, भिदुरः कुलिशः, जरठः
कठोरः, याप्यो निन्दनीयः । स्तनयित्तुर्भेघः, आशादिष्वातद्वास्तव्यश्च,
मलिनाम्भगता मलिनाकाशता मलिनवसनता च । तापनोऽपि किम्पुत-
साधुः । पुमनमां पुण्याणां सञ्चेतसां च । समाप्लूयत पुर्णा ।
अयत गतः । अप्रथत विस्तीर्णः । कश्चित् अनिर्वचनीयः ।

आवृणोतीन्द्रियमिहिरं महामोहंमिहिका, लुप्यते
स्मृतिः, विलीयतेधृतिः, अपैति विवेकशक्तिः,
अपह्नियतेदृष्टिः, कारुण्यपयोनिधौ पुनर्निमम
मात्मानसपि नाधुनाजानामि प्रागेवापरम्, इत्यभि

(११८)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

धाय क्षणंतूष्णीमास्त, ततोविवेकेन स्मरणाहितवि-
कारं व्युदस्य वदितुमाग्ने, अतिदुस्त्यजो वान्धवदि-
योगाहितः शोकस्सर्वप्रमाथी, यश्चाशमनवदनदर्शनो
निरयः, सलिलानिवर्तनीय आश्रयाशः, मन्त्रादिप्र-
योगानपहार्यः पिशाचः सम्प्रहाराजनितंशरविसर
शयनम्, प्रोद्दामदारुदहनादधिकतरं दहतिशोकात्मा
कृष्णवर्त्माकिमत्रविधेलिमम् केवलंविवेकितैव समाश्र-
यणीया, पश्यतु भवान् आत्ममात्करोति सकल
मेव जगति भगवती प्रेतभर्तुराज्ञा, शब्दायतेदु-
न्दुभिरनारतं महाप्रयाणपिशुनः प्राणिपटलानाम्, स-
र्वसत्त्वसंहारकारकोदण्ड स्सन्ततं परिभ्रमति, किस
लयकोणान्तदरलग्नपाथःपृषदिव, सौदामिनां विलसि
तमिव, तप्तायमपात्राहितहविरिव, नैदाघवलाहकच्छा
यावस्थानमिव, प्रकुपितपृदाकुभोगमण्डलमिव, स्वाप्र-
शातमिव, जीवनं पारिप्लवं प्राणभृताम्, शरीरा-
णिव विसिनीसूत्राणीव, घनकालकञ्चोलिनीपुलिना
नीवच्छिदुगाणि, नचजन्तूनां वपुस्सहस्रेणापि सौहित्य
मुपयात्यौदरानलो मृत्योः, अतिशीघ्रवाहिनी किलन
श्वगता सरित्, विद्यतेचजीवशुको निर्गमनमार्गवहुल
एव शरीर पिञ्जरे, स्रोतस्वती प्रवाह पतित दारु-
दयसम्पिलनमिव संगतं जनानाम्, अनति क्रमणीय

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (११९)

स्वामयिक स्वभावः, अनुक्षणपरिणामिनः क्षणाः,
 क्लेशमयं सर्वम्, अमारः संसारः, तदहं स्वदेशात्
 श्रीजगदीशवदनदर्शनेनानेकजन्मसञ्चितवाच्यकर्म
 वीजोद्भूतकलुषलताप्रतानैरावृता मात्मभूमिंप्रसाधयितुं
 राजमरइव सचित्रोत्पलं, रमणीकरकुशेशय मिव

इन्द्रिय मिहिरमित, प्रकाशकत्वादिन्द्रियरय मिहिरत्वम्, मिहिरा
 लयेः । व्युदस्य निगकृत्य । निरयो नरकः आधयाश याश्रयनाश-
 तोमिः । सम्प्रहारो युद्धम् । कृष्णवर्त्मा दहनः । न्यूनतादृष्यं रूपम् ।
 लङ्कारः । दुन्दुभिस्तियमदण्डइत्यत्र च भेतभर्तु ग्तिपनुपठयते । अन्वया-
 र देवी पृथने बलिप्रदानावमरे पशोः महाप्रयाणसूचको दुन्दुभिरतात्पर्य-
 । पृथुकुः सर्पः । स्वामशानं स्वप्नदुखम् । पारिप्लवं चणचलम् । गौदि
 पं वृत्तिम् । पणिणामिनः धर्मलक्षणावस्थ न्यतमपणिणामदन्तः, क्षणाः
 वाशात्मभिन्नाः । वाच्यं गिन्शम् । सचित्रोत्पलं चित्रोत्पलाभिधान-
 नया चित्रेणचोत्पलेनमहितम् । कसो गयंपशम्

कटशोपशोभितम्, अनिर्वचनीयरजनमिदं वासिगा-
 सितम्, क्षितिपतिमिव निधि-लिधिवर्तिनम्, तदाजन्त
 मिव ऋषिकुल्यागलितमलिलैः, क्षितीयादिभिर्मिदं दि
 मलनन्द्र भागाबलो मनेः, खरगुरमिव इन्द्रान्तरिक्ष-
 र्मणैः, नजामिदेशसुतकलाहृदमिति । मदीयं हृद-
 मृत्यं उभोतपैलाः गोड्यं गोदिन्द्र इति हृदयमन्तरे
 नारधारयद्, आरुगदेव्यामीत्याभाष्य नार्थं विमर्शे

वननोगतिद्वारेण द्वापानां शोभायां विष्णुदन्त
 नायकप्रकृत्यै विष्णोर्वादिना पांशुः ७ इत्याद्यां गण
 न उपासने गौरीसन्दापघनपञ्चमैव मन्त्रे निरोद्धवं
 भूय, गजाय तन्निशपपन्नेऽ ध्यानस्था पुनश्चात्तस्मा
 दितशरीरः शतकृशा दन्विचान कृष्णमम्भवं तपस्वत्या
 न्नेव चापः वाज्यमान उल्लू विनेः, विनेवमन्दतप
 नि रुढो मगोभ्यग्भय, अतनुश्चित एतात्तुवायिभिः
 पश्चादभिद्रुतो भट्टनिवहन, अन्ताणवाड्वैवर्तिन म्म-
 हचगीकृत उत्कलिकाकलापेन पुरोगामिविधुस्तोऽपु
 गतः पौगस्त्यं प्रस्थितस्य मनमः, भक्तिभङ्गा विभृ-
 तोऽपि झटिति तत्प्रदशमायात् । ततो दर्शनादेव ध-
 न्यतममात्मानं मन्यमानः अपास्य शाश्वतिकमपि स
 पत्नभावं विधायचानेक विग्रहं शुभ्रांशुनाऽपितत्प्रमि-
 पेण निषेव्यमाणे, गोविन्द पादभवसायनख कान्ति-
 कैतवान्मन्दाकिनी स्रोतसेवसेव्यमाने, तदीयचरणा-
 म्बुजे रसालीनशिरसा सप्रणयं प्रणम्य पश्चादागतस्य
 तन्नागरिकस्य हस्तादादायनृपसमुचितादप्यधिकैरु
 पचारैः कृतार्चनो वद्धाञ्जलिर्वाचत् ।

कटक एतदधिष्ठानं महानगरं बलयश्च । अनिर्वचनीयरजतम् प्राति
 भासिकं तुलाविद्यापरिणामभूतं रजतम्, साक्षिभासितं साक्षिणाचैतन्येन
 साक्षिगोपालेन च भासितं दीपितं ज्ञापितं च । निधिर्वारिधिः, श्रेवधिश्च ।

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१२१)

ऋषिकुल्या तन्नामधेयानदी मुनेःजलवहनप्रणाळिकाच । विमळेति, विमळं विगतं मलं पापंयस्मादिति, स्फूर्तिञ्च, चन्द्रभागानदी चन्द्रभागः इन्दुक ळाच । इन्द्रद्युम्नो महाराजः, इन्द्रस्यशतक्रतोः द्युम्नंधनंच, तस्य विजृम्भणैः चेष्टितैर्विकासैश्च । सोऽयमिति, राजतनयामयनिवर्तकोगण कनिदेशित इत्यर्थः । सम्वादेनेति, इदमपरं मातिभाभिधानं प्रमाणम् । नायायेति, राज्ञः पृथ्वीपतित्वादितिभावः । अञ्जसाशीघ्रम् । सम्पातो धारा धानं पानम् । कुम्भसम्भवो महामुनिरगस्त्यः । भद्रं कल्याणंतस्य पश्चाद्भावित्वात् । अपास्येति, कमलेनसाकं सार्वदिकएवविरोधश्चन्द्रस्य तमपिशुश्रूपालिप्सयाविहायेत्यर्थः, तेनगोविन्दे माहात्म्यातिशयोध्वन्यते, एवमग्रेऽपि । विग्रहं शरीरम् । अद्भुगुष्ठनखयो द्वित्वादितिभावः । मन्दाकि नीति, अस्यागोविन्दपादप्रभवत्वं पुराणादौ प्रसिद्ध मिति । रसेति, एतेन साष्टाङ्गत्वं प्रणतौ सूचितम् ॥

महाभाग ? भगवतोदर्शनं समामाद्य सद्यः परिहितावद्यकस्यमे प्रत्यपद्यत कृतार्थतां नयनद्वयम्, भवत्पाद पाथोजपरागस्पर्शलेशतोऽपि परमपवित्रतां प्रयातापुरीयमधात्प्रधानतां नगरीषु गरीयसीषु, परमुपचकार चैपा पितृप्रसूः, धन्यधन्यमिदमुपवनं यदनुगृहीतमासनेन, तमोवहुलेप्यशेषजननिलब्धैतद्देशभागधेय सुधादीषितिमण्डलोदयादत्रागतानत्रभवतः किमिव कथमिव च समाचरेयमिति तरलतां मन स्समाराधने प्रयाति, अभवदीयंवा नैवकिञ्चिदस्मदीयं वस्तु,

यत्तु तदुपयोगिभावं लभेत, नत्रवत्रसाऽपि तद्विवा-
ने प्रभवामि, तथाहि अतीववृद्धनीपद्धतिर्भवदवलम्ब-
नानां गुणानाम्, इयतीतुमे मतिपरिमितिः, किञ्च
श्रित विदेशैः कोविदेशैरपि धिक्कृतमाध्वीकसुरसाभि-
र्भावभरितभारतीभिरनुभूयभूयस्सम्भूयनूयमानान् तत्र
भवतः स्तुवन् महार्धमणिमौक्तिक प्रवालहीरकाणामु-
पायनस्यास्पदे काचवराटकोभवेद्य मितिमन्दाक्षमुपै-
ति मेहृदयमिति । ततएवमभिनन्दितोऽयं तोयनिधि-
रिवासन्नस्तननिधिस्तेजोविशेषानुभूत तदीयभूपभावः

सप्रश्रयादर

‘ अवद्यकं पापम् । पितृपसूः, सायंसन्ध्या तमोवहुले, तमसाशोकं
नान्धकारेण च बहुले, एतेन दुःप्रवेशत्वं व्यज्यते । ‘जननि, जन्म, मण्डलं,
चक्रवालं, समूहश्च, समुद्रयादिति, एतेनतपतिनाशिते आगमनमुपरान्नि-
त्वाशयः । ‘ अत्रभवतः, पूज्यान, प्रयातीति, अकस्मात् महत्तमानां स-
मागमेचेतमश्चाञ्चल्यं भवतीतिवस्तुगतिः । तदुपयोगीति, आराधनो-
योगीत्यर्थः, नहितदीयेनैव वस्तुनातदादरोयुक्त इति भावः । ‘तत्, आरा-
धनम् । ‘ कोविदः पण्डितः । आसन्नैति, आसन्नः प्राप्तः समीपस्थितश्च,
रत्नानां निधिपदमादिर्येत्तयस्येतिवार्थः ।

दर्शनदत्तविस्मयापन्नज्ञानसो विनयमपि विनीततां
वेदयन्तं, भक्तिमपि भक्तिमत्तां शिक्षयन्तम्, ऋजुता

मपि मृदुतामादिशन्तं, वाग्मिवरानप्यतितरां त्रपांतीं
यधौनिमज्जयन्तं, वरासने सहसैव समुपवेश्यं वसुमं-
तीपतिं प्रदायकरकिसलययुगेनसफलामाशिषां राशिं
गुरुविसुरनायकं, द्वैपायन इव धर्मार्त्तमंजं, मैत्रा-
वरुणिरिव रामचन्द्रं, प्रणयेन घनसारंक्षोदैरिव,
पुञ्जितविमच्छदैरिव, पारदनिकरैरिव, नीहारविसरै-
रिव, शारदेन्दु किरणैरिव, दशनमरीचिभिर्धवलंयन्
नभोवलय मभाषत, भृमीपते । किंनाचरित मांयुष्म
ता प्रेमप्रह्वीभावयोस्स्वरूपमादर्शयता, नन्वियं
परमासीमा सत्कृतेस्मम्बिधानस्य, श्रद्धयानिष्ठादि
तस्तनुरप्यादरोपचारः प्रीतेरतिशयं जनयतेनाम, कि-
मुत ईदृशः, परन्तु जगन्नाथ विलोकनसमीहेयां
गच्छतोमे माभवतुभङ्गोविधे रितिकस्मैचित द्विजन्म
ने दुर्विधाय देय मेत दुपहृतं सदयेनमहोदयेनेति ।
अथाय सुस्थाय प्राञ्जलोवद्धाञ्जलिना व्यजिज्ञप-
त् नाथ ?

* सहसैव, दृढादेव, एतेनराज्ञिविनयातिशयोद्योत्यते, 'सफलां, फ-
लेन पादपानुबन्धिना भविष्यदिष्टेनच सष्टिताम्, ' रिक्तदस्तोन पश्येत्
राजानं भिषजं गुरुम् ' इतिस्मरणात् । 'मैत्रावरुणिः, वसिष्ठः । 'घन-

यत्तु तदुपयोगिभावं लभेत, नचवचमाऽपि तद्विवा-
ने प्रभवामि, तथाहि अतीववृद्धनीपद्धतिर्भवदवलम्ब-
नानां गुणानाम्, इयतीतुमे मतिपरिमितिः, किञ्च
श्रित विदेशैः कोविदेशैरपि धिक्कृतमाध्वीकसुरसाभि-
र्भावभरितभारतीभिरनुभूयभूयस्सम्भूयनूयमानान् तत्र
भवतः स्तुवन् महार्धमणिमौक्तिकप्रवालहीरकाणामु-
पायनस्यास्पदे काचवराटकोभवेय मितिमन्दाक्षमुपै-
ति मेहृदयमिति । ततएवमभिनन्दितोऽयं तोयनिधि-
रिवासन्नरत्ननिधिस्तेजोविशेषानुभूत तदीयभूपभावः

सप्रश्रयादर

‘अवधकं पापम् । पितृप्रसूः, सायंसन्ध्या तमोवहुले, तममाश-
नान्धकारेण च बहुले, एतेन दुःप्रवेशत्वं व्यज्यते । ‘जननि, जन्म, मण्ड-
चक्रवालं, समूहश्च, समुदयादिति, एतेनतप्रसिनाशिते आगमनमुपात्रा-
त्पाशयः । ‘अत्रभवतः, पूज्यान्, प्रयातीति, अकस्मात् महत्तमानां
मागमेचेतमश्चाञ्चलयं भवतीतिवस्तुगतिः । तदुपयोगीति, आराधतो
योगीत्यर्थः, नहितदीयेनैव वस्तुनातदादरोयुक्त इति भावः । ‘तत्, आ-
धनम् । ‘कोविदः पण्डितः । आसन्नेति, आसन्नः प्राप्तः समीपस्थितश्च
रत्नानां निधिपदमादिर्येत्तयस्येतिवार्थः ।

दर्शनदत्तविस्मयापन्नखानसो विनयमपि विनीततां
वेदयन्तं, भक्तिमपि भक्तिमत्तां शिक्षयन्तम्, ऋजुता

मपि मृदुतामादिशन्तं, वाग्मिवरानप्यतितरां त्रपांतो
यथौनिमज्जयन्तं, वरासने सहस्रेव समुपवेश्यं वसुमं-
तीपतिं प्रदायकरकिसलययुगेनमफलामाशिषां राशिं
गुरुखिसुसनायकं, द्वैपायन इव धर्मात्मजं, मैत्रा-
वरुणखिव रामचन्द्रं, प्रणयेन घनसारक्षोदैखिव,
पुञ्जितविमच्छंदैखिव, पारदनिकरैखिव, नीहारखिसरै-
खिव, शारदेन्दु खिरणैखिव, दशनमरीखिविर्धवलंयनं
नभोवलय मभापत, भूमीपते । किंनाचरित माथुष्म
ता प्रेमप्रह्वीभावयोस्स्वरूपमादर्शयता, नन्वियं
परमासीमा सत्कृतेस्मम्बिधानस्य, श्रद्धयानिष्ठादि
तस्तनुरप्यादरोपचारः प्रीतेरतिशयं जनयतेनाम, कि-
मुत ईदृशः, परन्तु जगन्नाथ विलोकनसमीहयां
गच्छतोमे माभवतुभङ्गोविधे रितिकस्मैचित द्विजन्म
ने दुर्विधाय देय मेत दुपहृतं सदयेनमहोदयेनेति ।
अथाय सुस्थाय प्राञ्जलोवद्धाञ्जलिना व्यंजिज्ञाप-
त् नाथ ?

सहस्रेव, हठादेव, एतेनराज्ञिविनयातिशयोद्योत्यते, 'सफलां, फ-
लेन पादपानुवन्विना भविष्यदिष्टेनच सहिताम्, " रिक्तहस्तोन पश्येत्तु
राजानं भिपजं गुरुम् " इतिस्मरणात् । 'मैत्रावरुणिः, वसिष्ठः । 'घन-

(१२२)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

यत्तु तदुपयोगिभावं लभेत, नचवचसाऽपि तद्विषा-
ने प्रभवामि, तथाहि अतीववृद्धतीपद्धतिर्भवद्वलम्ब-
नानां गुणानाम्, इयतीतुमे मतिपरिमितिः, किञ्च
श्रित विदेशैः कोविदेशैरपि धिक्कृतमाध्वीकसुरसाभि-
र्भावभरितभारतीभिरनुभूयभूयस्सम्भूयनूयमानान् तत्र
भवतः स्तुवन् महार्घमणिमौक्तिकप्रवालहीरकाणामु-
पायनस्यास्पदे क्वाचवराटकोभवेय मितिमन्दाक्षमुपै-
ति मेहृदयमिति । ततएवमभिनन्दितोऽयं तोयनिधि-
रिवासन्नरत्ननिधिस्तेजोविशेषानुभूत तदीयभूपभावः
सप्रश्रयादर

‘अवद्यकं पापम् । पितृप्रसूः, सायंसन्ध्या तमोवहूले, तमसाशोचं
नान्धकारेण च वहूले, एतेन दुःप्रवेशत्वं व्यज्यते । ‘जननि, जन्म, मण्डलं,
चक्रवालं, समूहश्च, समुदयादिति, एतेनतपसिनाशिते आगमनमुपपन्नमि-
त्याशयः । ‘अत्रभवतः, पूज्यान, प्रयातीति, अकस्मात् महत्तमानां स-
मागमेचेतमश्चाञ्चल्यं भवतीतिवस्तुगतिः । तदुपयोगीति, आराधनो-
योगीत्यर्थः, नहितदीयेनैव वस्तुनातदादरोयुक्त इति भावः । ‘तत्, आरा-
धनम् । ‘कोविदः पण्डितः । आसन्नेति, आसन्नः प्राप्तः समीपस्थितश्च,
रत्नानां निधिपदमादिर्येनयस्येनिवार्यः ।

दर्शनदत्तविस्मयापन्नस्नानसो विनयमपि विनीतनां
वेदयन्तं, भक्तिमपि भक्तिमत्तां शिक्षयन्तम्, ऋजुता

मपि मृदुतामादिशन्तं, वाग्मिवरानप्यतितरां त्रपांतो
यथौनिमज्जयन्तं, वरामने सहसैव समुपवेश्यं वसुम-
तीपतिं प्रदायकमकिसलययुगेनमफलामाशिषां राशिं
गुरुविसुसनायकं, द्वैपायन इव धर्मात्मजं, मैत्रा-
वरुणिवि रामचन्द्रं, प्रणयेन घनसारक्षोदैरिव,
पुञ्जितविसृच्छदैरिव, पारदनिकरैरिव, नीहारविसरै-
रिव, शारदेन्दु किरणैरिव, दशनमरीचिभिर्धवलयन्
नभोवलय मभाषत, भृमीपते । किंनाचरित मीथुष्म
ता प्रेमप्रह्वीभावयोस्स्वरूपमादर्शयता, नन्वियं
परमासीमा सत्कृतेस्मम्बिधानस्य, श्रद्धयानिष्ठादि
तस्तनुरप्यादरोपचारः प्रीतेरतिशयं जनयतेनाम, कि-
मुत ईदृशः, परन्तु जगन्नाथ विलोकनसमीहयां
गच्छतोमे माभवतुभङ्गोविधे रितिकस्मैचित द्विजन्म
ने दुर्विधाय देय मेत दुपहतं सदयेनमहोदयेनेति ।
अथाय सुस्थाय प्राञ्जलोवद्भ्राञ्जलिना व्यजिज्ञप-
त् नाथ ?

सहसैव, हठादेव, एतेनराज्ञिचिनयातिशयोद्योत्यते, 'सफलं, फ-
लेन पादपानुबन्धिना भविष्यद्विष्टेनच सहिताम्, ' रिक्तहस्तोन पश्येत्तु
राजानं भिषजं गुरुम् ' इतिस्मरणात् । 'मैत्रावरुणिः, वसिष्ठः । 'घन-

(१२४)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

सारक्षोदः, कर्पूरचूर्णम्, 'पारदो, धातुविशेषः । 'नीहारः, तुरिन्म् ।
भङ्गइति, तीर्थगमने हि मार्गेऽप्यातिथ्यग्रहणं निषिद्धम् । प्राञ्जलोमृदुः ।

किं नविधत्ते सदागमोऽभिलषितम्, परां कोटिमानय-
त्यानन्दनिस्यन्दोद्दयस्य, दयानिधे ? विधेर्हतकस्य-
प्रतिहतप्रवृत्तितया कालपाशप्रतीकाशेनामयेन द्वितय
समातस्समास्कन्दिते, अनीकिनीनायक इव संवि-
त्प्रयोग कुशले, माधवइव शुचिरुचित्रञ्चिते, आलेख्य
इव कृष्णविशदभक्तिभाजने, मधुमासद्गुम इव कुसुम
सुकुमारकाये, मकरवगकृष्यमाणमातङ्ग इव गोविन्द
मात्रशरणे, दुस्सहसहस्रकरकरनिकर चिर संस्पर्श-
मुकुलायमान शिरीषप्रमुख पेशलमृदुप्रसून इव, वि-
घुन्तुदोदग्रदशनावदलितेन्दुमण्डल इव, तुलतापनी
पक्रमकालिक प्रालेयगलदुत्पलप्रकर इव, प्राभातिक
प्रदीप इव क्षामक्षामदशामुपेयुपि, स्थूलेश्वयथुभिस्स
र्वाङ्गसङ्घैः प्रवर्धिते, सन्ततविकाशिकाशश्वासैः स-
म्भृते ज्वलनजाज्वल्यमानज्वरैः, विरहिते वल्लैः, आ-
स्पदेमन्दभागधेयानाम्, प्रियपदे विपदाम्, परिशी-
न्त्रिनये मदांयतनये सकम्पाभिः प्रतिकृतिपरम्पराभि
ग्भावि भृशुजागिव प्रोद्भटभट वाग्भटानाम्, चरित

(१२८)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

चरणस्यामृतंजलमेवसुधातत् । भुवनं लोकः । मञ्जने भङ्गकरणे
स्थिरानाथः क्षितिपतिः । उपपत्तिभिः स्वस्मिन्नामयस्यानाशकत्वोपपादि
काभिर्युक्तिभिः । सुदृढदृढः सुदृढादपिदृढः । एतमेतम् आगतमिमम् ।
अभिनिवेशात् आग्रहात् । द्विरदपोगजराजः, यादवानां वनंममूहस्तदेव
वनंकाननं तस्यामोदी । सूत्राम्णः इन्द्रात् । भावकः प्रापकः ॥

प्रभो ! अपनयनयनिपुणनृपतनयस्योपतापमविल-
त्वम्वितम्, प्रमाणयगणकवराकभाषितम्, पालय
किङ्कर प्रतिष्ठाम्, इत्येवमभिस्तुत्यप्रार्थमानो नारायण
चरणकरुणयामाभिमानो भृमीपते ! एषत्रजामिभव-
त्सूनुविपदपनोदनायेत्युदाहृत् । राजातुतदाकर्ण्य
सुप्रीततमान्तः ससम्भ्रमं परिजनाय महारजत रजत
वज्रवैदूर्यादि विनिर्मितं, किर्मीरमयान्तिकविधायिदी-
धितिं, वाग्वावासमिव सुमनोमनोहरं, मखमण्डपमिव
किसलयवलयलसितं, हरिचक्रमिव विच्छिन्नतमस्सुद-
र्शनम्, भागवतमिवकुवलयपीडान्वितं, मायिनमि-
वानेकरूपधाग्णिम्, अपार्थिवमपिचक्रवर्तिनं, गोवि-
न्दमधिष्ठापयितु मानिनीपितमपिदारुकविरहितं, पुष्प
स्थसुपस्यापयेत्यादिश्रुत् । ततो गोविन्दः नमनाथ ।
नादंवाहनमधिगोश्यामि किमपीतिकृतं तदानयने-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१२९)

नेतितत्प्रत्यरौत्सीत् । तथापि महीपतिर्महतासंरम्भेण
तमनुव्रजन् अमन्दमाहतसुरजव्रजं, झटितिज्ञणज्ञणाय
मानझळीरकं, भृयोऽभिभूयमानभेरीभाङ्कारनिर्भर-
भरितभुवनं, वाद्यमानढक्कापटहपटलाद्यवाद्यं, धिक्कता
परोद्घुरध्वानिकम्बुनिकुरम्बध्वानं, मदकलकोकिल
काकलीकोमलालापिजेगीयमानवारसुन्दरीदीयमान

साभिमानः अहमवश्यं हरिकृपातोराजतनुजरुजमपनेष्यामीत्यभिमान
वान् । महारजतं कनकम् । वासवीवासः स्वर्गः, सुमनः पुष्पम्, सुमनाश्च
देवः । तमस्निमिरं राहुश्च, सुदर्शनं शोभनदर्शनं, सुदर्शनाभिधानं च । कुव-
ल्यपीठः कुवलयमाला, तन्नामधेयोगजश्च । रूपं वर्णः स्वरूपं च । चक्र-
वर्तिनं सार्वभौमं चक्रेणवर्तिनं च । दारुकः गोविन्दसाधिः काष्ठं च ।
पुष्परथं विहरणोपयोगिस्यन्दनम् । अधिरोक्ष्यामीति, तोर्ययात्राविधि-
भङ्गभीत्येतिभावः, झळीरकः झँझइतिभाषयाप्रथितोवाद्यविशेषः । अभि-
भूयमानाताड्यमाना । कम्बुनिकुरम्बं शब्द्व समूहः ।

तालतरलमणिकङ्कणं, धीरविधूयमानचमरीचामरसह-
स्रं हर्षोत्कर्षं प्रसूतप्रसूनलाजानूनवर्षणं, पार्श्वद्वयो
दञ्चितप्रासादस्थितकामिनी क्रियमाणनीराजनं, शत-
दलतयेन्द्रैक निलयेस्वमन्दिरेसमानयत् । उप
वेश्योच्छ्रित विधुधवलमहाधनासने महीपतिर्महिष्या-
समं समपूजत् । प्राणमच्च सुतेनापि तापितेन तेन

चरणस्यामृतंजलमेवसुधातत् । भुवनं लोकः । मञ्जने भङ्गकरणे
 स्थिरानाथः क्षितिपतिः । उपपत्तिभिः स्वस्मिन्नामयस्यानाशकत्वोपपादि
 काभिर्युक्तिभिः । सुदृढदृढः सुदृढादपिदृढः । एतमेतम् आगतमिमम् ।
 अभिनिवेशात् आग्रहात् । द्विरदपोगजराजः, यादवानां वनंममूहस्तदेव
 वनंकाननं तस्यामोदी । सूत्राम्णः इन्द्रात् । भावकः प्रापकः ॥

प्रभो ! अपनयनयनिपुणनृपतनयस्योपतापमविल-
 ल्विम्बितम्, प्रमाणयगणकवराकभाषितम्, पालय
 किङ्कर प्रतिष्ठाम्, इत्येवमभिस्तुत्यप्रार्थमानोनारायण
 चरणकरुणयामाभिमानो भूमीपते ! एषव्रजामिभव-
 त्सूनुविपदपनोदनायेत्युदाहरत् । राजालुतदाकर्ण्य
 सुप्रीततमान्तः ससम्भ्रमं परिजनाय महारजत रजत
 वज्रवैदूर्यादि विनिर्मितं, किर्माग्मयान्तिकविधायिदी-
 धितिं, वा उवावासमिव सुमनोमनोहरं, मखमण्डपमिव
 किमलयवलयलसितं, हरिचक्रमिव विच्छिन्नतमस्सुद-
 र्शनम्, भागवतमिवकुवलयपीडान्वितं, मायिनमि-
 वानेकरूपधारिणम्, अपार्थिवमपिचक्रवर्तिनं, गोवि-
 न्दमधिष्ठापयित्तु मानिनीपितमपिदारुकविरहितं, पुष्प
 रथमुपस्थापयेत्यादिशत् । ततो गोविन्दः नमनाथ !
 नाहंवाहनमधिगोक्ष्यामि किमपीतिकृतं तदानयने-

नेतितत्प्रत्यरौत्सीत् । तथापि महीपतिर्महतासंरम्भेण
तमनुव्रजन् अमन्दमाहतसुरजव्रजं, झटितिज्ञणज्ञणाय
मानझळीरकं, भूयोऽभिभूयमानभेरीभाङ्गारनिर्भर-
भरितभुवनं, वाद्यमानढक्कापटहपटलाद्यवाद्यं, धिक्कता
परोद्घुरध्वानिकम्बुनिकुरम्बध्वानं, मदकलकोकिल
काकलीकोमलालापिजेगीयमानवारसुन्दरीदीयमान

साभिमानः अहमवश्यं हरिकृपातोराजतनुजरुजमपनेष्यामीत्यभिमान
वान् । महारजतं कनकम् । वासवीवासः स्वर्गः, सुमनः पुष्पम्, सुमनाश्च
देवः । तमस्त्रिमिरं राहुश्च, सुदर्शनं शोभनदर्शनं, सुदर्शनाभिधानं च । कुव-
ल्लणापीठः कुवलयमाला, तन्नामधेयोगजश्च । रूपं वर्णः स्वरूपं च । चक्र-
वर्तिनं सार्वभौमं चक्रेणवर्तिनं च । दारुकः गोविन्दसायिः काष्ठं च ।
पुष्परथं विहरणोपयोगिस्यन्दनम् । अधिरोक्ष्यामीति, तोर्ययात्राविधि-
भङ्गभीत्येतिभावः, झळीरकः झॉझइतिगापयाप्रयितोवाद्यविशेषः । अभि-
भूयमानाताड्यमाना । कम्बुनिकुरम्बं शब्दं समूहः ।

तालतरलमणिकङ्कणं, धीरविभूयमानचमरीचामरसदृ-
सं हर्षोत्कर्षं प्रसूतप्रसूनलाजानूनवर्षणं, पार्श्वद्वयो
दञ्चितप्रासादस्थितकामिनी क्रियमाणनीराजनं, शत-
दलतयेन्दिरेकं निलयेस्वमन्दिरेसमानयत् । तप
वेश्योच्छ्रितं विधुधवलमहाधनासने महीपतिर्महिष्या-
समं समपूपुजत् । प्राणमच्च सुतेनापि तापितेन तेन

साकमसकृत्तदीयपादपाथोजानि, अधाञ्चतदनुव-
 न्धिर्नीपयस्सुधामादरेण, अनन्तरं द्रागेवपश्यतो
 स्तयोस्सुकुमारो नृपकुमारो नीरोगतांगतोमारोपमित
 कलेवरोऽभ्राजत नितराम्, ततस्त्रयएवते सुषुप्तिमयी
 मिवस्तम्भमयीमिवावस्थामचिरमन्वभूवन् । अनुप-
 मप्रमोदवाष्परयाकुलाः कियत्कालकलांलेशतोऽपि
 किमपिनिवेदयितुं नाशकन्, अथ दयितयासनाथः
 क्षितिनाथश्चन्द्रमसमिव राहुवक्त्रकुहरनिष्क्रान्तं, राज
 श्रीसौन्दर्यमिवप्रत्यागतं, • जीवलोकमहनिवहमिव,
 पुनरावृत्तिमुपयातं परिमुषितसर्वस्वमिव ब्रयासात्पृथ-
 गादानकर्माकृतं, तादृशं भृशं दृशातनयं विलोकयन्
 स्नापितः प्रीतिगिरिनदीनीगनिर्झरैः, मञ्चारितश्शि-
 शिरोच्छ्वसित समीरणैः, अनुलिप्तः प्रसादहिम
 चन्दनैः, उल्लसितः सितसुमनोनवमालिकाप्रकाशैः,

शतदलतया शतभाग (कवाट) तया कमलनयाच, इन्दिरैकनिलये त-
 स्याः पद्मेवासादित्याशयः । सुतेनापीत्यपिनादयितापरिगृह्यते । अधा-
 त्, अपिवत् । तयोराज्ञोः । अन्वभूवन्निति, तेन विस्मयरसोव्यज्यते ।
 सनाथः सहितः । महउत्सवः । स्नापित इत्यादि मन्तापेन पर्यहारीत्यत्रहे-
 तुः । तदत्रकाव्यर्लिगपरिणामौ समुच्चयश्चाकङ्गागः । प्रत्येकमपितापनिवारणे
 पर्याप्तानामनेकेषां तत्रोपादानात् । सितसुमनोनवमालिका स्वच्छशोभन-
 मनसां नवीनामालिका परम्परा सत्संकल्पसंहतिरितियावत्, सैवशुक्लकृ-

सुमस्यनवा मालिकामाल्यम् ।

आलिङ्गतस्तनुजवदनचन्द्रकिरणैः, दूरं पर्यहारि
सन्तापेन । ततस्सर्वएवतंसुचिरमतन्वतस्तुतिभिः ।
समातङ्गतुरंगमस्यन्दनमगणितमणिव्याकोशकोशं च
राज्यमेवतस्मै समार्पिपत् , न च मानसेऽलुप्यदेतेनापि
लवतोऽपि, अचकथच्च पूज्यपाद ? नियुज्यता मनव-
स्कराश्रववर्ति क्रीतमिदं शरीरजातम् , अयमस्मि भव
दादेशसरंशिरसावोढुं प्रतीक्षमाण इति । अथ तदशेष
मेपक्षोणीभुजासमर्पितं तृणायमन्प्रगानः मानवेन्द्र ?
कृतं ममेतेन, प्रस्तुतवागुरेववैसारिणानां बन्धनयस्या
त्, तथाहि सार्वजनीनैव लोभनीयता विषयस्य,
तरलताच चेतसः, आयुष्मन् ? प्रथममपि प्राकृतिक
योगनिबन्धनवन्धनमशक्यमेव बाधितुं, किम्पुनर्नूतन-
म्, अभिवीक्षिता तुलापृपतामप्यस्पृशतीभवति
भक्तिः, आकलिताच दर्शित प्रसवा सुजनतानताम-
ततिः, अधिगताच निरदिशयस्य विनयशाखिनो मूल
भृतामतिः, आसादिताच परमाप्रीतिः, तथापि महानु
भावो विषमेऽस्य नीवृतः प्रदेशे पद्धतिं समशमयाऽनु
रुध्यनिदेशितं विशालां धर्मशालां निर्माययत्, नृपेन
येनजगदीशदर्शनायगच्छतामध्वनीनानां कान्तिशान्ति
भिरित्युदाहरत्, राजा, वादमिति सगाद् हार्दमइदम् ।

व्याक्रोशः दीपितः मुखयार्थवाचात् । अननस्कगश्रवः निर्घन्नाङ्गीकारः । सरं माल्यम् । गन्यमानइति, एतेन विरतिर्व्यज्यते, वागुरो आनायः, वैसारिणोमीनः, प्राकृतिकयोगः प्रधानपुरुषयोर्योगविशेषः, वन्धनं वन्धः, “ ननित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगाहते ” इति कापिलसूत्रात् । तुलापृपतीं माहृश्यकणाम्, अस्पृश्यतीति निरुपमेतिभावः पद्धतिं समया भार्गवभीषे ।

एवमेव परिणताक्षणायमाना विभावरी, भूपतितनु-
दभवशुभोदये प्रतीते चिरात्प्रतिरुद्धमपि प्रावर्तत
गीतं विभासगगेणजनानाम्, अयाचन्त भोजनायज-
ननीमर्भकाः, अदीप्यन्तप्रीत्येव मिहिकांशुकानावृ-
तानि हरिदङ्गनानां मुखानि, वासन्तिकवासरइव प्रि-
यनखानेकक्षता किंशुकाभिरामताऽजायतवध्रुवक्षोजेषु,
मित्रोदयावसरेऽपि खललोकाइव म्लानिमासेदिरे कैर-
वकदम्बकानि, असेव्यत सौधान्तरालवर्तिनीचेतांसि
तरलयन्तीहमन्तीस्वापतेयितरुणैः, बहुविधै विबुधप्रवो-
धनायताड्य मानवाद्य शब्दै रायतवाचालतांनगरम्.
वैदेहकगेहधूपधूमपरिमलोऽघ्रायतनागरिकैः, मानसा
नीवसमाहितानां तमसानिद्रयानागृह्यन्तलोक लौच-
नानि, गोविन्दस्तुमनुजपतितनुजरुजमिव क्षीणा
मभिवीक्ष्य क्षणादां, राज्ञी मिव प्रसन्नवदनां विचिन्त्य
प्रार्चीं सम्पादितकल्यकृत्यनिकरोमधुमधुरयागिरास्नेह

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१३३)

विस्फारितेन नयनेन नृपाय प्रत्यपादयत् । क-
 ल्याणवल्क्यालय ? अतिक्रामतिमेप्रयाणसमयः त-
 दनुजानालुमामिति । एवमुपरतवचमि तरिमन् पद-
 मेतदलङ्कारणीयमितिप्रक्रमप्रतीपम्, इमेजनाभृत्य
 भृताआजीवनाचरणराजीवयुगलमासेवितुं यिया-
 सन्तीति धूर्तरयेव भाषितम्, कृतार्थोभवितुमिच्छामी
 ति स्वार्थपरायणता प्रकाशनम्,

क्षणयमानेन, प्रमोदातिक्षयेनाशापमानयामत्वादिनि भावः । प्रणि-
 रुद्धमप्यंति, रोगाक्रान्तत्वान्नुपपन्नमाररयेति तात्पर्यम् । मित्रादयः युगे
 प्रकाशः सृष्टद्वृद्धिश्च । एवन्ती अलगावधानी आगमपाठ्यनिर्णयानाम्
 दृतिः, तरल्यन्ती आकर्षन्ती, तथाचाप्रत्यक्षयानि पवटारसमाशोषात्
 मासोक्तिः । स्वापतेर्याधनी । वैदेह्योवर्णिक । अर्थे प्रभाते भूयेन सृष्ट वा
 सपत्नीत्याचारः । पदनं मुखं गायमागश्च । इत्यं प्रभातः ।

एतेऽपिनेतव्या इत्याज्ञा, भवानेवनरमसेषां शरण मित्य
 भिनन्दनम्, परितापोभवन्तमन्तरेण भविष्यती त्प्रा-
 लम्भनम्, भवद्भक्त्या इमइत्यात्मसम्भवात्, रिध-
 तिमाराधयसंबिधेयमितिताटस्यम्, तदेव भारिने
 मर्षेनांशोऽस्मि निवेदयिष्यमितिज्ञाया विज्ञाप्यकृष्णी
 वभृव भूपतिः । अतोऽभादिदमोष ददन देदर-एहृदने
 दुग्धोदपिपेन पुत्रन धवल ममेगानुदन्धन-
 परिणपते ? अनुशारऽदरुदन्धनम्, सन्धयुऽअजन्

नियमयतु कृपार्गमान, मरुत्तमेव माधन, आगनन्त
 भगवतपदाग्विन्दम्, प्रमाचयन्तवन्दनि भूमिम्, दीप्
 यतु मर्यादा गन्वतागम्, नन्वगमेन हृणीयो भनो-
 दृशानामिति । अथ पार्थिवस्तथेत्यभिवागम्यन्दना
 य प्रतीहारिणं ममादिशत् । अनन्तरं गोविन्दः न
 चास्तिमेप्रयोजनं तीर्थयात्रानुपयोगिनास्यन्दनेन,
 तत्पादाभ्यामेव यानायानुजानातुमाय, तौहि सकल
 जन्मतां नेतुमभिलषामि, नदिकर्तुमिहमाम्प्रत मभि-
 निवेशस्साम्प्रतमित्यब्रवीत् । ततोऽङ्घ्रिसेवाविग्रह
 भयविहस्तीकृतेनराज्ञा कथमप्यनुज्ञातः प्रस्थानमका-
 र्षीत् । कृच्छेणच स्वार्पितवाष्पाम्बुपूरपूरितलोचना-
 न् स्वमहातुकामान् महीभृत्प्रभृतीननुगच्छतोन्ववर्त
 यत्, अप्रहितैरपितदीयहृदयैस्सगं निस्कमतनगरात् ।
 तेचनयनायनमतियान्त माकलयन्तोऽपि गोविन्दं ता
 माशामाशाभिर्दरदर्शनस्याभिवीक्षमाणाः कथं कथ-
 मपि निलयमागत्याधियामिनि नलेभिरेनिद्रां लेश-
 तोऽपि, अनुचिन्तयदेवतस्यानुभावं विस्मयतेस्म मा
 नसममीषाम्, कृत्स्नाँश्चतस्यकथाभिरेवमनोविनोद-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१३५)

यतः पर्याकुलयां वभूव विलोकनं गोचरयन्ती नकुण्डा
 उत्कण्ठा । राजा तु यथोक्तां धर्मशालामकल्पयदल्प
 तमेन समयेन याच गोविन्दसत्रनम्ना समाप्ताता सुचिर
 मदधतोपकारदक्षतां दक्षिणाध्वगानामिति ॥

इति मैथिलश्रोत्रिय श्रीवालकृष्णमिश्रविरचिते

श्री लक्ष्मीश्वरीचरिते द्वितीय उच्छ्वासः ॥

आस्थाप विज्ञाय । साम्प्रतं युक्तम्, मांप्रतं, सरप्रति ।
 अभिनिवेशआग्रहः । विहरतीकृतः व्याकुलीकृतः । अप्रदितः अपेपितः
 स्वपमेवगर्तैरितियावत्, तेन गोविन्दविषयिणोरतिरतेषु व्यस्यते । नपना
 यनं नेप्रमार्गम् । तामाशात् तां दिशम् । नकुण्डा पूर्णा ॥ इति द्वितीयो
 च्छ्वासटिप्पणी ॥

(१३६)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

तृतीय उच्छ्वासः ।

बहुकालादाकलितं सङ्कल्पितनियमबन्धनं यद्यत् ।

सम्पादयति दयातो भगवान् तद्भक्तवत्सलो नित्यम् ॥१॥

अथ पृथग्विधान् नगनगर संवसथान्, चित्राणि
च काननानि, कलनेनापि कायकम्पनकारिणीश्च
कल्लोलिनीः, नयनप्रसादनतामुपेयिवांसि परमपावन
पयांसि च सरांसि समतिक्रामन्, नवीनहैयङ्गवी-
नेनाव्युतनियमेनाव्युतापचेतानियतिप्रहितचेता असौ
प्रणयाभिमानिन्यामिवांशुमतासमंतीयमानायां वासर-
सुषमायां, वासकसज्जिकास्विवस्मयमानवदनद्युतिषु
कुमुद्वतीषु, लक्षितललनायामिवलक्ष्यमाणानेका-
वलोकनमुदितायां गगनपद्धतौ, प्रोषितपतियोषि
तीवदर्शितरागायां ककुभि प्रतीच्याम्, पावक
परितापितायःपिण्डइव, आलक्तकच्छदइव, बन्धु-
जीवकप्रसूनइव, पश्चिमाचलशयित महाभुजगभोग
रत्नइव, हाटकताटङ्कइव सन्ध्यायाः, सुन्दरसिन्दूर
विन्दाविववरुणाङ्गनायाः, प्रतिभाति भानुमति, वार-
नारीमिव प्राचीमसाचीकृतवदनमाचुम्बितांकरेण समा-
ति मेदुरानुरागेचन्द्रमसि, दुस्न्तप्रान्तराभ्यन्तरस्थ

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१३७)

श्रीः । बहुकालेति, आकलितम् आचरितम् । एतेन स्थलविशेषे
दुरामदेनापि नवनीतेन भगवदर्चन नियमस्यपूर्तिस्संजाता गोविन्दस्येति
सूचितम् । विशेषैवक्तव्ये सामान्यस्योक्त्याऽप्रस्तुतप्रशंसा, भक्तवत्सलत्व
स्यवाक्यार्थनिष्पादकतथाकाव्यलिङ्गं चालङ्कारः, यद्वा सम्पादनयोग्यत्व
रूपव्यङ्ग्यद्वारा तस्यतथात्वेपरिकरइति । नगः पर्वतः पादपथ, सं
वसद्योग्रामः, कलनेन दर्शनेन हैयङ्गवीनेन नवनीतेन, अच्युतनियमेन, न
च्युतः नियमोयस्यतेन, अच्युतापचेताहरिपूजकः, नियतिः नियमः,
प्रणयाभिमानिनी प्रेमगर्वितानायिका, अंशुमतासूर्येण, लक्षितलक्षणा,
प्रकटपरपुरुषस्नेहापरकीयायोपित्, लक्ष्यमाण मनेकस्य सूर्यस्य चन्द्रस्य
च, अन्यत्र नायकस्य, अवलोकनेन मुदितं प्रकाशोहर्षोवा यस्या स्तस्या
मित्यर्थः । दर्शितः रागोरक्तिमा अनुरागो वा अभिजापस्मृति चिन्तागुण
कथनोद्वेगसंप्रकापादिनापयातस्याम् । ककुभिदिशायाम् । वरुणाङ्गनायाः
पश्चिमदिशः । असाचीकृतवदनम्, असाचीकृतं नतिर्यक्कृतं वदनं
मध्ये मुखंच यस्मिन्तदितिचुम्बनक्रियाविशेषणम् । करेणकिरणेनहस्तेनच

मप्रथितप्रथंकमप्यवसथंपयसवेशावस्थितं विलो-
क्य तत्रैव रात्रिमतिवाहयितुं चेतश्चकार । गत्वा च
तत्रच्छायासच्छायानोकहतले परिसमापितसायन्त
तकृत्यसंहतिस्मुखमुपाससाद निद्राम् । अथासोढ
क्लेशखिद्यमानवियोगिगणवितीर्णशापपरिणति राज-
यक्ष्मा स्कन्दितायामिव क्रमेणक्षीणतामुपगच्छन्त्यां
यामवत्याम्, अनन्तपुटभेदनराज्यशासनं निज

(१३६)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

तृतीय उच्छ्वासः ।

बहुकालादाकलितं सङ्कल्पितनियमबन्धनंयद्यत् ।

सम्पादयति दयातो भगवान् तद्भक्तवत्सलो नित्यम्॥१॥

अथ पृथग्विधान् नगनगर संवसथान्, चित्राणि
च काननानि, कलनेनापि कायकम्पनकारिणीश्च
कल्लोलिनीः, नयनप्रसादनतामुपेयिवांसि परमपावन
पथांसि च सरांसि समतिक्रामन्, नवीनहैयङ्गवी-
नेनाच्युतनियमेनाच्युतापचेतानियतिप्रहितचेताअसौ
प्रणयाभिमानिन्यामिवांशुमतासमंनीयमानायां वासर-
सुषमायां, वासकसज्जिकास्विवस्मयमानवदनद्युतिषु
कुमुदतीषु, लक्षितललनायामिवलक्ष्यमाणानेका-
वलोकनमुदितायां गगनपद्धतौ, प्रोषितपतियोषि
तीवदर्शितरागायां ककुभि प्रतीच्याम्, पावक
परितापितायःपिण्डइव, आलक्तकच्छदइव, बन्धु-
जीवकप्रसूनइव, पश्चिमाचलशयित महाभुजगभोग
रत्नइव, हाटकताटङ्कइव सन्ध्यायाः, सुन्दरसिन्दूर
विन्दाविववरुणाङ्गनायाः, प्रतिभाति भानुमति, वार-
नारीमिव प्राचीमसाचीकृतवदनमाचुम्बितांकरेणसमा
लिंगति मेदुरानुरागेचन्द्रमसि, दुस्न्तप्रान्तराभ्यन्तरस्थ

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (१३७)

धीः । दृक्कालेति, आकञ्चितम् आचरितम् । एतेन स्वकविशये
 दुरामदेनापि नवनीतेन भगवद्वर्चन नियमस्यपूर्तिस्तंजाता गोविन्दस्येति
 सूचितम् । दिशोपेदत्तप्ये सामान्यस्योक्त्याऽप्रन्तुतप्रशंसा, भक्तवत्सलत्व
 स्वदावयार्धनिष्पादकतयाकाव्यलिङ्गं चाकट्कारः, यद्वा सम्पादनयोग्यत्व
 रूपव्यङ्ग्यद्वारा तस्यतयात्वेपरिकरइति । नगः पर्वतः पादपत्र, सं
 वस्योग्रामः, कलनेन दर्शनेन ह्येयद्वीनेन नवनीतेन, अच्युतनियमेन, न
 च्युतः नियमोयस्यतेन, अच्युतापचेताहरिपूजकः, नियतिः नियमः,
 प्रणयाभिमानिनी प्रेमगर्हितानायिका, अंशुमतासूयेण, लक्षितलक्षणा,
 प्रकटपरपुरुषस्नेहापरकीयायोपित्, लक्ष्यमाण मनेकस्य सूर्यस्य चन्द्रस्य
 च, अन्यत्र नायकस्य, अवलोकनेन मुदितं प्रकाशोहर्षोवा यस्या स्तस्या
 मित्यर्थः । दर्शितः रागोरक्तिमा अनुरागो वा अभिज्ञापस्मृति चिन्तागुण
 कथनोद्वेगसंभ्रमपादिनायपातस्याम् । ककुभिदिशायाम् । वरुणाङ्गनायाः
 पश्चिमदिशः । अमार्चाकृतवदनम्, असाचांकृतं नतिर्यक्कृतं वदनं
 मध्यो मुखं च यस्मिन्तदितिचुम्बनक्रियाविशेषणम् । करेणकिरणेनहस्तेनच

मप्रथितप्रथंकमप्यवसथंपथसवेशावस्थितं विलो-
 क्य तत्रैव रात्रिमतिवाहयितुं चेतश्चकार । गत्वा च
 तत्रच्छायासच्छायानोकहतले परिसमापितसायन्त
 तकृत्यसंहतिस्मुखमुपाससाद निद्राम् । अथासोढ
 क्लेशखिद्यमानवियोगिगणवितीर्णशापपरिणति राज-
 यक्ष्मा स्कन्दितायामिव क्रमेणक्षीणतामुपगच्छन्त्यां
 यामवत्याम्, अनन्तपुटभेदनराज्यशासनं निज

वाजिवाहकोदय निराकृताशति तिमिरे चिकीर्षति
 विरुर्तने प्रावर्ततकर्तव्येषु प्रात्यहिकेषु, उपास्थायत्र
 प्रथमसन्ध्यां भगवत्पादाद्भुजसवनीयनवनीतसम्पत्त-
 ये तदवनीवासिनस्समस्तान् कुत्रलभ्यतेक्षीरमित्यपृ-
 च्छत् । तैश्च नैतामध्यास्तेमहींमाहेयीमहिपी वा दूरे
 च तदित्यभिहितोनियमभङ्गभयानुवन्धिवाधनोदन्व
 ति निमज्जन् नचिरादनुचरेणसमाहृतं तद्वलोक्या-
 श्रय्यचकितचेताः कथमिवैतदासादितन्वयेति दाम
 मन्वयुंक्त । ततस्तस्मात् “सौरभेयीग्रामं ग्रामं निकपा
 गोपायमानेन विमलतरनीरसरसीसनीडे, नूतनत-
 रुणतारम्भ सम्भावितेन, कौङ्कुमविशेषक विशेषित
 विशालभालेन, अलिकुलानुकूलातिललामकानन-
 कुसुममालाकलितोरु मौक्तिकमारहारभारप्रतिभासित
 वक्षस्थलेन, कोकनदानुकारिकरचरणकमनीयेन,
 भ्रमरकभ्राजित वक्त्राम्भोरुहेण, कमलरगकृत मकरा
 कृतिकर्णकुण्डलकान्ति निराकृत कामक्रेतु कौतुकेन,
 चूर्णित वर्णमानचञ्चलाधिवासितवसनेन,

अप्रथितप्रथम्, अविदितनामधेयकम् । अवसयंग्रामम्, मवेशोऽ
 न्तिकः । छायासच्छापः छायासतीच्छायाकान्तिर्यस्यमः । यामवत्यां
 निजायाम्, भवतिच राजयक्ष्मामये क्षयः क्रमेणाद्भ्येति । अनन्तमाका-
 शं तदेवानन्दपुरमेदम मतिविरुत्तं नगरं तत्र राज्यस्यग्रामनम् । निज

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी नरितम् ❀ (१३९)

वाजिवाहकः अरुणः. उपास्थाय उपास्य, तवनीयं पुजनसम्बन्धि, माहेयी
 गौः, तत् क्षीरम्, अनुबन्धिजन्यम्, वाधनोदन्वति पीडासमुद्रे, तत्
 क्षीरम्, अन्वयुंक्त पृष्टवान् । तस्मात् दासात्, एतस्यवक्ष्यमाणेन निश-
 म्येत्यनेनान्वयः । सौरभेयी-ग्रामंगोममूहम्, ग्रामनिकषा ग्रामममीपे,
 सनीडे अन्तिके, विशेषकं तिलकम्, अनुकूलेति, एतेन सौगन्ध्याति
 श्योव्यज्यते । क्लोकनदं रक्तोत्पलम्, भ्रमरकोऽलकः सएव भ्रमरको
 मधुपः, कमलरागः पद्मरागमणिः कर्णेति, नचैतत्पदं व्यर्थं, कर्णसंलग्नार्थ
 कत्वात्, “कर्णावतंभादिपदे” इत्यादिना काव्यप्रकाशेतथाप्रतिपादनात् ।
 केतुः पताका साचमदनस्य मानमयी, चूर्णितेति, चूर्णितः तिरस्कृतः,
 वर्णस्य रूपस्य मानोगर्वोयस्यास्तथाभूता विद्युत् येन तत् । अधिवासितं
 वसनं यस्यतेनेत्यर्थः ।

विलासि महीपतिकृत्हलगहनेनेव नवनीरदावली
 श्यामलता कान्तेन, जामदग्न्य प्रतिपाद्यमानमेदिनी
 तलेनेव नक्षत्रमालाञ्छुरितेन, जीमूतवाहनेनेव अं-
 गदस्थितिशोभनेन, वहिशानामिव जामिनीमनोमी
 नाकर्षकाणां तिमिरयणुत्तञ्चयानामिव कुटिलाल
 कानां रोचिपालिम्पतेवान्तरीक्षम्, मणिवन्धवन्धुगव-
 लयमणिमरीचिभिः स्तनकुट्टिममिव विदधताप्रदेशम्.
 आश्विनेयादि सममनोरमनिर्माणपरिशीलनप्रयोजने
 नेवकमलजन्मनः, प्रकटितमृगमदेनापि मृगमदाप-
 हारिणा, चन्द्रकरुचिचञ्चतेनापि विभाकरेण, वंशी-

वाजिदाहकोदय निराकृताराति तिमिरे चिःकीर्षति
 विकर्तने प्रावर्ततकर्तव्येषु प्रात्यहिकेषु, उपास्थायत्र
 प्रथमसन्ध्यां भगवत्पादाम्बुजसवनीयनवनीतसम्पत्त-
 ये तदवनीवासिनस्समस्तान् कुत्रलभ्यतेक्षीरमित्यपृ-
 च्छत् । तैश्च नैतामध्यास्तेमर्हीमाहेयीमहिपी वा दूरे
 च तदित्यभिहितोनियमभङ्गभयानुवन्धिवाधनोदन्व
 ति निमज्जन् नचिरादनुचरेणसमाहृतं तद्वलोक्या-
 श्रयंचकितचेताः कथमिवैतदासादितन्त्वयेति दास
 मन्वयुंक्त । ततस्तस्मात् “सौरभेयीग्राभं ग्राभं निकषा
 गोपायमानेन विमलतरनीरसरसीसनीडे, नूतनत-
 रुणतारम्भ सम्भावितेन, कौङ्कुमविशेषक विशेषित
 विशालभालेन, अलिकुलानुकूलातिललामकानन-
 कुसुममालाकलितोरु मौक्तिकसारहारभारप्रतिभासित
 वक्षस्थलेन, कोकनदानुकारिकरचरणकमनीयेन,
 भ्रमरकभ्राजित वक्त्राम्भोरुहेण, कमलरागकृत भकरा
 कृतिकर्णकुण्डलकान्ति निराकृत कामक्रेतु कौतुकेन,
 चूर्णित वर्णमानचञ्चलाधिवासितवसनेन,

अपथितमथम्, अविदितनामधेयकम् । अवसथंग्रामम्, सवेञ्चोऽ
 न्तिकः । छापासच्छायः छायापासतीच्छायाकान्तिर्यस्यसः । यामवत्यां
 निशायाम्, भवतिच राजयक्षमामये क्षयः क्रमेणाद्भस्येति । अनन्तमाका-
 शं तदेवानन्तपुटभेदन मतिविरुत्तं नगरं तत्र राज्यस्यशासनम् । निज

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ॐ (१४१)

यासेचनकेन " तदासेचनकं वृत्तेनस्त्यन्तोयस्यदर्शनात् " इत्येतत्प्रति-
पादितेन । नैचिकी गवामुत्तमागौः, मनिर्बन्धं साग्रदम्, ईयिबान गतवान्
गन्धर्वनगरं मायानिर्मितं नगरम्, प्रातीतिकविषयं नैयायिकानभ्युपग-
तानिर्वचनीयख्यातिविषयीभूतंरजतादि । अतथाभूतम् उत्तरकालिक
वाधज्ञानविषयीभूतम् ।

मविद्ययानवच्छिन्न मानन्दमयमध्यासितभव मभवम-
पिशास्त्रप्रकाशितं. गायानिष्ठानमपि सर्ववेदिनं म-
नोऽमेयमपि मनसैवदर्शनीयं, भक्तानुकम्पाकलित
श्रीकृष्णकलेवरं समवधारयन्, तदीयगुणगणगरिम-
समज्ञामगायन्निराम् । ततो विधेय ! अहोतव सकल
लोकावधेयं भागधेयम्, आतृप्ति निपीत भमृतामृतं
लोचनपुटेन, दृष्टाव परमारमासीमारामणीयकस्य,
अद्यत्वे तवावसितप्रयोजनंजननं यत्र नयनयो
रतिथिभावमभजतयोगाभ्यास गमितजन्मभिर्यमिभि
रपिदुरा सदावलोकनोद्देवकीनन्दनइत्यादिभृशंदासं
प्राशंसत् । एवं तत्प्रदेशादागत्याकस्मान्नीतेननव-
नीतेन स्थेम्नासहितेनप्रेम्णा परेण भगवतः समातनुत
पूजाम् । अथततः कतिपयेन वासरेण पुरी मूरीकृता
वतारां जगदी श्वेरण, दूरीभूतविधिप्रवृत्तितयाधुरीणां

वशीकृतकरसरसीरुहेण, आकरेणलावण्यसलिलानां,
 क्रीडैकनिकेतनेन सौन्दर्यसारसमुदयानां, सकलसु-
 कृतपरिणाम मवसीयमानेन नयनानाम्, आसंचन
 केन केनचिदाभीरकिशोरेण सिस्त्रासोरुपागतस्य त-
 दीयरुचिरतांचकितमाचिन्तयानस्य विरायतत्रस्थित
 वतो ममाभ्यर्थनात्पुरैव झटितिस्वकीयनैचिकी सुप-
 दुह्य मूल्येनविना समीहितादपिसनिर्वन्धमाधिकंदुग्ध
 मिदमदीयत, इत्येतदानिशम्य सपदितमुद्देशमीयि
 वान् दासादासादितं स्वाप्नोदन्तमिव, गन्धर्वनगर
 मिव, ऐन्द्रजालमिव, प्रातीति ऋविषयमिव, अतथाभृ
 तमभिवीक्ष्य तं माक्षात्स्वप्रकाशापरोक्षमवच्छेदरहित

गदनेन विपिनेन, श्यापलता श्यामलहयभावः । श्यामालता च । म
 पायमानं दीपमानम्, नक्षत्रमाळया मस्रविशतिमंलयाकगु टिकावित्तम
 दृष्टि तेन दीपेन, क्षत्राणां क्षत्रियाणां पाञ्चयाप रम्यायानच्छृणितेनश्यामं
 च. अद्भुतस्वस्वस्वस्थिन्या मत्रस्थानेन अद्भुतनिराण्डयति जंग
 मान्नां स्थितिर्धरोदानयापनोरप्येण । वदितानां वन्मानिमैयिज्ज
 पदा विद्वत्ताना मन्मयवृत्तवैकल्यमाप्त, मणिवन्वः कापूर्वमाप्तः, वरु
 दृष्टः, इत्येवमन्मयोवैवः । मृगमदः कस्तूरिका । मृगमद नगनदी
 नारिण्यस्य वन्द्यः चन्द्रः । मयुर्विद्वन्मिन्नन्द्राकृतिमण्डलं, वि
 षयः मृगः । मृगमदः मृगः । मृगमदः मृगः । मृगमदः मृगः । मृगमदः मृगः ।

❀ श्रीन्धपोश्वरी चरितम् ❀ (१४३)

करन्दसुरभीकृत रवाहुमलिलैः, निःश्रेयस निश्रेणिका
भिरिव लोपानश्रेणीभिरगिराजितैः, मानवमिपेण
जगन्नाथदर्शनार्थं यायाते खिदशेखिवजनै र्वगाह्य-
गानैः सरोभिरुपशांभिताम्, विपिनपालपालिपीय
माननारिकेलमधुररसैः, अध्वगशतदीयमानक्रमुक-
खर्जुरादिस्फुरत्स्फीतफलैः, अलिकुलकोलाहलव्याकुलैः
एलालताप्रसूनपरियलविलुब्ध गन्धवाहनिपेवितै
रागमनिकैः प्रियदर्शनां, पिङ्गलसुभापितैरिव सद्ग-
शस्थैः ज्ञमान्वितैश्च, मैथिलैरिव विद्योपामकैः आगम
रहायकुशलैश्च, सत्कविपद्यवन्धैरिव विशदचरणेर्मृदु ल
मधुरैश्च द्विजैराकीर्णामशिश्रियत् । तत्र च यथाविधि
आम्नायस्येव पङ्कजसङ्गतस्य, खेरिवक्रमलानन्दनस्य
चैत्ररथस्येव सुमनसांसमवायै रासेव्यमानस्य देवस्य
दर्शनादनैपीत्कृतकृत्यतामात्मानम् । तत एतदाय
नात्पुरैव “योऽसौ मैथिल द्विजन्मोगोविन्दनामा
कामाभिरामाकृतिः कृतिकुलललामाति धवलयशो-
धामात्र त्रियामानन्तरं निरतिशयभक्तिभृम्ना मामा
लोकयितुमागन्ता, स च सार्द्धमेवानल धौतमलकल
धौतप्रतिमधौत युगलेनास्मदीयनैवेद्यं निवेद्य सद्यः
प्रसाद्य सभाजयितव्यः व्यपदेष्टव्यश्चास्माकीनयागिरा

(१४२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

श्रेयसीषुनगरीषु, सद्ब्याख्यामिव तालमालातिलसि
तां, मखमहमहीमिव कदलीवनमण्डितां, चक्रवाक
चक्रवालोपेतैः, कादम्बरमणीरमणीयैः,

स्वप्रकाशेति, स्वप्रकाशप्रत्यक्षात्मकमित्यर्थः, अवच्छेदः परिच्छेदोदेश
दिना, एतेन नित्यत्वं व्यापकत्वं च दर्शितं भवति 'आनन्दमयमिति, तत्त्वं
“आनन्दमयोऽभ्यासात्” इत्यादि सूत्रैः प्रत्यपादि वादरायणेन वेदान्त-
दर्शने । अध्यासितः सन्घट इत्यादि सद्दिशेष्यरूपप्रतीत्याप्रकारीभूतः भः
संसारोयन्नतम्, अभवमपि अजन्यमपि शास्त्रेण उपनिषदा प्रकाशितम्
त्पन्नं ज्ञापितं वा, मायेति इहविरोधः स्फुटएव । मायिनोऽसर्वज्ञत्वात् जी-
वत्, परिहारस्तु आवरणशक्तिविशिष्टमायाधिकरणत्वं ब्रह्मणि नोपगम-
ते विशिष्टाधिकरणताया विच्छन्नत्वात् तथाच सर्ववेदित्वोत्पत्तिः
मनोऽप्येवमपि “अवाङ्मनस गोचर” मिति श्रुतेः, इहापि स्पष्टएव विरोधः
परीहारस्तु उक्तश्रुतौ मनः पदम-स्कृत मनः परम्, “मनसैवानुद्गृह्य-
म्” इति श्रुतिविरोधात्, मनसैव श्रवणमननादिना संस्कृतेन मनसैवेति
आकलितः गृहीतः, समज्ञां कीर्तिम् । अवधेयं सुश्रूषितव्यम्, अमृतामृत-
म् अमृतादप्यमृतं गृधाधिक मितियावत् । अवसितं प्राप्तम्, विधिप्रवृत्ति-
रह्योत्पत्तिः जगन्नाथपुरांगमनेन जीवन्मुक्तता भवतीति भावः । ताञ्जमा-
का तालवृक्षस्य करध्वनेर्वा परम्परा, सद्ब्याख्यायां करध्वनिरिति नव्य-
सभ्यानामाचारः । कदलीवनं रम्भावनं पताकानिवहश्च चक्रवालं मण्ड-
लम्, कादम्बः कलहंसः ।

श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम्बुजनिर्गमस्यन्दमानम्

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१४३)

करन्दसुरभीकृत स्वादुसलिलैः, निःश्रेयस निश्रेणिका
 भिरिव सोपानश्रेणीभिरभिराजितैः, मानवमिषेण
 जगन्नाथदर्शनार्थं मायातै स्त्रिदशैरिवजनै रवगाह्य-
 मानैः, सरोभिरुपशोभिताम्, विपिनपालपालिपीय
 माननारिकेलमधुररसैः, अध्वगशतदीयमानकमुक-
 खर्जुरादिस्फुरत्स्फीतफलैः, अलिकुलकोलाहलव्याकुलैः
 एलालताप्रसूनपरिमलविलुब्ध गन्धवाहनिषेवितै
 रारामनिकैः प्रियदर्शनां, पिङ्गलसुभापितैरिव सङ्-
 शस्थैः क्षमान्वितैश्च, मैथिलैरिव विद्योपामकैः आगम
 रहस्यकुशलैश्च, सत्कविपद्यवन्धैरिव विशदचरणेर्मृदु ल
 मधुरैश्च द्विजैराकीर्णायशिथ्रियत् । तत्र च यथाविधि
 आम्नायस्येव पङ्कसङ्गतस्य, खेरिवकमलानन्दनस्य
 चेत्ररथस्येव सुमनसांसमवायै रासेव्यमानस्य देवस्य
 दर्शनादनैपीत्कृतकृत्यतामात्मानम् । तत एतदाय
 नात्पुर्वं “योऽसौ मैथिल द्विजन्मो गोविन्दनामा
 कामाभिरामाकृतिः कृतिकुलललामाति धवल्यशो-
 धामात्र त्रियामानन्तरं निरतिशयभक्तिभृम्ना मामा
 लोकयितुमागन्ता, स च सार्द्धमेवानल धीतमलकल
 धीतप्रतिमधौत युगलेनास्मदीयनैवेद्यं निवेद्य सद्यः
 प्रसाद्य सभाजयितव्यः व्यपदेष्टव्यश्चास्माकीनयागिरा

(१४४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

निश्रेणिका सोपानम्, इयमुत्प्रेक्षा, एवमग्रेऽपि, त्रिदशैरिवेति इ-
मुत्प्रेक्षा सापह्ववेति विच्छित्तिविशेषः । अध्वगशतर्दायमानं पथिकश्रताप
वितोर्यमाणं तस्यशतेनखण्डयमानं वा । पिङ्गलसुभाषितैः पिङ्गलनागप्रणीत
च्छन्दो निवन्धैः, सद्दंशस्थैः समीचीनकुलवर्तिभिः वंशस्थेन च्छन्दसाऽ-
न्वितैश्च, क्षमाशान्तिः तदभिधानं छन्दश्च । विद्याशास्त्रं कालिकादिर्भग
वती च, आगमोवेदशास्त्रं तन्त्रं च, विशदचरणैः पवित्राचरणैः निर्दोष
पादैश्च, षडङ्गानि सर्वज्ञता तृप्त्यनादिवोधादीनि शिक्षाकल्पव्याकरणार्था
निच । कमलानन्दनस्य कमलायालक्ष्म्या कमलस्य पद्मस्यवाऽऽनन्दनस्य
सुखदस्य विकाशकस्य च । चैत्ररथः कुवेरोद्यानम्, सुमनसां साधूनां
पुष्पाणां देवानां च । आयनात् आगमनात् । कलधौतं सुवर्णम् ।
मभाजयितव्यः पूजनीयः ।

तेन तत्सन्ततिसन्तानैश्च नागमनक्लेशो विधेयः, अ-
विहितास्मदी यवदनदर्शनैरपितैर्नानवाप्तं स्यात्तदु-
द्धवं तदेककस्य समागमेनसुकृतम् ” इति स्वप्नमा
प्नुवानोऽस्वप्नदेशीयतां दधानो देवसेवनेक परायण
स्सकलागमगहन गाहन मृगनायको विप्रगणनीयो
विप्रः क्षिप्रं निरीक्ष्य गवेपणेन पौरस्त्यक्षणदावलोकित
स्वप्न निरूपित स्वरूपाय तस्मै सम सुद्गमनीययुग्मेन
भगवते निवेदितं नैवेद्यं सादर मुपाहरत् । अथावयव
स्वप्नानादित मुदन्तजातम्, सच केनाप्यलक्ष्य म-
साधारण मनिप्रमदेन देवस्यान्वितं प्रसादेन निदे-
शितं मूर्त्ना प्रणम्याग्रहीत्, अमन्यतच धन्यतमम-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१४५)

न्यमेवात्मानम्, अवसञ्च जगदीशं सेवमानश्चिरा-
य, अकरोञ्च नवसंस्तवसमेधित मुदितान् सकला-
नेवोत्कलीयान्, अनैषीञ्च व्याकोशकोशतामदसीय
हृदय सरसीरुहाणि, ततोऽतीतेषु गणरात्रेषु कृतनिर्ण-
यः प्रयाणाय विधायच यथारुचि तदुचितानि
कर्तव्यानि, समानन्दितदेवसेवकोऽसकृन्नमस्कृत्य-
नारायणं, संयाच्य चाचला मन्तुरति मयनातिथीच-
कारचरणौ । अथ यदृच्छयाऽऽगच्छन् अभिवीक्ष्य
श्रीसाक्षिगोपालपादपाथोज माहृततरस्तत्रत्यै र्जन-
समुदयैः, हृषितहृदयः, तत्तत्प्रदेशजनिजुषो विषय-
विशेषान् प्रतिलोचने प्रेषयन्, नगरइव सदिन्दु
चन्दन विन्दुसरसाऽभिनन्दिते, अपत्यप्रदपानपयो-
मरीचिकुण्डमण्डिते शमनाशावस्थितेऽपि उदयाच-
लान्तिकतरे, लक्षितलक्षाधिकमन्दिरे पदे प्रतिष्ठितं
स्मरजित्वरं श्रीभुवनेश्वरं व्यलोकयत् ।

अस्वप्नदेशीयतां देवसादृश्यमितियावत् । विप्रगणनीयः विशेषेणप्र-
कृष्टतयागणनीयः विभेष्टगणनीयोवा उद्गमनीयं धौतवस्त्रम्, असाधारणत्वे
केनाप्यलम्बत्वंहेतुः, अन्यमेवलोकोत्तरमेव, लोकेषुकेनापितादृशप्रसादस्या
प्राप्तत्वात् । संस्तवः परिचयः । गणरात्रेषुवह्वीपुनिश्चासु । समानन्दितेति,
द्रविण दानादिनेतिभावः । अयनं मार्गः, सदिन्दुचन्दनेति, शोभनचन्द्र
चन्दनयोश्श्वेततया सदृशेन विन्दुसरसा विन्दुसरोवरेण, शोभनेन्दुसदृशः

(१४६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

चन्दनस्यविन्दुर्यत्र तादृसेन सरसेन
 अपत्येति, अपत्यप्रदं पानंयस्य तथाभृतंपयोयत्र तेन
 इत्यर्थः श्रमनाशा यमस्यवृणा दक्षिणदिशाच, उदयाचलः
 वृद्धिः । सूर्योदय पर्वतः उदयाचलनामधेयस्तत्प्रान्तेस्थितो गिरिश्च

तत्रच कियन्ति वासराणि शङ्करसमाराधनेनातिवा-
 ह्य वाह्याति कीर्तितकीर्तिः सुप्रीतचेता अलञ्चकार
 जनेश्वराशाययिनीं सरणिम् । एवमासन्नानि त्रिदश-
 सदनानि पावनवनवाहिनीश्च तटिनी स्सम्भावयन्
 चिररात्रायाक्लान्तकलेवरशान्तस्वान्तो निमीलदल-
 नलिन निलयान्विहाय तन्मधुनि पानप्रमत्तभ्रमद्-
 मर प्रकर विरुतनान्दी समारभ्यमाणे चित्रे मदनना-
 टके, उपपते रिव कलाकरस्यकरसम्पर्कलवेनापिसङ्को-
 च मञ्चन्तीषु रविकामिनीषु कमलिनीषु, चिरवि-
 युक्तकुमुदिनीप्रेमाणमिव कौङ्कुमराणकैतवेन धारयति
 कुमुदिनीनायकं, नितान्तमलिनच्छायतां शनैरुपग-
 ञ्छति नववधूवदनपङ्कजे, निशादौ निशान्त माज-
 गाम । दूरादेवदृष्टमात्रे तस्मिन् सुचिर विलोकनाद-
 भिनवीभृतेनेव प्रणयपुञ्जेनातीव विकुर्वाणान् सर्वा-
 नेव वाष्प सलिलासार शोभितास्यसारसान् सम्भूया-
 वस्थितान् निसर्गानुराग शालिनो वन्धुवर्गान्यथाक्रमं
 प्राणाधिकान् प्राणमत् प्राणम्यतच कतिपयेन तेषाम्,

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१४७)

समालिङ्गयतचाङ्गेषु सकलै रुक्कलिकाऽतिविकलैः,
अथससम्भ्रम प्रधावितविधेयजनाधीयमान मासन-
मुपाविशदासीनेषु गुरुजनेषु, अपृच्छयतच कुशलं-
तैः, अजिज्ञासतच प्रत्येक मनामयं कनीयसाम्,
ततोऽति दुरासद तीर्थागत निजजनो

। नेश्वराशा उत्तरदिशा । वनं जङ्गम्, तटिनीः नदीः, 'निमीळ दिति,
दीयमानकवाटे शौण्डिकाकयेसति मयपास्ततोनिः क्राम्यन्तीति वस्तु-
तिः, नलिनमेव निलयः, चित्रइति, मधुपान प्रमत्तस्य नान्दीपाठक-
दितिभावः । उपपत्तेः आरस्य । पङ्कजइति, युक्तमेवैतत् पङ्कजस्य
ध्यायां क्रमेणमल्लिनच्छायतेति । निशान्त भिति सदनार्थकम्, एवंच
। धा भासालङ्कारो व्यज्यते, निशादौ निशाया अन्तस्य प्राप्त्यसम्भवेन
। वस्यापाततः प्रतीतेः । विकुर्वाणान् हृष्टमानसान् । उत्कलिकेति,
लिङ्गनस्येत्पाशयः । आधीयमानं दीयमानम् । तैः गुरुजनैः ।

चिन्तादिस्तत्कारं विन्दन्नतितरामनन्दत । विज्ञातभा-
वुकै स्तैरनुयुक्तो विषमतममृति प्रवृत्ति मादितः क्रमेण
कृत्स्नामेव न्यवेदयत् । तदुदन्तसन्ततिश्रवणाहित-
विस्मयास्तेमुदं परमासुपागमन्, अभ्युदैर्यैश्च तन्म-
हानुभावताया निवेदकानिवचनानि, कर्णाकर्णिकयाच
तावार्ता विश्रुतता मयासिषु जंगतीतलेषु, अवर्धत-
चवहुविधोतस्य कार्तिकराकाकला करकला कीर्तिल-
तिका, प्रतिव्यधत्तच गिरिगणगुरोर्गिरि माणं तदीय

माहांत्म्यम्, येत्रतस्यतनया विद्यापति दामोदर राम-
नाथ देवनाथ गोपीनाथ मधुसूदन जनार्दना भिष्म-
नो, दवीयसीमपि महामहोपाध्याय पदवीं दधाना,
अपाकृत भ्रूमण्डलपण्डिताभिमाना, असमानसम्मा-
ना, विकाशित भुवनानननलिनकानना, दीपिता
भिजनाः, प्रसन्ना, गुणसौरभलोभनिपतदस्तोक लोक-
मनोमधुपगणा, धीधनचणा, धिक्कृतधिषण धीर-
धिषणाः, सरसपेशलसत्यभाषणा, नवनवोद्यद्विशद्य-
मानसद्यशसः, विदितसर्वादिव्यविद्याः, संसद्यनन्य-
तुलितहृद्यानवद्य गद्यपद्यवैशद्यविद्योतितभारतीकाः,
द्युमणिद्युतयः, सदाश्रवाः, श्रितश्रौतकृत्याः, परपरीवा
दपराचीनचेतसः वाग्मिनः, हरिचरिताकलनकौतु-
किनः, नयोपनिषद्दूरदर्शिनः, रमणीय परस्परप्रेमशा-
लिनः, न्यायवादिनः, सोमपीथिनस्समासन्, तेऽपि
पितुः प्रभावं प्रतिपद्य परां प्रसन्नतां प्रापन्

सत्कारमिति, दूर्वाक्षतादिग्रहणमित्यर्थः । भातुकैः कुशलैः, प्रतिष्प-
धन्निराकरोत् । असमानम् अत्रुपमम्, धिषणः सुरगुरुः, उद्यद्विशद्य-
मानेत्यत्र कार्यकारण पौर्वापर्यविपर्ययलक्षणाऽतिशयोक्तिः । सदाश्रवाः
सत्यप्रतिज्ञाः सतां वचनेस्थिताश्च । उपनिषत् रहस्यम्, सोमपीथिनः
सोमयाजिनः ।

तेषा मादिमाश्रित्वारः प्रोच्चातिचारूच्चावचन्यायवचो-

गोचरोचित प्रचुरचिरविचारालुल चातुरी चमत्कारव-
यचकितचेतसा ऽवसायरसाभृतोशाब्दानुशासनेऽर्क-
स्येव कल्याणोदकतर्क सम्पर्क भागिविषये कर्कशम-
तिशालिता मर्षितेन तर्ककानन पञ्चाननेति पदेन
सनाथो गोपीनाथो निखिलप्रतिभाषिमनीषि मानमर्द-
नेन जनार्दनेन सार्धं मध्यापयन्तो मेधाविनोऽन्ते वा
सिनोव्यराजन्त ॥ तत्रा प्रतिहत प्रतिभा प्रतिभासितो
देवनाथस्तु प्रत्येकंतन्त्र मन्तरायापरतन्त्रो निरन्तर
मादरेण चिरेण यथेष्ट मध्यगीष्ट, समस्तशान्न मंपार
पारावार ममभ्रान्मतिवैभवेन मन्दरेण, यस्मादधीत्य-
दवीयसोऽपि दूरदर्शिदलादर माददाना निजदेशगौ-
रवोदवसितता मासेदिरे, यदालयः प्रस्थितस्यापि
कोविदकथायाः पन्थान मदर्शयदिव मण्डनमिश्रम-
न्दिरस्य सुषमाम्, यस्सङ्ख्यातिगात् सङ्ख्यावद्भिरपि
दुरववोधाभिषेयाद् कौमुदीनामधेय प्रधानान्निवन्धा-
न्निरमात्, यश्च विदुरोऽपि धृतराष्ट्रपक्षपाती, गोत्रा-
मोदनावस्थोऽपि देवनाथः, कलियुगजातजन्माऽपि
त्रेताश्रितः, प्रश्रितः, द्रयातिगोऽसाधारणः, स्वाहृत
माश्रमशुचितेन सुकृतेन पालयत्,

तेषाम्, उक्तानामष्टानां, मध्ये चत्वारः, विद्यापतिमारभ्य रामनाथान्ताः,
उच्चावचं नैकभेदम्, रसाभुता, राज्ञा, शालिहामित्यस्य स्वप्तायेत्यनेन

(१४८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

माहांत्म्यम्, येत्रतस्यतनया विद्यापति दामोदर राम-
नाथ देवनाथ गोपीनाथ मधुसूदन जनार्दना भिष्मा-
नो, दवीयसीमपि महामहोपाध्याय षड्वीं दधाना।
अपाकृत भ्रुमण्डलपण्डिताभिमाना, असमानसम्मा-
ना, विकाशित भुवनानननलिनकानना, दीपिता
भिजनाः, प्रसन्ना, गुणसौरभलोभनिपतदस्तोक लोक-
मनोमधुपगणा, धीधनचणा, धिक्कृतधिषण धी-
धिषणाः, सरसपेशलसत्यभाषणा, नवनवोद्यदिशद्य-
मानसद्यशसः, विदितसर्वदिव्यविद्याः, संसद्यनन्य-
तुलितहृद्यानवद्य गद्यपद्यवैशद्यविद्योतितभारतीकाः,
द्युमणिद्युतयः, सदाश्रवाः, श्रितश्रौतकृत्याः, परपरीवा-
दपराचीनचेतसः वाग्मिनः, हरिचरिताकलनकौतु-
किनः, नयोपनिषद्दूर्दर्शिनः, रमणीय परस्परप्रेमशा-
लिनः, न्यायवादिनः, सोमपीथिनस्समासन्, तेऽपि
पितुः प्रभावं प्रतिपद्य परां प्रसन्नतां प्रापन्

सत्कारमिति, दूर्वाक्षतादिग्रहणमित्यर्थः । भावुकैः कुशलैः, प्रति-
घञ्चनिराकरोत् । असमानम् अन्वपमम्, धिषणः सुरगुरुः, उद्यद्विष-
मानेत्यत्र कार्यकारण पौर्वापर्यविपर्ययलक्षणाऽतिशयोक्तिः । सदाश्रवाः
सत्यमतिज्ञाः सतां वचनेस्थिताश्च । उपनिषत् रहस्यम्, सोमपीथिनः
सोमयाजिनः ।

तेषां मादिमाश्रित्वारः प्रोच्चातिचारुच्चावचन्यायवचो-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१४९)

गोचरोचित प्रचुरचिरविचारतुल चातुरी चमत्कारच-
यचकितचेतसा ऽवसायरसाभृतोशाब्दानुशासनेऽर्क-
स्येव कल्याणोदकतर्क सम्पर्क भागिविषये कर्कशम-
तिशालिता मर्षितेन तर्ककानन पञ्चाननेति पदेन
सनाथो गोपीनाथो निखिलप्रतिभाषिमनीषि मानमर्द
नेन जनार्दनेन सार्धं मध्यापयन्तो मेधाविनोऽन्ते वा
सिनोव्यराजन्त ॥ तत्रा प्रतिहत प्रतिभा प्रतिभासितो
देवनाथस्तु प्रत्येकंतन्त्र मन्तरायापरतन्त्रो निरन्तर
मादरेण चिरेण यथेष्ट मध्यगीष्ट, समस्तशात्र मंपार
पारावार ममशान्मतिवैभवेन मन्दरेण, यस्मादधीत्य-
दवीयसोऽपि दूरदर्शिदलादर माददाना निजदेशगौ-
रवोदवसितता मासेदिरे, यदालयः प्रस्थितस्यापि
कोविदकथायाः पन्थान मदर्शयदिव मण्डनमिश्रम-
न्दिरस्य सुषमाम्, यस्सङ्ख्यातिगान् सङ्ख्यावद्भिरपि
दुरववोधाभिधेयान् कौमुदीनामधेय प्रधानान्निवन्धा-
न्निरमात्, यश्च विदुरोऽपि धृतराष्ट्रपक्षपाती, गोत्रा-
मोदनावस्थोऽपि देवनाथः, कलियुगजातजन्माऽपि
त्रेताश्रितः, प्रश्रितः, द्रयातिगोऽसाधारणः, स्वाहृत
माश्रममुचितेन सुकृतेन पालयन्,

तेषाम्, उक्तानामष्टानां, मध्ये चत्वारः, विद्यापतिमारभ्य रामनायान्ताः,
उच्चावचं नैकभेदम्, रसाभृता, राज्ञा, शालिह्वामित्यस्य अवसायेत्यनेन

(१५०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

प्राक्तनेनान्वयः । प्रतिभाषिमानः, प्रतिवादिनामभिमानः, सङ्ख्या बद्धिः
 बुधैः, कौमुदीति, अधिकरणकौमुदी, स्मृतिकौमुदी, साहित्य कौमुदी,
 मन्त्रकौमुदी प्रभृतीनित्यर्थः । विदुरः तन्नामधेयोऽर्जुनस्य सुहृत्, ज्ञाताच,
 धृतराष्ट्रः दुर्योधनजनकः धृतं राष्ट्रं राज्यं येनासौ धृतराष्ट्रो राजाच ।
 गोत्रामोदनम् पर्वतानां पृथिव्याश्च महर्षणम्, देवनाथः सुरेश स्तन्नामा-
 च । त्रेता एतदभिधानं युगम्, दक्षिण गार्हपत्याहवनीयाग्नयश्च । प्रश्रितः
 विनीतः, द्वायतिगः, निवृत्तरजस्तमोगुणः, असाधारणः अनुकितः

आम्नायस्मृति निदेशित मनुचरन्, विजितोन्मद
 मदनमालव वियोगिवनितावदनरोचिषा यशसा व-
 सुमतीं विभासयन्, अजीजनज्जनाना माह्लादम् ॥
 एवमेव भूमिदेवतापनिषूदनो मधुसूदनोऽपि मनो-
 मतयाऽवधुतमधुसखः, शैशवाकलित सकलविद्याव-
 दातहृदयः, सद्भिचाराभिनिवेश पेशलातिमांसल
 मीमांसोदयः, सोदयः, जल्पनीयानल्पकल्पपर्यन्तस्था-
 य्यनन्यदीयकल्पकल्पनाशक्ति—सीमन्तिनीतल्पभृतः,
 अलक्षितप्रति पक्षरक्षणदक्षविचक्षणः, सूक्ष्मतम (शे-
 मुपी) चेतनासूचिकाभि र्मोचनो ग्रन्थग्रन्थि निव-
 ह्म्य, समाराधको गणाधिपस्य, पारदृश्या विश्वाश्रि-
 तशास्त्रसरस्वदोषस्य, अवतारो वाग्देवतायाः, निख-
 धि प्रवृद्धानन्द विभावसु विकचवदनारविन्दतां ज-
 नतां प्रापयन्, उपदेशादानपात्रच्छात्रसन्दोहानुपदि-

ज्ञानं, न्यक्कृत केरलकमनीयकामिनीकपोलकान्त्या
कीर्त्या विशदयन् मेदिनीवलयमदीप्यततराम् । येन
विरचिता अदभ्रसद्युक्तिगर्भास्सन्दर्भानचिरस्यकस्य
नामापश्चिमचेतनाञ्चितस्य विपश्चितश्चेतश्चमत्स्व-
न्ति ॥ अथ स्वसजातीयवियुक्तश्वमितसम्बर्धनक्षमे
वहतिमनोभवाशुशुक्षणि सन्धुक्षणदक्षे दक्षिणसमीरणे,
मञ्जुलं गुञ्जति नवमञ्जुमञ्जरी रस सम्पलम्पटे
मिलिन्दपुञ्जे, मधुरकुहूरुतं मुहु स्समालपति ललना-
दशनां शुक्रातुकारि प्रवालमालशाल रसालशाल-
शाखावलम्बिनि तत्प्रसुतप्रसूनरसामवास्वादनो

भृमीति, एतेन मधुसूदनठक्कुरे हरे स्सादृश्यमभिषामूलयाव्यञ्जन
पावोध्य, भूमिदेवस्य भूमिदेवयोश्चतापनिपुदनत्वस्य साधारण धर्मत्वा
त् । मधुसखः कामः, अभिनिवेशः आग्रहः अभितः प्रवेशश्च, मांसलः
स्फीतः, मीमांसा विचारः, सोदयः उन्नतः, अनन्यदीयकल्पा अनुपमा,
नदभ्रावहुला, अञ्चितस्यपूजितस्य । स्वसजातीयेति, इवसितदक्षिणानिञ्ज-
योर्बायुत्वेनसाजात्यम्, सजातीयमुद्घमयन्तिलोका इतिवस्तुस्थितिः । आ-
शुशुक्षणिः अग्निः, सन्धुक्षणं दीपनम्, लम्पट इति, नायकविशेषव्यवहा-
रसमारोपान्मिलिन्दे समासोक्तिः, दशनांशुकोऽधरः, शालेति, शोभमा-
नेत्यर्थः । तदितिशाखार्थकम् ।

दितमुदिते ससुदये पिकानाम्, ऋतुनूतन सेमागम-
जातलज्जयेव विनतायां श्रितनवपलाशवाससिव्रततौ,

(१३२) ॐ श्रीनदीश्रीगङ्गाय नमः ॥

विरहदेहदाग्नाय कृतवदा माग्नि देवतायै ॥
न्यायश्रित्तिपतेः, पलाश कृष्णोत्पलेनश्चानोत्पति
जुहवतिपल्लवशकलेर्गोमिना प्रागपि हनेन कृतु
नायद्वेन, विरुच कपलोरत्तकाण्डहीत्तकृतं सं
कुल शोलाहलत्याकले प्रतिभानिधुःश्रिपलिले मगमि,
कान्तेन मां कं कुम्भमानत्रयकृत्तदलं कलपति कदम्बके
कामिनीनाम्, पञ्चमम्बेण प्रमुदिनमुद्गीयमानवम-
न्तरागापद्महृदयेषु लोकेषु, वात्स्यायनविवोवितवन्व
वहृविधां निधुवनक्रीडामनिशं विदधानेषु स्मरशर-
कृतकम्पदम्पतिजनेषु, कामसामन्तवसन्तपाश्ययेव
मल्लिकावकुलमालती मालया प्रतिवध्यमानेषु भृङ्गा-
टनासङ्गिनिशृङ्गाटके तरुण मानसेषु, पटवासवामितवस
नवदनै र्युवजनै मुंरजरवमनोहरमुच्चै र्गीयमानाश्ली-
लगीतिगाथादोहा निशमनेन विहसन्तीषु समन्ततो
नागरिक सीमन्तिनीषु, प्रसूनाशुगदैवतदरिद्रता
दूरीकरणदर्शितदातृभावे, वनितावयव इव कनकरुचि-
कम्पक चम्पकद्युति मनोरमे, पूर्वानुरागइव उत्कलि-
का निकरमेदुरागमे, भूपति भवनइव विकशितका-
ञ्चने, वेशसन्निवेशइव गणिकाशतद्रवपरायणमधुप-
गणे, वैद्यक

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१५३)

ऋतुः वसन्तः स्त्रीणांपुष्पसमयश्च, वाससीति, ऋतौ चतुर्थदिवसे
 त्र्यंवासो गृह्णन्ति स्त्रिय इत्याचारः । ऋकचेकरपत्रे, पल्लशकलैः पांस-
 खण्डैः, आगमिकेन, तान्त्रिकेण, वात्स्यायनः कामशास्त्रप्रणेता, पादयया
 पाशसमूहेन, शृङ्गाटके चतुष्पथे, पटवासः आवीरकः दूरीकरणेति, पुष्पा
 णामाच्युर्येणाधिकशरकाभादितिभावः, चम्पकद्युतिः चम्पकस्य तत्तदृशी
 वा कान्तिः, उत्कलिकेति, उत्कलिकाया उद्गतकोरकस्य उत्कण्ठाया वा
 निकरेणमेदुरस्सान्द्रः अगमोवृक्षोयत्र आगमोयस्येतिवा सतादृशः । का-
 श्वनपर्दं कचनारेतिभाषयाप्रथितस्य पुष्पस्य, सुवर्णस्यचवोधकम् । देशः
 ऐश्याजनाश्रयः, गणिका यूथिका वाराङ्गनाच, द्रवः केलिः द्रवणं च,
 मधुपो भ्रमरः मद्यपोव्यभिचारी च ।

इव शतप्राशामोदितजने, सुन्दरीस्तनइवनवमालिका
 समुद्दीपिते, द्वारवतीनगर इव माधवीस्मितधवलिते,
 वैभातिक विलासिनीश्क्षोजइव प्रियनखक्षतकिंशुभा
 भिरामे, केशवइव सुरोल्लासप्रकाशवे, संजातरजसा-
 पि उपभोग्यया प्रसूनसंहत्या चित्रीकृते, पुष्पन्धय
 निचयपरिधीयमान माधवीमधृनां दूरदर्शनादपि मयः
 प्रमाद्यतामहंयूनागपियूनामङ्गनाहैमवाद्भुयुग्म निग-
 ङगाढवन्धनेनाभिनन्दनीये विलसति सुरभिसमये, क
 दाचिदसौ देवनाथः प्रकृत्याद्यशक्तिभक्तियुक्तो गृहीत
 तदीयदीक्षो मन्त्रमिद्धिकामः कामाख्यागमनाय
 पितुः पादपद्मेषु प्रार्थयां वभूव । सचजगतीसङ्गति

(१५४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

कीर्तिस्स्वसङ्गिनमङ्गीचकारतङ्गमयितुम्, ततो देव-
नाथस्तदधिगम्य सुप्रीतमानसः प्रयाण समयं प्र-
तीक्षमाणस्तस्थौ ।

इति मैथिल श्रोत्रिय श्रीवालकृष्णमिश्र विरचिते
लक्ष्मीश्वरी चरिते तृतीयउच्छ्वासः ॥

शतप्राशः कवीरो भैषज्यंच, आमोदितः सुगन्धिविशेषंप्रापितः
आमयनिराकरणेन हर्षितश्च । नवमालिका सप्तला नवीनामालाच, माधवी
स्मितं वासन्तिका विकाशः माधवस्त्रीहसितंच । नन्दक्षतेति, इहविशेष-
विशेषणभारवैपरीत्यात्साधारणधर्मत्वं बोध्यम् । सुरोल्लासः उल्लसितं म
देवोल्लासश्च, प्रकाशके जनके, रजः स्त्रीणा मार्तवं परागश्च, चित्राक
किर्मिरिते विश्रयविषयीकृतेच । पुष्पन्धयोभ्रमरः, धीयमानं पीयमानम्
अहंयुनाम् अहङ्कारवताम्, अभिनन्दनीयइति, प्रमत्तस्यशृंगलयावन्धन
दितिभावः, सुग्भिः वमन्तः, आद्यशक्तिर्भगवती, स्वसङ्गिनमिति, नन्दे
काकिनमितिवात्तल्यं व्यज्यत इति ॥

इति तृतीयोच्छ्वास टिप्पणी ॥

❀ अथ चतुर्थोच्छ्वासः ❀

अनवगत नरेन्द्रभावं किमिमंजन मीहसेपरांभवितुम् ।
सोऽयमनन्यसदृक्षोऽवहितो जागर्तिजिह्मगत्रान् ॥१॥

अथामस्तरङ्गिणीप्रवाहइव हरिपदपरिच्युते, निपी
तासवइव गलितांशुके, अधोनिपतितंच, निशानाय-
के, पुष्कराकारकारोदेषु संपमितानुदयादेवचञ्चरीक
निचयानचिरेण मोचयितरि, मयूपमालामयेऽपि कौ
शिककुलान्धकारकारके, मित्रेऽपि कोकशोकपरिप-
न्थितामुपगते पुरुहूतवधू पाग्निजातप्रसूनइव, लोका
लोकलोचनइव, गगनाङ्गणरत्नप्रदीपकइव, दृक्
पथमवतीर्णे विभाकरे, कृतापचितिकृत्यः शुभेऽहनि
प्रदक्षिणं ज्वलतिभव्ये हव्यवाहने, शिशिरसौमनसा-
मोदनोदने वहत्यनुकूलेपवमाने, प्रसन्नाननासु आ-
शासु, पुरस्ताच्चरति घृतधवलपीवरपयोधरे धेनुमण्ड-
ले, परिलसति श्रुतिपारयायिनि विश्रुते श्रोत्रियगणे
कनककलसप्रतीकाशकुचयुगलविनतायामग्रतः स्थि
तायां दिव्यवनितायामसौ धोविन्दः प्रकामं कामाख्यां
कामप्रतिमानेन मानन्द ममन्देहेन समंदेवनाथेन
प्रतस्थे । गत्वाच क्रियतिदूरे सविशेषभीषणस्रोतो
भिरतुलां, प्रोपितभर्तृकामिवोर्मि

श्रीः । नरेन्द्रः विषवैधो राजा च, सदृक्षः सदृशः अवहितः नावधानः,

❀ अथ चतुर्थोच्छ्वासः ❀

अनवगत नरेद्रभावं किमिमंजन मीहसेपरांभवितुम् ।
सोऽयमनन्यसदृक्षोऽवहितो जागर्तिजिह्वगत्रात ॥१॥

अथामस्तरङ्गिणीप्रवाहइव हरिपदपरिच्युते, निपी
तासवइव गलितांशुके. अधोनिपतितेच, निशानाय-
के, पुष्कराकारकारोदरेषु संयमितानुदयादेवचञ्चरीक
निचयानचिरेण मोचयितरि, मयूषमालामयेऽपि क्री
शिककुलान्धकारकारके, मित्रेऽपि कोकशोक्कपरि-
न्थितामुपगते पुरुहूतवधू पाणिजातप्रसूनइव, लोका
लोकलोचनइव, गगनाङ्गणरत्नप्रदीपकइव, इन्द्र
पथमवतीर्णे विभाकरे, कृतापचितिकृत्यः शुभेऽपि
प्रदक्षिणं ज्वलतिभव्ये हव्यवाहने, शिशिरवन्मन्द-
मोदनोदने वहत्यनुकूलेपवमाने, प्रसन्नानन्दे क-
शासु, पुरस्ताच्चरति धृतधवलपीवरपयोऽपि इन्द्र-
ले, परिलसति श्रुतिपारयायिनि विश्रुते इन्द्रिय-
कनककलसप्रतीकाशकृचयुगलविन्दे इन्द्रिय-
तायां दिव्यवनितायामसौ धोविन्दः इन्द्रिय-
कामप्रतिमानेन नानन्द ममन्दे इन्द्रिय-
प्रतस्थे । गत्वाच क्रियतिद्वे इन्द्रिय-
मिःतुलां, प्रोपित भर्तृकासिन्दे-

श्रीः । नरेन्द्रः विषयेषो राजाः, इन्द्रः, इन्द्रिय-...

निष्पन्नः सन्तः रूपायाम्भ्यः, मन्मथस्य मन्मथस्यः सन्मथस्यः ।
 इत्यन्तेन मन्मथस्य मन्मथस्यः मन्मथस्यः मन्मथस्यः ।
 नवान् । इतिप्रसङ्गात्तः विद्याभ्यासः, नेष्टुः विद्याभ्यासः ।
 सुकर्मकारकाय कर्मकारकायः सन्मथस्यः, मन्मथस्यः, मन्मथस्यः ।
 मन्मथस्यः, मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः ।
 मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः ।
 मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः ।
 मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः ।
 मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः ।
 मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः । मन्मथस्यः ।

मालाकुलां, अदध्येतृप्रकृतिमिवदर्शितावतीं, वाग्दे-
 वतामिव पाठीन शालाश्रितां, यमिमनोवृत्तिमिव अस-
 कृदाकलितनकां, भोज्यभवनभूमिमिवविविधावहार-
 गम्भृतां, क्वचित् मरमीरुद्ववनीमिव तरणि विलमितां
 क्वचित् दण्डकामिवागाधकवन्धां, क्वचित् द्रुमशाखा-
 मिवोत्तानपुष्करां, राजन्यस्यापि केवलेन तपोवलेन
 ब्रह्मर्षितां गतवतो नूतनविधे स्त्रिशंकुशोकवाग्धिव-
 हित्रस्य विश्वामित्रस्य भगिनीं भगवतीं कौशिकीं द-
 दर्श । तत्रच विहितस्नानादिकृत्यः कतिपयेनवा-
 सरेणसरणिक्रमेण प्रवणीकरणोच्चाटनादिपटलपरिपाटी-
 पाटवित चाडुतररटितजनसंकटं, वाटनिकटवर्तिवाटि-
 काघटित मनोरमकमलाकरकणकुसुमपरिमलमयामो-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१५७)

दि मलयमारुतान्दोलित मिलितमिलिन्दवृन्दमालती
 व्रततिनिकेतनान्तिकसञ्चभाणचाम्पेयरुचिरुचिरतनु
 लताभिर्मृगलोचनाभिः चीनमेचकसिचयाञ्चित प्रक-
 टितप्रायस्तनगिरीशावलम्बि बन्धनातिविभ्यत्कुन्तल
 भुजङ्गमसंयमनच्छन्नदूरीकृतदुकूल त्रिवलिवाहुमूल
 दर्शनेन वशीकृतैः कटाक्षविशिखनि क्षेपणेनवेधित
 हृदयैरध्वगसमुदयैस्सङ्कटं, तपनीयकान्त्याऽपिश्याम-
 या प्रमदया, विभक्तेनाप्यपृथग्जनेन

माला परम्परा । आवर्तः अम्भसांभ्रमः, शास्त्राद्यावृष्टिश्च । पाठीन
 शालाश्रितां पाठीनशालाभ्यां मत्स्यविशेषाभ्यामाश्रितां पाठकजनागारमा-
 भितांच आकांकितः दृष्टोविपर्याकृतश्च । नक्रस्तदभिधानो जलचरविशेषः
 नासागुंचनक्रम "नासाग्रेचित्तस्मिवत्" इतिहि पातञ्जलसूत्रम् । अवहारो
 ग्राहः शर्करादिस्वादकृतं भक्षणीयञ्च । तरणिः नौकादिवाकरश्च । दण्ड
 कादण्डकारण्यम्, अगाधकवन्धां गम्भीरजलां श्वभ्रस्थितकवन्धाभिषटा
 नवांश्च । उत्तानपुष्कराम् अगभीरमलिलाम् ऊर्ध्वास्य शयितविहगांश्च ।
 पटलंसमूहा, पाटवितः पटः, चाटु मियम्, सङ्कटं व्याप्तम्, वाटः पथः,
 वाटिका उपवनम्, घटितः निर्मितः, गिरीशः हिमाचलः शिवश्च, वि-
 भ्यदिति, इतरोऽपिबन्धनाद्विभ्यत् शिवमवलम्बत इति, सङ्कटं दुस्तरम्,
 तपनीयं सुवर्णम्, श्यामया श्यामनरूपया मुग्धयौवनयाच, विभक्तेन पृथग्भू-
 तेन विशिष्टभक्तेनच, अपृथग्जनेन पृथग्भूतजनभिन्नेन, अपामरणनीचेनच

जनेनचालितं, दिपमाशुभशासनैकपरवशं, प्रति
 निधिमिव विद्याधरपुरस्य, तौर्यत्रिक निर्माणसीमान

(१५८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

मिव विश्वकर्मणः, अध्यापनालयं कलाकलापस्य,
 प्रयोगधाम काम कामाख्याद्यांगमाभिधेयस्य, तिल-
 कातिललितालिकानां, यौवनमददेशितविदग्धतानां
 विमुग्धनैगमानां, कामकुलदेवतानां, मुक्तावलीभिर्गपि
 निषेवितोग्रकृचशालिनीनाम् अंशुकोचिनकृत्यकारि
 विकुरस्थितीनां, बहुविधासपत्नरत्नमालिकाञ्छलेन
 ग्रहगणमपिवशमानयन्तीनां, वलिन्नयवलिततया वै-
 रोचनिपुरीतोप्यधिकश्रियमावहन्तीनां, स्मरणगोचरी
 कृतशरीरमपिस्मरं सपदिनरुणयन्तीनाम्, उज्वलम-
 तिमतीनाम्, इतस्ततोभ्रमन्तीनां, रमणीमणीनां म-
 णिमयमञ्जुमञ्जीर शिञ्जितर्भनोहरं. वङ्गभूमिभूषा
 करं नगरं समामसाद । यत्र यमः केशपाशेषु, निय-
 मोनखक्षतेषु, आसनवन्धो निधुवनेषु, प्राणायाम-
 स्तदवसानेषु, प्रत्याहारश्चैलाञ्चलेषु, धारणा वशोरुहे-
 षु, ध्यानं विटपाग्रगामिषु वलीमुखेषु, समाधिस्मुरता
 न्तरालेषु, वन्धनविमुक्ति

अद्विष्टं भूषितम्, शोभनैकेतिपत्नेन गजशागन्पागवश्यविशोच्यजमानि
 गतिश्रवं व्यञ्जयति । यौवनिकं नृत्यपीतवाद्यम् । प्रयोगोऽनुष्ठानम्, अंशु
 कोपाटः, यौवनमददेशितोऽनेन पशोऽनेनाजन्मनं गम्यते, नैगमानां
 का निगमदेशितद्वय । मुक्तावलीभिः मौक्तिकमालाभिः मुक्तजनयन
 चिद्व, उग्रकृचः उग्रः शिखरगोसाकृचः । अंशुतोनिश्रमि, वेगवर्ष

... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..

... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..

[१] अथ वरुणा इत्यपि वा पाठः ।

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६१)

अथ निशीथे कौतूहलियेषु नागरिकेषु केनचि-
न्मान्त्रिकेणादसीय शौलितभिक्षिशालितापरिचित्रो-
पाकृतोच्चायन प्रणालिकया कियद्दुदानीयमानो देव-
नाथः पाथश्रमनाटयाऽपि निद्रया भयादिव सपदि
निराकृतं नयन नलिनं निशायामपि ममुन्मीलयन्,
ऊर्ध्वनिध्वानमध्याममानमात्मानं कलयन्नेव केतनीकृ-
तो नितान्तमातङ्केन, किङ्करीकृतोहृदयकम्पनेन,
क्षेत्रीकृतो वैवर्णेन, विषयीकृतस्तकलांगसंगिना स्वे-
दोदयेन आत्मसात्कृतश्चिन्ता सन्तानेन, आलि-
ङ्गितो वाष्पोत्पीडेन, समञ्चितो रोमाञ्चेन,
निःकर्तव्यताविमृष्टउडूढशास्त्रीयगूढविषयोऽपि क्षणमु-
परिपार्श्वेऽधो दिक्षुविदिक्षु च प्राक्षिपद्विस्मृतनिमेषं
त्रक्षुः । ततो हा तात ! हा तात ! नोदीक्षसे मन्दभाग
धेयं तनयम्, किमेतदकस्माद्गुपनतं, महीतलं विहा
य विहायसभायापितोऽपि अहह नासादयामि स्थि-
गताम्. किन्तु केनाप्याकृष्यमाण इव कुत्रचिद्ब्रजा-
मि, नजानेकस्यवा कुतोवा विषममिदं विजृम्भित-
म्, तदेतदपायतोऽह्नाय परित्रायतां परित्रायता मिति-
तारतारै स्वरै रचेतनेष्वपि निजवेदनावबोध माद-
धानः प्रतिध्वानरूपेणोपाधिना भवनभित्तिकाऽभिलि-
खित गीर्वाणगणेनाऽपि तरुणकरुणया कृतानुभाषणः

(१६०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

नारायणमिव शङ्खचक्राञ्चितं, हरमिवविधृतत्रिशूलं
 काश्मीरप्रदेशमिवकामनैकसम्पादकं देवीमुपाभितु
 मागतैरिव चित्रस्थितै स्त्रिदशानिकरैर्विराजितं, पशुरु-
 धिररक्ताजिरं श्रीतारामन्दिरं विलोक्यमुदमाप्नुवन्तु
 पागमत् , भानुमानप्यध्वश्रमकृान्तइवसानुमन्तमा-
 श्रयत् । ततोऽसौ विधिमनुरुध्यमानोव्यधत्त संध्यास-
 म्बन्धिकरणीयम् , पूजकेनद्विजेननीराजनायापावृते
 द्वारे समपूजयदात्मजोदवाचितैरर्चनसमुचितैर्भगवती
 मकीटलूनैः प्रसूनैः ।

प्रतिकृतिः प्रतिबिम्बः, एतेनकपोलेवैमल्यातिशयोध्वन्यते । चन्द्रं
 बियोगिनीतापदायकत्वाद्विष्टुं कर्पूरंच, स्वाभिप्रायं स्वाभिप्रायविषयम् ।
 नाकनायकनिकायं देवमन्दिरम् , चन्द्रिकाद्वेषत्रिषयभूतया चन्द्रिकाषिक
 स्वच्छयेति यावत् , वलनंवेष्टनम् , भवेति, तन्मन्दिरकवाटं दृष्टवन्तो नपुन
 रसंसारमायान्तीतिभावः । भारतव्याहृतं भरतप्रणीतं नाट्यशास्त्रम् , प
 ताका, वैजयन्तीरूपके प्रसिद्धं पताकास्थानंच, शैलूषो विल्ववृक्षोनटश्च,
 ईहामृगः ईहाप्रधानोमृगः क्रोकः रूपकप्रभेदश्च, चक्रं यन्त्रविशेषआगम-
 शास्त्रप्रसिद्धः, अस्त्रविशेषश्च, ताभ्यां मध्येकरेचस्थितत्वादञ्चितम् , विधु
 तेति, अभ्यन्तरे त्रिशूलधारणं बोध्यम् । कामनैकसम्पादकं कामनाया
 अभीष्टस्य एकं कामसदृशस्यानेकस्य पूरकं जनकंच । अजिरम् प्राङ्गणम्
 सानुमन्तं पर्वतम् , अपावृते उद्धादिने, अकीटलूनैरिति कीटेनच्छिद्रित-
 स्यपुष्पस्य देवार्चने प्रतिषेधस्मरणात् ।

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६१)

अथ निशीथे कौतूहलिकेषु नागरिकेषु केनचि-
न्मान्त्रिकेणादसीय शीलितिद्धिशालितापरिचित्री-
षाकृतोच्चायन प्रणालिकया क्रियदुदानीयमानो देव-
नाथः पाथश्रमगाढयाऽपि निद्रया भयादिव सपदि
निराकृतं नयन नलिनं निशायामपि ममुन्मीलयन्,
ऊर्ध्वमध्वानमध्यासमानमात्मानं कलयन्नेव केतनीकृ-
तो नितान्तमातङ्केन, किङ्करीकृतोहृदयकम्पनेन,
क्षेत्रीकृतो वैवर्ण्येन, विषयीकृतस्तकलांगसंगिना स्वे-
दोदयेन आत्मसात्कृतश्चिन्ता सन्तानेन, आलि-
ङ्गितो वाष्पोत्पीडेन, समञ्चितो रोमाञ्चन,
किङ्कर्तव्यताविमूढउडूढशास्त्रीयगूढविषयोऽपि क्षणमु-
परिपार्श्वेऽधो दिक्षुविदिक्षु च प्राक्षिपद्विस्मृतनिमेषं
चक्षुः । ततो हा तात ! हा तात ! नोदीक्षसे मन्दभाग
धेयं तनयम्, किमेतदकस्माद्गुपनतं, महीतलं विहा
य विहायसमायापितोऽपि अहह नासादयामि स्थि-
रताम्. किन्तु केनाप्याकृष्यमाण इव कुत्रचिद्ब्रजा-
मि, नजानेकस्यवा कुतोवा विषममिदं विजृम्भत-
म्, तदेतदपायतोऽह्नाय परित्रायतां परित्रायता मिति-
तारतारैस्त्वरै रचेतनेष्वपि निजवेदनावबोध माद-
धानः प्रतिध्वानरूपेणोपाधिना भवनभित्तिकाऽभिलि-
खित गीर्वाणगणेनाऽपि तरुणकरुणया कृतानुभाषणः

पितरं प्राबोधयत । तत एतदीयादावेदनादर्वागमां
 सर्वानवद्यविबुधपतिः प्रबुद्धस्तदवस्थयायुतं सुतं मसु
 दीक्ष्यविपर्यान्त्रयान् गोचरयितुमाचलन्त्या विन्ना
 या विनिश्चित्यवृत्तान्नमनाकुलितमना विपत्कदम्बा
 पहाणि श्राजगदम्बाया अविलम्बित मवलम्बयतां प
 दाम्बुज मित्युदाजहार । अनन्तर मनुष्टितेऽपि ज्ञान
 यितुर्निदेशिते स्वमिवदेव्या अप्यङ्घ्रिकमलमुत्क्रामित
 मवलोक्य हन्त हन्त ताग्निचरणोऽपि चारणगणस
 रणि माकृष्यते, हा कष्टम्, किंकरोमि, किंमाश्रयामि,
 कस्मैनिवेदयामि,

परिचिचीषा परिचयेच्छो, उच्चायनम् उच्चाटनम्, विहायसम् अ
 काशम्, अपायतोऽन्तरायतः, अह्नायशीघ्रम्, उपाधिना छद्मना, चा
 रणगणसरणिम् आकाशम्,

कागतिः, कउपायः, किंशरणम्, अहो विसदृश
 परिणामिता प्रयाणशकुनानाम्, हातात ? हातात ?
 द्रुतमवतादित्यार्तनादं विललाप । ततो गृह्यतामेतर्हि
 तर्हि गोविन्दस्यैव पदाङ्गुष्ठ मित्यनुज्ञया पितुस्तथैव
 प्रयतमानो मन्दतममपिनास्पन्दत । अथाधिगत्य प्र
 योजनजननचणे निजाचरणे विफलता मक्षीण मन्दा
 क्षक्षितावसकृत्परीक्षितं सम्भ्रुयसखिभिस्समानै स्तमुन्न
 यितुमुग्रप्रयोग मातन्वानेऽपि तस्मिन् नचमनागपि

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६३)

चचालाङ्गुष्ठं गोविन्दचरणस्य, एवं नवकामिनी कल्पा
यिताप्रवासागत प्रियमद्भूत प्रमदाक्षणकल्याक्षणदाप्र-
तिक्रियेवतस्यश्रयमगच्छत्, उदन्तमेत मादीपयितु-
मिवोदियाय मेदुरोरगेण प्राच्याचलचूडामणिस्तरणिः,
अमीषायभिमानइव तमोविननाश, गोविन्दगोचरेण
नगरैमिवारज्यतैन्द्रीवदन मारुणेन रागेण, उद्ब्रजनं
प्रयुञ्जानानां जनानां समवायइव कैरवचनं संकोच
माञ्चत्, गोविन्दतनयाननमिव कमलकाननं वि-
काशमासादयत्, विभाकरंकिरणाइवैषाप्रवृत्तिः पुरम-
भिव्यापत्, व्यर्थीभूतप्रयोगसमुदयास्ते माशोक्तना
नुभावतयास्वधार्य सिद्धतां प्रवृद्धाभिदर्शनोत्कलि-
काभिराकृष्टा स्पह सहमेण नगर्यासिनां समायाय
निटिलतटनिहिताञ्जलिपुटाः प्रणिपत्याभिनव ग्भो-
धरधीरध्वनिगम्भीरस्तिग्धया गिरा गोविन्द मेलयत्,
स्तुतिभिरेषपस्तोपितश्चतेर्निश्चलतारकेण लोचनेन
निपीयमानो नूनमय मनूनः प्रभावो भगवत्या भक्त
केशवाग्निधितारिण्या इश्रीतारिण्या शरणमारवरथे
वेत्यभिधाय प्रशंसाभिस्तानभ्यनन्दयत् ।

अथ संजातविश्मयात्तस्माद्गगनात्तिर्गत्य नादिने
न दिवसेन नीलाब्जानिपावनवन दिग्प्रभुवित्त-

पितरं प्राबोधयत । तत एतदीयादावेदनादर्वागतौ
 सर्वानवद्यविवुधपतिः प्रबुद्धस्तदवस्थयायुतं सुतं सप्त
 द्वीक्ष्यविषयनिचयान् गोचरयितुमाचलन्त्या विन्
 या विनिश्चित्यवृत्तान्तमनाकुलितमना विपत्कदम्भा
 पहारि श्राजगदम्बाया अदिलम्बित मवलम्ब्यतां प
 दाम्बुज मित्युदाजहार । अनन्तर मनुष्ठितेऽपि जन
 यितुर्निदेशिते स्वमिवदेव्याअप्यंघ्रिकमलमुत्कामित
 मवलोक्य हन्त हन्त तारिणीचरणोऽपि चारणगणस
 रणि माकृष्यते, हा कष्टम्, किंकरोमि, किंमाश्रयामि,
 कस्मैनिवेदयामि,

परिचिचीषा परिचयेच्छो, उच्चापनम् उच्चाटनम्, विहापसम्
 काशम्, अपायतोऽन्तरायतः, अह्नायशीघ्रम्, उपाधिना छद्मना,
 रणगणमरणम् आकाशम्,

कागतिः, कउपायः, किंशरणम्, अहो विसदृश
 परिणामिता प्रथाणशकुनानाम्, हातात ? हातात ?
 द्रुतमवतादित्यार्तनादं विललाप । ततो गृह्यतामेतर्हि
 तर्हि गोविन्दस्यैव पदाङ्गुष्ठ मित्यनुज्ञया पितुस्तथैव
 प्रयतमानो मन्दतममपिनास्पन्दत । अथाधिगत्य प्र
 योजनजननचणे निजाचरणे विफलता मक्षीण मन्दा
 क्षमितावमकृत्परीक्षितं सम्भ्रूयसखिभिस्ममाने स्तमुष्
 यितुमुग्रप्रयोग मातन्वानेऽपि तस्मिन् नचमनागपि

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६३)

वचालाङ्गुष्ठं गोविन्दचरणस्य, एवं नवकामिनी कल्पा
यिताप्रवासागत प्रियसङ्गत प्रमदाक्षणकल्याक्षणदाप्र-
वतस्यक्षयमगच्छत्, उदन्तमेत मादीपयितु-
मिवोदियाय मेदुरोरगेण प्राच्याचलचूडामणिस्तरणिः,
अमीपापभिमानइव तमोविननाश, गोविन्दगोचरेण
नगरमिवारज्यतैन्द्रीवदन मारुणेन गगेण, उद्वज्जनं
प्रयुञ्जानानां जनानां समवायइव कैरवन्नं संकोच
माञ्चत्, गोविन्दतनयाननमिव कमलकाननं वि-
काशमासादयत्, विभाकरंकिरगाइवैपाप्रवृत्तिः पुम-
भिव्यापत्, व्यर्थाभूतप्रयोगसमुदयास्ते साक्षात्कृता
नुभावतयाऽवधार्य विद्धतां प्रवृद्धाभिदर्शनोत्कलि-
काभिराकृष्टा स्पृह सहस्रेण नगरवासिनां समायाय
निटिलस्रनिहिताञ्जलिपुटाः प्रणिपत्याभिनव भो-
धरधीर्ध्वनिगम्भीरस्तिरधया गिरा गोविन्द मेहयत्,
स्तुतिभिरेपपरितोपितश्चतेर्निश्चलतारकेण लोचनेन
निपीयमानो नूनमय मनूनः प्रभावो भगवत्या भक्त-
केशवाग्निधितारिण्या इश्रीतारिण्या श्ररणमारवस्थे
वेत्यभिषाय प्रशंसाभिरतानभ्यनन्दयत् ।

अथ संजातविश्रमयात्तस्मान्नगराभिर्गत्य नाधिदे-
न दिवसेन नीलाचन्यानिपावनवन दिव्यमन्दिर-

पितरं प्राबोधयत । तत एतदीयादावेदनादर्वाणो
 सर्वानवद्यविबुधपतिः प्रबुद्धस्तदवस्थयायुतं सुतं
 द्वीक्ष्यविषयनिचयान् गोचरयितुमाचलन्त्या ।
 या विनिश्चित्यवृत्तान्तमनाकुलितमना विपत्कदम्ब
 पहारि श्राजगदम्बाया अविलम्बित मवलम्ब्यतां
 दाम्बुज मित्युदाजहार । अनन्तर मनुष्ठितेऽपि ज्ञ
 यितुर्निदेशिते स्वमिवदेव्या अप्यंघ्रिकमलसुत्कामिन
 मवलोक्य हन्त हन्त तारिणीचरणोऽपि चारणगणस
 रणि माकृष्यते, हा कष्टम्, किंकरोमि, किंमाश्रयामि,
 कस्मैनिवेदयामि,

परिचिचीषा पश्चिचेच्छो, उच्चायनम् उच्चाटनम्, विरागमम्
 काशम्, अपायतोऽन्तरायतः, अदनायशीघ्रम्, उपाधिना छद्मना,
 रणगणमरणम् आकाशम्,

कागतिः, कउपायः, किंशरणम्, अहो विसदृश
 परिणामिता प्रयाणशकुनानाम्, हातात ? हाताता
 द्रुतमवतादित्यार्तनादं विललाप । ततो गृह्यतामेतर्हि
 तर्हि गोविन्दस्यैव पदाद्भुष्ट मित्यनुज्ञया पितुस्तथैव
 प्रयतमानो मन्दतममपिनास्पन्दत । अयाधिगत्य
 योजनजननचणे निजाचरणे विफलता मर्त्रीण मन्दा
 क्षिप्तावमकृत्सर्गक्षितं सम्भ्रूयमपिभिस्ममानं स्तमुष
 चितुमुग्रप्रयोग मानन्वानेऽपि तस्मिन् नचपनागति

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६३)

त्रचालाङ्गुष्ठं गोविन्दचरणस्य, एवं नवकामिनी कल्पा
येताप्रवासागत प्रियसङ्गत प्रमदाक्षणकल्याक्षणदाप्र-
तेक्रियेवतस्यक्षयमगच्छत्, उदन्तमेत मादीपयितु-
मेवोदियाय मेदुरोरगेण प्राच्याचलचूडामणिस्तरणिः,
प्रमीषामभिमानइव तमोविननाश, गोविन्दगोचरेण
गर्गमिवारज्यतैन्द्रीवदन मारुणेन रागेण, उद्ब्रजनं
।युञ्जानानां जनानां समवायइव कैरवन्नं संकोच
।ञ्चत्, गोविन्दतनयाननमिव कमलकाननं वि-
हाशमासादयत्, विभाकर्गकिरणइवैपाप्रवृत्तिः पुरम-
भेव्यापत्, व्यर्थाभूतप्रयोगसमुदयास्ते साक्षात्कृता
कुभावतयाऽवधार्य सिद्धतां प्रवृद्धाभिदर्शनोत्कलि-
काभिराकृष्टा स्पृह सहमेण नगरवासिनां समायाय
निटिलतटनिहिताञ्जलिपुटाः प्रणिपत्याभिनव भो-
धरधीग्धनिगम्भीरस्तिग्धया गिरा गोविन्द मैडयद्,
स्तुतिभिरेषपरितोपितश्चतैर्निश्चलतारकेण लोचनेन
निपीयमानो नूनमय मनूनः प्रभावो भगवत्या भक्त
केशवाग्निधितारिण्या इश्रीतारिण्या श्ररणसारसस्यै
वेत्यभिधाय प्रशंसाभिस्तानभ्यनन्दयत् ।

अथ संजातविश्मयात्तस्मान्नगरान्निर्गत्य नाधिकं
न दिवसेन नीलाचलातिपावनवन विन्यस्तनिल-

यां, नरहरिणनायका

विसदृशेति असम्पत्तयेतिभावः । एतर्हि अधुना, चणे खपाते, तौभूमौ, तं देवनाथम्, असकृत्परीक्षित मित्युग्रप्रयोगविशेषणम्, नरेऽज्ञानं तिमिरंच, रागेण प्रेम्णा रक्ततयाच, उद्वजनमुखाटनम्, तिरो लो भाक्तः, षेडयन् अस्तुवन् अनूनः सर्वः, । नरहरिणनायको नरः

कृतिमिव पूर्वकाष्ठाकलितोदयां प्रह्लादेष्टदायिनीं च, नारायणमूर्तिमिव ब्रह्मपुत्रोपास्यमानपादां, विपिनभूमिमिव भैरव भ्राजितां घण्टारवाञ्जिताञ्च, रत्यादिस्थायिभावाभिव्यक्तिमिव प्रतीतानुभावां सुकृतभृतेनलभ्यां च, उद्यदादित्यमण्डले नेव रक्तांशुकैः न, सूचनीयवृत्तविशेषेणैव चूलिकोद्भासितेन, विधिविवेकेनेव गण्डनविकाशितेन, हृद्गिरप्रणयिमानसेनेव विलसत्केशवेशेन, ममीचीनचित्रेणैव दिव्यवर्णभासुगेण, नीलकण्ठेनेव कौमागमोदकरेण, कुमारिका निकरेण, नोनृत्यमानां देवतैरिव कामरूपवर्तिभिः कञ्चुकिजनेरिव शुद्धान्तस्थितैः, अमाध्यमिकैरिव न्यक्कृत विषयिभिः, दहन दग्धगजाहैरिव राजप्रियैः, विप्रैः पूज्यमानां, हामधूमधूमरित शशधरोल्लेखि शिखरानिमुन्दरमन्दिगं, महदुत्पादयित्रीमपि सुदगाम, अनाश्रितामपि व्यापिकां, प्राचीन्थितामपि

पूर्वेति, पूर्वकाष्ठायां प्राच्यां कलितोदयिनी उदयोपपा, पूर्व काष्ठादि

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६५)

वासर्थः, प्रह्लादेष्टदायिनीं प्रह्लादः प्रकृष्टभामोदस्तएवेष्टस्तस्य, प्रह्ला-
दस्य हिरण्यरुशिपोरात्मजस्य यदिष्टं तस्यच दायिकाम्, ब्रह्मपुत्रोनदो-
नारदश्च, पादः प्रत्यन्तपर्वतः चरणश्च, भैरवश्चिषवोभयानकोदेशश्च, घ-
ण्टारवः घण्टायाः शब्दः, घण्टारवाशणपुष्पिका । प्रतीतः ख्यातोज्ञातश्च,
अनुभावः प्रभावस्त्वेदादिश्च. सुहृतेति, द्वितीयस्यै “पुण्यवन्तः प्रमिण्व
न्नियोगिन्द्रतमन्ततिम् ” इत्यभिधानाज्ञानुपपत्तिः, अंशुसंबन्धनम् अंशुकः
किरणः, चूलिकाचूरीलाक्षाभरणम् “ अन्तर्यवनिकातंस्यैश्चूलिकार्थस्य
सूचना ” इत्युक्तकृष्णसूचनाविशेषश्च, विधिविदेकोपीमांमानिवन्धः,
मण्डनं भूषणं मण्डनमिश्रश्चमण्डनः, केशवेशः केशरचना केशोवेशश्च केशव
ईशश्चिवश्च, वर्णःस्वरूपं जातिः नीलपीतादिश्च, नीलकण्ठोमयूरश्चिष-
श्च, सौमारापोदः शैशवस्य कार्तिकेयस्यचापोदः, नोनूयमाना मतिब्रयेन
स्तूयमानाम्, कामरूपवर्तिभिः कामरूपे तःभिधानेदेशे इच्छाधीनरूपे च
स्थितैः, कञ्चुकिजनैः, “ अन्तः पुरचरोद्वहो विप्रोगुणगणान्विनः, सर्व
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञः कञ्चुकोत्पनिधीयते इत्युक्तकृष्णैर्लोकैः, शुद्धान्तस्थितैः
विपजान्तः करणे राजावगोषेच स्थितैः, माध्यमिको विषयज्ञानयोरस्त्य-
त्ववादीमुद्धमघानशिष्यः, विषयि इन्द्रियं विषयविशिष्टं ज्ञानं विषयोज्ञानं
चेतियावत्, राजार्हः राजयोग्यंरस्तु अगुरुश्च, शशधरोल्लोखशिखरेत्यने-
नौक्षत्यं मन्दिरे व्यज्यते, महत् महत्परिमाणविशिष्टं महत्त्वमन्तः कर-
णं च, सूक्ष्माम् अणुस्वरूपां निरवयवद्रवरूपां च, सूक्ष्मतरोंपादान्त्वमेव
भवति सूक्ष्मस्वनुमहद्दुपादानन्व विधि विगोषातिभावः । अनाभिता म
हृत्तिभूतां कारणानाश्रितान् च. एतैः विशेषणैर्मूलप्रकृतिरूपत्वं कामाख्या
यां व्यज्यते, “ सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ” “ हेतुमदनित्यमव्यापिनक्रिय
मनेकमाश्रितं लिङ्गम्, सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ” इति

यां, नरहरिणनायका

विसदृशेति असम्यक्तयेतिभावः । एतर्हि अधुना, चणे रत्ने
 तौभूमौ, तं देवनाथम्, असकृत्परीक्षित मित्युग्रप्रयोगविशेषणम्,
 ऽज्ञानं तिमिरंच, रागेण प्रेम्णा म्क्तनयाच, उद्ब्रजनमुच्चाटनम्,
 लो भालः, ऐडयन् अम्तुवन् अनूनः सर्वः, । नरहरिणनायको न

कृतिमिव पूर्वकाष्ठाकलितोदयां प्रह्लादेष्टदायिनी
 च, नारायणमूर्तिमिव ब्रह्मपुत्रोपास्यमानपादां, विरि
 न भूमिमिव भैरव भ्राजितां घण्टारवाञ्जिताञ्च, र
 त्यादिस्थायिभावाभिव्यक्तिमिव प्रतीतानुभावां सुकृ
 तभृतेनलभ्यां च, उद्यदादित्यमण्डले नेव रक्तांशुकै
 न, सूचनीयवृत्तविशेषेणैव चूलिकोद्भासितेन, विधि
 विवेकेनेव गण्डनविकाशितेन, हृद्गिरप्रणयिमानसे
 नेव विलसत्केशवेशेन, समीचीनचित्रेणैव दिव्यवर्ण
 भासुणेन, नीलकण्ठेनेव कौमागमोदकरेण, कुमारिका
 निकरेण, नोनुयमानां देवतैरिव कामरूपवर्तिभिः
 कञ्चुकिजनैरिव शुद्धान्तस्थितैः, अमाध्यमिकैरपि
 न्यक्कृत विपयिभिः, दहन दग्धराजार्हेरपि गजप्रियैः
 विप्रैः पूज्यमानां, होमधूमधूमरित शशधरोल्लेखि शि
 खगतिसुन्दरमन्दिगं, महदुत्पादयित्रीमपि सूक्ष्माम्
 अनाश्रितामपि व्यापिकां, प्राचीस्थितामपि

पूर्वेति, पूर्वकाष्ठायां प्राच्यां कलितोदर्शित उदयोपया, पूर्व काष्ठा

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६५)

वाऽर्थः, प्रह्लादेष्टदायिनीं प्रह्लादः प्रकृष्टभामोदस्तएवेष्टस्तस्य, प्रह्ला-
दस्य हिरण्यकशिपोरात्मजस्य यदिष्टं तस्यच दायिकाम्, ब्रह्मपुत्रो नदो-
नारदश्च, पादः प्रत्यन्तपर्वतः चरणश्च, भैरवश्च शिवो भयानको देशश्च, घ-
ण्टारवः घण्टायाः शब्दः, घण्टारवाशणपुष्पिका । मतीतः ख्यातो ज्ञातश्च,
अनुभावः प्रभावस्त्वेदादिश्च, सुकृतेति, द्वितीयपक्षे “पुण्यवन्तः प्रमिष्व
न्तियोगिवद्रसमन्ततिम्” इत्यभिधानान्नानुपपत्तिः, अंशुकं वसनम् अंशुकः
किरणः, चूलिका चूरीलाक्षाभरणम् “अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य
सूचना” इत्युक्तलक्षणसूचनाविशेषश्च, विधिविरेकोमीमांसानिवन्धः,
मण्डनं भूषणं मण्डनमिश्रश्चमण्डनः, केशवेशः केशरचना केशवेशश्च केशव
ईशश्चेश्वरश्च, वर्णः स्वरूपं जातिः नीलपीतादिश्च, नीलकण्ठो मयूरश्चेश्व-
श्च, कौमारामोदः शैशवस्य कार्तिकेयस्य चामोदः, नोनूयमाना मतिशयेन
स्तूयमानाम्, कामरूपवर्तिभिः कामरूपे तःभिधानेदेशे इच्छाधीनरूपे च
स्थितैः, कञ्चुकिजनैः, “अन्तः पुरचरोद्बो विप्रोगुणगणान्वितः, सर्व
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणैर्लोकैः, शुद्धान्तस्थितैः
विमलान्तः करणे राजावगोषेच स्थितैः, माध्यमिको विषयज्ञानयोरसत्प-
त्ववादीमुद्धमघानशिष्यः, विषयि इन्द्रियं विषयविशिष्टं ज्ञानं विषयो ज्ञानं
चेति यावत्, राजार्हः राजयोग्यं वस्तु अगुरुश्च, शशधरोल्लेखिशिखरेत्यने-
नोन्नत्यं मन्दिरे व्यज्यते, महत् महत्परिमाणविशिष्टं महत्त्वमन्तः कर-
णं च, सूक्ष्माम् अणुस्वरूपां निरवयवद्रव्यरूपां च, सूक्ष्मतरुपादानत्वमेव
भवति सूक्ष्मस्य नतु महदुपादानत्वमिति विरोधातिभावः । अनाधिता म
वृत्तिभूतां कारणानाश्रितां च, एतैः विशेषणैर्मूलप्रकृतिरूपत्वं कामारूपा
यां व्यज्यते, “सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः” “हेतुमदनित्यमव्यापिमक्रिय
मनेकमाश्रितं लिङ्गम्, सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम्” इति

(१६६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

साङ्ख्यकारिकायामीश्वरकृष्णेनाभिधानात् ॥

दक्षिणपद प्रापणीयां, प्रतिपेधितसुरास्पर्शानपिदि-
जन्मनस्सुरालयं नयमानां, भारतवर्षप्रमुखभृषां, का-
माख्या मधिदर्शं मपरोक्षलक्षणदेवता दर्शभृतां, ददर्श !
तत्र च तां समाराधयदागमोदितैर्मोदितः प्रकारेः, व-
पुरमार्जयन्मण्डलेषु कुण्डस्य, अशनवमनमण्डनशुभ्र-
दानैर्वृन्दान्यमानयत्कुमाङ्गिकाम्, अतोपयन्न देवी
सपर्यापगयणाच्च द्विजातीन्, अतनोदात्मजन्मनोम-
नोस्माधनोपाय मवधानेन, गिरिगुहागृहे गृहीतवासो
विलोकयन् गमणीयः नदतां नदतरंगाणां दिष्टया
बहुदिष्टं हृष्ट मानसोऽध्यतिष्ठत् । अथ गणना
त्रापगमेऽभिनवमीमन्तिनी मन्दाक्षेपिवक्त्रेणक्षीय-
माणेषु शंवल्लिनीजलेषु, पृथुच्छवधात्र्याः पयोधप-
ति तीव्रदीधितिकरे, सेल्लल्लनाजनस्तन नितम्ब-
शैल्याम्कालनेग्विशनेऽज्ञानतां श्रयतिमल्लिलेमग्ग्याः
वृष्टिगोविनममिमन्थापदग्धं कृथान्कणकटम्बक-
मिद किम्पानिकरकनवान्कमलिनी कामुकेनाहार्णमा-
कलय्य पुनर्जाशुय प्रमदाकचगिगेशं मगति शिगिं
प्रिरन्नुधिल्लन विगधनादिवपनात् प्लायमानं मर-
केने, आरमेय ताश्रयणमन्ताभिनमनिभान्नपद-

कान्ताकरकुशेशयेषु, जघनघनाघातमसहमानेन
 नितम्बिनीनां क्रीडारवकैतवेन तारमारुदता पुलिने-
 पलायमानेन पाथसा प्रसादितेषु. हृदयस्थिति वाञ्छ
 येव स्मणीनां श्रुतिपद प्रविष्ट पयोव्युदसन व्याधयमा
 नेनमूर्धा मञ्जुलेषु, अभिजात जलजातजलजातकौ
 तूहलेषु मनोहरेषु, चरमाचलचूडान्तिकचलत्तरणिकि
 रणाकलित निस्तलसमीरणायनजालकसमीपे समी-
 हयापुरसुषमावलोकनस्य स्थितानां वनितानां सपदि
 पाटीरपङ्कानुलेपित स्तनतनूदरवदनेषु शोभामावहत्-
 सुकुङ्कुमस्थासकस्य पुरःस्थापित हाटकमृदुलदलपुटित
 ताम्बूलवीटिका परिपूरित शातकुम्भभाजनभ्राजितसु-
 भ्रांशुविशद पर्यङ्किकासमामीनोज्ज्वलवेशशालिनी-
 नां कलाकलापप्रवीणानां, वचनस्वरविजितवीणानां,
 व्यजनवातविधूयमान बाहुव्रतलि वक्षोरुहवदनवम-
 नानां वारविलासिनीनां, तैस्तैर्विचेष्टिते रामन्नपथेन
 प्रशान्तताप तयारमणीये वासरावसाने विहरतामहं
 श्रुतां श्रुतां विमुह्यमानेमनसि, अतिक्रामति निदाघ
 ममयेऽविलम्बित मप्रवामिहर्पावापनक्षमं वर्षागमं
 विभावयन्न मकृन्नममृत्यु जगज्जननादिशक्तिनती
 मनङ्गवतीभगवतीं ग्राणाय गुणग्राणायनाय पगवर्तन।
 एवं तत्तद्विषयवाशयेन सुप्रविशेय माःशुवन ३५

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६९)

रापकृत्य तथा प्रहृष्टचेता व्यतीत्यायानेन कतिपयाने
 इसोगेहं प्रीतिकेतनेन तनयेन समं समाययौ । एतदी
 यादागमनात्पुरैव झटित्यागत्यकीर्तिर्भुवनतलमुद्गा-
 सयन्ती प्राचीकशचेतां सिचिरं चातकायितानि-
 बन्धुतानाम्,

घनः सान्द्रः, पाथसाजलेन, प्रसादितेषु प्रसन्नतां प्रापितेषु रमणीये
 शिवितियावत्, अभिजातेति, अभिजातं रचिरं जलजातं कामं
 यत्र तस्मिन् जलेजातेषु कौतुहलेषु इत्यर्थः । निस्तलसमीरणायनजाळकं
 बर्तुकं गवाक्षजाळकम् । तनूदरं, कृशोदरम् । स्थासकार्य चार्चिवपरय ।
 चण्डकवेषः, विमलवेषः, घृंगारवेषश्च । तैस्तैः । अनिर्वचनीयैः । जन-
 नादीति । आदिनास्थिति प्रलययोः परिग्रहः । अनङ्गवतीम्, अशरीरि-
 णीम्, गुणेति, गुणानां प्राप्तेः समूहै रायताय विरहताय । आयानेन,
 आगमेन । अनेहसः, कालान् ॥

मिलिताश्रुता गोविन्दमभ्यनन्दयन्नादैरैः प्रणयातिश-
 यावबोधनकरैः । अथ वादिमानसमानोन्माथकरो दे-
 वनाथश्चिरमागयोदीरितोचित क्रियाप्रचयाचरणेन वि-
 रचनेनच तन्त्रकौमुदीपराध्यागमनिबन्धानामविन्द
 तानन्यगामिनी मागमाचार्यपदवीम् । एतेनसङ्गता
 श्रसकलाएवसोदरा भन्तुदिनं तातपादमापादयन्सुदिन
 मतितमां नवनवैः शास्त्रीयदल्पनाकौशलैः । पिता
 च समुचिताचार मकारयत्कुलकन्यकारत्न परिग्रहं-

कान्ताकरकुशेशयेषु, जघनघनाघातमसहमानेनेव
 नितम्बिनीनां क्रीडारवकैतवेन तारमारुदता पुलिने-
 पलायमानेन पाथसा प्रसादितेषु. हृदयस्थिति वाञ्छ
 येव रमणीनां श्रुतिपद प्रविष्ट पयोव्युदसन व्याधूयमा
 नेनमूर्धा मञ्जुलेषु, अभिजात जलजातजलजातकौ
 तूहलेषु मनोदरेषु, चरमाचलचूडान्तिकचलत्तरणिकि
 रणाकलित निस्तलसमीरणायनजालकसमीपे समी-
 हयापुरसुषमावलोकनस्य स्थितानां वनितानां सपदि
 पाटीरपङ्कानुलेपित स्तनतनूदग्बदनेषु शोभामावहत्-
 सुकुङ्कुमस्थासकस्य पुरःस्थापित हाटकमृदुलदलपुष्टि
 ताम्बूलवीटिका परिपूरित शातकुम्भभाजन भ्राजितसु-
 भ्रांशुविशद पर्यङ्किकासमामीनोज्ज्वलवेशशालिनी-
 नां कलाकलापप्रवीणानां, वचनस्वरविजितवीणानां,
 व्यजनवातविधूयमान बाहुव्रतति वक्षोरुहवदनवस-
 नानां वारविलासिनीनां, तैस्तेर्विचेष्टिते रासन्नपथेन
 प्रशान्तताप तयारमणीये वासरावसाने विहरतामटं
 घृनां घृनां विमुह्यमानेमनसि, अतिक्रामति निदाघ
 ममयेऽविलम्बित मप्रवामिदृर्पावापनक्षमं वर्षागमं
 विभावयन्न मकृन्नमस्सृत्य जगज्जननादिशक्तिनी
 मनङ्गवतीभगवतीं ग्राणाय शुणग्रामायनाय पगवर्तना
 एवं तत्तद्विषयवाक्षणेन सुत्रविशेष माधुवन कृतद-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६९)

रापकृत्य तथा प्रहृष्टचेता व्यतीत्यायानेन कतिपयाने
 हसोगेहं प्रीतिकेतनेन तनयेन लमं समाययौ । एतदी
 यादागमनात्पुरैव झटित्यागत्यकीर्तिर्भुवनतलमुद्धा-
 सयन्ती प्राचीकशचेतां सिचिरं चातकायितानि-
 वन्धुतानाम्,

घनः सान्द्रः, पाथसाजलेन, प्रसादितेषु प्रसन्नतां प्रापितेषु रमर्णायै
 वेतियावत्, अभिजातेति, अभिजातं रुचिरं जलजातं कमलं
 । तस्मिन् जलेजातेषु कौतुहलेषु इत्यर्थः । निस्तलसमीरणायनजालकं
 तुल्यं गवाक्षजालकम् । तनुदरं, कृशोदरम् । स्थासकस्य चार्चिकस्य ।
 षड्भक्तेशः, विमलवेशः, घृंगारवेशश्च । तैस्तैः. अनिर्वचनीयैः । जन-
 दीति. आदिनास्थिति प्रलययोः परिग्रहः । अनङ्गवतीम्, अशरीरि-
 त्, गुणेति, गुणानां ग्रामैः समूहै रायताय विस्तृताय । जायानेन,
 । अनेहसः, कालान् ॥

मिलिताश्चता गोविन्दमभ्यनन्दयन्नादरैः प्रणयातिश-
 यावबोधनकरैः । अथ वादिमानसमानोन्माथकरो दे-
 वनाथश्चिरमागमोदीरितोचित क्रियाप्रचयाचरणेन वि-
 रचनेनच तन्त्रकौमुदीपराध्यागमनिवन्धानामविन्द-
 तानन्यगामिनी मागमाचार्यपदवीम् । एतेनसङ्गता
 श्रसकलाएवसोदरा अनुदिनं तातपादमापादयन्सुदिन
 मतितर्मां नवनवैः शास्त्रीयकल्पनाकौशलैः । पिता
 च समुचिताचार मकारयत्कुलकन्यकारत्न परिश्रय-

कान्ताकरकुशेशयेषु, जवनवनाघातममहमानेनैव
 नितम्बिनीनां क्रीडारवकेतवेन नारमारुहता पुलित-
 पलायमानेन पाथमा प्रसादितेषु. हृदयस्थिति वाञ्छ
 येव रमणीनां श्रुतिपद प्रविष्ट पयोव्युदमन व्याधूयमा
 नेनमूर्धा मञ्जुलेषु, अभिजात जलजातजलजातकौ
 तूहलेषु मनोहरेषु, त्रसमाचलचूडान्तिकचलत्तरणिकि
 रणाकलित निस्तलसमीरणायनजालकसमीपे समी-
 हयापुरसुषमावलोकनस्य स्थितानां वनितानां सपदि
 पाठीरपङ्कानुलेपित स्तनतनूदरवदनेषु शोभामावहव-
 सुकुङ्कुमस्थासकस्य पुरःस्थापित हाटकमृदुलदलपुटित
 ताम्बूलवीटिका परिपूरित शातकुम्भभाजनभ्राजितसु-
 भ्रांशुविशद पर्यङ्किकासमासीनोज्ज्वलवेशशालिनी-
 नां कलाकलापप्रवीणानां, वचनस्वरविजितवीणानां,
 व्यजनवातविधूयमान बाहुव्रतति वक्षोरुहवदनवस-
 नानां वारविलासिनीनां, तैस्तैर्विचेष्टितै रासन्नपथेन
 प्रशान्तताप तयारमणीये वासरावसाने विहरतामहं
 यूनां यूनां विमुह्यमाने मनसि, अतिक्रामति निदाघ
 समयेऽविलम्बित मप्रवासिहर्षावापनक्षमं वर्षागमं
 विभावयन्न सकृन्नमस्कृत्य जगज्जननादिशक्तिमती
 मनङ्गवती भगवतीं ग्रामाय गुणग्रामायताय परावर्तत ।
 एवं तत्तद्विषयवीक्षणेन सुखविशेष माप्नुवन्न कृतदु-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१६९)

रापकृत्य तथा प्रहृष्टचेता व्यतीत्यायानेन कतिपयाने
हसोगेहं प्रीतिकेतनेन तनयेन समं समाययौ । एतदी
यादागमनात्पुरैव झटित्यागत्यकीर्तिर्भुवनतलमुद्गा-
सयन्ती प्राचीकशचेतां सिचिरं चातकायितानि-
वन्धुतानाम्,

घनः सान्द्रः, पायसाजलेन, प्रसादितेषु प्रसन्नतां प्रापितेषु रमणीये
ष्वितिपावत्, अभिजातेति, अभिजातं रुचिरं जडजातं कमलं
यत्र तस्मिन् जलेजातेषु कौतुहलेषु इत्यर्थः । निस्तलसमीरणायनजालकं
वर्तुकं गवाक्षजालकम् । तनूदरं, कृशोदरम् । स्यासकस्य चार्चिकपस्य ।
चण्डकवेशः, विमलवेशः, शृंगारवेशश्च । तैस्तैः अनिर्वचनार्थैः । जन-
नादीति. आदिनास्थिति प्रलयपोः परिग्रहः । अनङ्गवतीम्, अशरीरि-
णीम्, गुणेति, गुणानां ग्रामैः समूहै रायताय पिस्तृताय । आयानेन,
आगमेन । अनेहसः, कालान् ॥

मिलिताश्रुता गोविन्दसभ्यतन्दयन्नादरैः प्रणयातिश-
यावबोधनकरैः । अथ वादिमानसमानोन्माथकरो दे-
वनाथश्चिरमागमोदीरितोचित क्रियाप्रचयाचरणेन वि-
रचनेनच तन्त्रकौमुदीपराध्यागमनिवन्धानामविन्द-
तानन्यगामिनी मागमाचार्यपदवीम् । एतेनमङ्गता
श्रसकलाएवसोदरा अनुदिनं तातपादमापादयन्सुदित
मतितमां नवनवैः शास्त्रीयकल्पनाकौशलैः । पिता
च समुचिताचार मकारयत्कुलकन्यकारत्न परिग्रह्य-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१७१)

रसरणे रज्ञानतिमिरवारणैकतरणेः स्पर्शमणे रम्बिके
वारुन्धतीव सावित्रीव सुकन्येव रोहिणीव वैदेहीव
सतीनामशेषवर वर्णिनीनां ललामभूतायां-

आपाद्यन्, प्रापयन् । एषां विद्यापतिप्रभृतीनाम् । उपयामः, परि-
यः । समयमाने, प्राप्नुवति । अयमपताम्, शुभावहविधिन्वाप्तताम् ।
खुर्क क्षेमम् । भवा जाता ।

ललनायां सकललोकलोचनचमत्कारिणी चन्द्रकला
प्रतिपदीव, अभितस्समुद्भासयन्तीकान्तिरशाणक-
षणोल्लिखितमणिसंहताविव, प्रोद्दामातप निवारयित्री
पयोदप्रभा प्रावृषीव, सुमनश्शतानन्दिनी विपिनवी-
थी सुरभिशोभायामिवान्ववायसमवायप्रदीपनायसम
जायतवालिकानाम । ववौचतदा रजसापरिशीलित
स्त्रवन्तीसलिलकणशीतलः प्रसूनपरिचयामोदसुर-
भिर्भाविभुवनसौभाग्यमभिशंसन्निव मालयोनभसि-
नभस्वान्, प्रचकाशेपरमनावृतोभास्वान्, प्रमोद
यन्त्यस्सकलानभिन्नुः पूञ्जीभूतप्रभूतघनसारपराग
धवलाः कलाः कलाकरस्य. अतितरामदीप्यतप्रद-
क्षिणार्चिससञ्चयसंसूचित मद्गलागमा आगमामयो
ऽगारेष्वाहिताग्नीनाम्, अकस्मादेवसतामुल्लास हृद
यम्, विमलतमनीलाम्बरतामापेदिरे हरिदङ्गना स्त-

१ मद्गलागमाश्चोतवैश्वानराग्निताग्नीनां मन्दिरेषु, इति वा पाठः ।

मिस्राभिसारिकाहव, अवापच क्षणदा सान्वयाम्
 भिरुयाम् । ततस्सङ्कलितगणितसारो दैवपण्डितः
 प्रमादादिरहितः पुरहितः पुरोहितः पुरोहितश्च कुत्सि-
 तदैवसुत्सारयितुकामावुत्साहेन विहितोत्सवं जनक-
 मकाश्यतां विधिवोधिताधिगमोपेत चेतसा श्रील-
 क्ष्मीत्यभिधानसंविधाना दिक्क्रियाकदम्बक मेकादशे
 दिवसे, युक्तरुपश्चायं स्पर्शमणेरलक्ष्मी समुद्रवः,
 क्रोड् क्रीडत्पोततया द्वादिनीवशुशुभेतदीया धात्री ।
 ततः प्रभृति परिपोष्यमाणासा तरसा समेधमानाप-
 घनाशरदिवसमुदित शैशवसुधांशुमण्डला नैकविध-
 मनुभवन्ती शिशुतोचितसुखं, सखीभिस्सममूहवहलैः
 कुतूहलै रतन्वती परमं प्रमोदं, पराचीनार्वाचीन
 पुरन्धीजनोपचीयमानकुलव्यवहृतिपरिचयाऽपजहार-
 करणमान्तरं समेषाम् । एवमतियातेषुकति

सकलेत्याद्युभयपक्षे विशेषणं योजनीयम्, प्रतिपदि द्वितीयायाश्च
 “ प्रतिपद्यन्द्रमिवमजानृपम् ” इतिभारविश्लोकव्याख्यायांमल्लिनाथेनाभि-
 धानान्, शाणः निकषः, आतपः खेदो रौद्रश्च, सुमनश्शतं सञ्चेतसां
 पुण्याणां च शतम्, धीयीपंक्तिः, सुरभिर्वमन्तः, अपरिशीलितः अतंपृक्तः,
 सूवन्तानदी सुरभि र्वनोद्गः पाठयः पत्नयमम्बन्धी, अर्चिदिशवा, आग-
 माद्ययः श्रौताप्रयः, नीलाश्वरानां नीलस्याकाशस्य वसनस्य च मम्बन्धिप्रताम,
 न्वयां क्षमभुम्बवंददातीतिक्षणदेतियोगवतीम्, अमिष्यामभिधानम्

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१७३)

पुरहितः, पुरहितकारकः पुरोहितः पुगातर्कयुक्तः पुरोहितः पुरोधाः,
 प्रादिनाग्रहदानपरिग्रहः, स्पर्शमणेः स्पर्शमणिठक्कुरात् चिन्तामणेश्च,
 कक्ष्मी तन्नाम्नी धनंच, परम्परितरूपकम्. पोतश्शिशुस्तरीश्च, हादिनी
 तदी, अपघनोवयवः, ऊहस्तर्कः तेन विमलबुद्धिमत्त्वं व्यज्यते पुरन्ध्री
 स्त्री, आन्तरंकरणमनः ।

पयहायनेषु कामकामिनीमपिकेनाप्य विश्रामराम-
 णीयकभरेण ह्येपयन्ती, सुचिरस्थायिशोचिषाचक्षण
 प्रभामप्यधः कुर्वती, मृदुलविशदपेशलावितथभारती,
 नवसुधामयीं वसुधामातन्वती, सम्बिदा विषममपि
 विषयं विशन्ती, श्रेयसि मानसं निदधती, जनयितृ-
 प्रभृतिधरणि विबुधा नाराधयन्ती, पदनख समतया
 साधुषु सुधादीधितिं साधयन्ती. सांसिद्धिकमधुरहृ-
 शापरिशीलितसेविनी, मेधाविनी, विनीताऽपि नी-
 तिशालिनी, मनोरमाऽपि चारुहासिनी, मध्यक्षामाऽपि
 प्रमिताक्षरा, सुवर्णालङ्कारभृताऽपि सुवर्णालङ्कृता,
 शुचिस्वरूपाऽपि तपोऽनुगता, अपण्याऽपि ज्योति
 ष्मती, वैश्रवणश्रीरिवालकोद्भासिता न्यायविद्येवसद-
 वयवलक्षणा, प्रसून समयस्थितिरिव सुप्रसन्नकानना,
 विद्योतितदशनवासन्तिका सव्यसाचिनेव विलङ्-
 धितकर्ण स्थितिना नयनयुगलेन राजिता, सत्कवि-
 तेव दूषणविरहिता सद्भावशोभिता मुकुमाराऽलङ्कार
 सङ्कीर्णा वारुवृत्ता रुचिरचरणाच, दमयन्तीवसहस्रनेत्र

मिस्राभिसारिकाह्व, अवापच क्षणदा सान्त्रयाम्
 भिरुयाम् । ततस्सङ्कलितगणितसारे देवपण्डितः
 प्रमादादिरहितः पुरहितः पुरोहितः पुरोहितश्च कृत्स्नि-
 तदैवसुत्सारयितुकामावुत्साहेन विहितोत्सवं जनक-
 मकारयतां विधिवोधिताधिगमोपेत चेतसा श्रील-
 क्ष्मीत्यभिधानसंविधाना दिक्क्रियाकदम्बक मेकादशे
 दिवसे, युक्तरुपश्चायं स्पर्शमणेरलक्ष्मी समुद्रवः,
 क्रोड् क्रीडत्पोततया द्वादिनीवशुशुभेतदीया धात्री ।
 ततः प्रभृति परिपोष्यमाणासा तरसा समेधमानाप-
 घनाशरदिवसमुदित शैशवसुधांशुमण्डला नैकविध-
 मनुभवन्ती शिशुतोचितसुखं, सखीभिस्सममूहवहलैः
 कुतूहलै रतन्वती परमं प्रमोदं, पराचीनार्वाचीन
 पुरन्ध्रीजनोपचीयमानकुलव्यवहृतिपरिचयाऽपजहार-
 करणामान्तरं समेषाम् । एवमतियातेषुकृति

सकलेत्याद्युभयपक्षे विशेषणं योजनीयम्, प्रतिपदि द्वितीयायाः
 “ प्रतिपद्यन्द्रमिवप्रजानृपम् ” इतिभारविश्लोकव्याख्यायांपल्लिनाथेनाभि-
 धानात्, शाणः निकषः, आतपः खेदो रौद्रश्च, सुमनश्शतं सञ्चेतसां
 पुष्पाणांच शतम्, वीथीपंक्तिः, सुरभिर्वसन्तः, अपरिशीलितः असंपृक्तः,
 सूवन्तीनदी सुरभि र्मनोहः मालयः मलयसम्बन्धी, अर्चिश्शिखा, आग-
 माग्रयः श्रौताग्रयः, नीलाम्बरतांनीलस्याकाशस्य वसन्स्यचसम्बन्धिताम्,
 ५ क्षणमुत्सवंददातीतिक्षणदेतियोगवतीम्, अभिष्यामभिधानम्

(१७४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

विश्रमयकारिणी, कृष्णामूर्तिरिवाक्रूरसदयहृदया शोभ
नव्यजनाकृतिरिव सद्दंशसम्भवा, उमेव गौरी आर्या
शिवार्चनं निरताच, दुर्गेव निरस्तचामरा चरणावधी
रित ताम्राभिमाना आवर्त्यमानचारित्राच, कल्लोलि-
नीव लावण्यस्य, यष्टिकेवहाटकस्य, शलाकेवकर्पूर

केनापि अनिर्वचनीयेन, ह्येपयन्तीलज्जयन्ती, शोचिषाकान्त्या, अथ
इति विद्युतोदीप्तेः क्षणिकत्वादित्याशयः, अतएव क्षणप्रभापदोपादानम्,
विशदास्वच्छा, संविदेति तेनात्र सौक्ष्म्यं व्यज्यते, घरणिविबुधोद्विजः,
पृथ्वीदेवश्च, कौमारे पृथ्वीपूजनस्यमिथिलायामाचारात्, साधुषु सुन्दरेषु
साधयन्ती अनुमापयन्ती, सेविनीदासी, विनीतानीतिरहिता विनयवती
च, मनोरमाच्छन्दोमनोज्ञाच, एवमग्रेऽपि सुवर्णालंकारः हेमोपादानकोऽ-
लङ्कारः शोभनस्वरूपस्यतादृशस्वरूपायावाभूषणंच, शुचिः ग्रीष्मः प्रयतश्च,
तपोमाघःतपस्याच, अपर्ण्याज्योतिष्मतीपदाभिधेयालता ज्योतिष्मतीज्यो-
तिर्युक्ताच, वैश्रवणः कुबेरः अलकोद्भासिता अलकेनालकायां चोद्भासि-
ता, अवयवलक्षणानि अङ्गेषु समुद्रोक्तानिचिद्धानिप्रतिज्ञाहेत्वादीनां लक्ष-
णानि च, सुप्रसन्नकानना सुप्रसन्नक माननं यस्याः सुप्रसन्नं काननं यस्यां
सा, सव्यसाचिनाऽर्जुनेन, कर्णस्थितिः वीरकर्णस्यमर्यादा श्रवसः स्थिति-
श्च, अदूषणाद्वेषादिभिः श्रुतिकटुत्वापुष्टार्थत्ववाच्यरसत्वादिभिश्शब्दार्थ-
संगतैः दोषैर्विधुरा, सद्भावः साधुतासतीभक्तिस्सन्तोविभावादयोभावाश्च,
सुकुमाग अतिमृदुला सौकुमार्यगुणोपेताच, अलङ्कारसङ्कीर्णा अलङ्कारै-
स्तादृक्कादिभिर्व्याप्ता सदकरालङ्कारवतीच, चारुवृत्तारुचिचरित्रा ता-
दृशच्छन्दस्काच, चरणः पदं श्लोकपादश्च, महस्रनेत्रविश्रमयः सहस्रसूक्ष्म

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀   (१७५)

कस्य नयनरयेन्द्रस्य चाश्चर्यम्, अमूरमदपट्टदया अकूपमकठिनम् अकूरेनद
 भिधानेना मद्रयं हृदयं चरयास्मा, मृदंणः सर्माचीनं कुञ्जनवाविधोदेषुम्,
 गौरी गौरवर्णातदभिधेषाच, एरुमप्रेऽपि आर्णश्रिष्टाच, ऋवाचिने शिवायाः
 पार्श्व्यादिप्रवस्य च पूजनम्, कौमारेतस्याचारात् । चामरः च गर्गभृगवेण
 रत्तदाख्योगक्षमथ, ताम्रोघातुरत्तदभिधानोगक्षमथ, काट्योलिनागरद्विणी ।

पूरस्य, आकृतिरिवोज्ज्वलस्य, यस्मीवपीचूपस्य, छेत्रेव
 पाठीर द्रवस्य, वल्लरीवकाञ्चनस्य, द्विजपति मां-
 दनाग्रमिव अप्रतिहतशामनेव विजयवैजयन्तीव मा-
 नस्वरुपमिव मदनस्य, अभिदेयतेव यौन्दर्यस्य, म-
 न्दुरैव लोचनतुरङ्गसरस्य, (रसणीय) मनोतमर्गदिलसा-
 गमक पदमिवकमलसम्भवस्य, सृतिरिदायेतकमा
 परम आलोकसर्गावदेहदीप्तिभिः, तमोगर्भादुत्पन्नल
 पान्तिभिः, त्रिभ्रमयीवाभरण प्रशास्त्रिः, शोदधि रसैः
 न्द्रीणां, गौलिमालागणिरस्य, दरीणां, र मितिः स्येता ।
 शाल्या शालीनतानाम्, काण्वतिर्भूताचार, ज्योतिः,
 कुलीन कन्यकानां, देदरहरित्कविजयं, त्रिभ्रमरी, ज
 रिद्विन्वतामपिद्दस्तः परयता, परिणेषताम, रमभा ।

इति मेघिल शौरिय श्रीशाल्मलीश्वरी चरितम्

शिविते श्रीशाल्मलीश्वरी चरितम् इति श्रीशाल्मलीश्वरी चरितम्
 एतन्महाशयि विष्णुशक्तिः १२७१२२२२, १२७१२२२२, १२७१२२२२, १२७१२२२२

इति श्रीशाल्मलीश्वरी चरितम् इति श्रीशाल्मलीश्वरी चरितम्

(१७४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

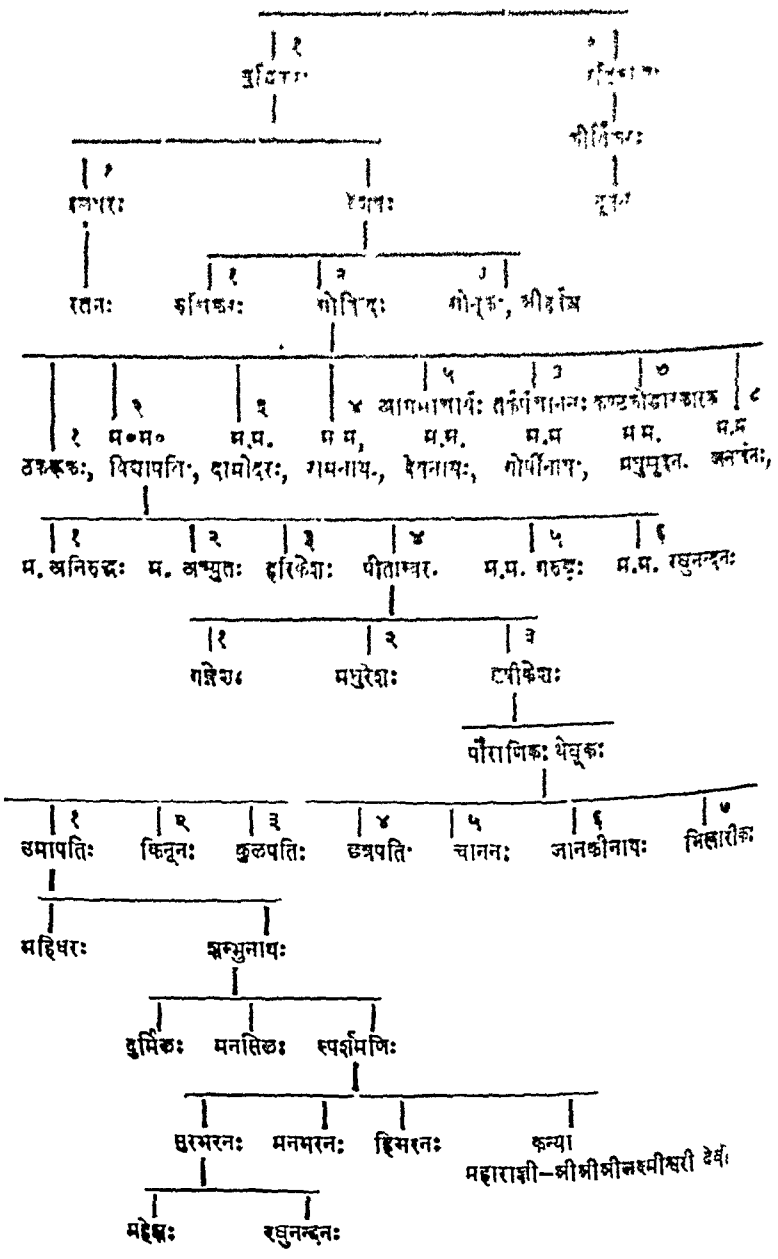
विश्वयकारिणी, कृष्णामूर्तिरिवाक्रूरसदयहृदया शोभ
नव्यजनाकृतिरिव सद्दंशसम्भवा, उमेव गौरी आर्या
शिवार्चनं निरताच, दुर्गेव निरस्तचामरा चरणावधी
रित ताम्राभिमाना आवर्त्यमानचारित्राच, कल्लोलि-
नीव लावण्यस्य, यष्टिकेवहाटकस्य, शलाकेवकर्पूर

केनापि अनिर्वचनीयेन, ह्येपयन्तीलज्जयन्ती, शोचिषाकान्त्या, अथ
इति विद्युतोदीप्तेः क्षणिकत्वादित्याशयः, अतएव क्षणप्रभापदोपादानम्,
विशदास्वच्छा, संविदेति तेनात्र सौक्ष्म्यं व्यज्यते, धरणिबिबुधोद्विजः,
पृथ्वीदेवश्च, कौमारे पृथ्वीपूजनस्यमिथिलायामाचारात्, साधुषु सुन्दरेषु
साधयन्ती अनुमापयन्ती, सेविनीदासी, विनीतानीतिरहिता विनयवती
च, मनोरमाच्छन्दोमनोज्ञाच, एवमग्रेऽपि सुवर्णालंकारः हेमोपादानकोऽ-
लङ्कारः शोभनस्वरूपस्यतादृशस्वरूपायावाभूषणं च, शुचिः ग्रीष्मः प्रयत्नश्च,
तपोमाघःतपस्याच, अपर्ण्याज्योतिष्मतीपदाभिधेयालता ज्योतिष्मतीज्यो-
तिर्युक्ताच, वैश्रवणः कुबेरः अलकोद्भासिता अलकेनालकायां चोद्भासि-
ता, अवयवलक्षणानि अङ्गेषु समुद्रोक्तानिचिह्नानिप्रतिज्ञाहेत्वादीनां लक्ष-
णानि च, सुप्रसन्नकानना सुप्रसन्नक माननं यस्याः सुप्रसन्नं काननं यस्यां
सा, सव्यसाचिनाऽर्जुनेन, कर्णस्थितिः वीरकर्णस्यमर्यादा श्रवसः स्थिति-
श्च, अदूषणाद्वेषादिभिः श्रुतिकडुत्वापुष्टार्थत्ववाच्यरसत्वादिभिश्चान्वार्य-
सगतैः दोषैर्विधुरा, सद्भावः साधुतासतीभक्तिस्सन्तोविभावादयोभावाश्च,
सुकुमाग अतिमृदुला सौकुमार्यगुणोपेनाच, अलङ्कारसङ्कीर्णा अलङ्कारै-
स्तादृक्कादिभिर्व्याप्ता सहकरालङ्कारवतीच, चारुवृत्तारुचिरचरित्रा ता-
दृशच्छन्दस्काच, चरणः पदं श्लोकपादश्च, सहस्रनेत्रविश्वयः सहस्रसूक्ष्म

॥ कविनिर्मिता प्रतीक संकल्पनासंग्रहः ॥

संविदाः

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

अभृदभृतचराद्भुतविशदपदतपोऽनलविभूतिभुमभूमिः,
भृमीश्वरनिङ्करशिरश्श्रेणिकाविभूषणभृतातिभासुरविक
श्वर चरणाम्भोजनिः, खण्डवलाभिधाविधान प्रतीता-
न्वय दुग्धोदधि विवर्धनपार्वणसुधा निधिः, कविता
(कवन) वसुधाविधिः, बुद्ध्यावधीरितबुधावधिः, वि-
हगराजइव पराभवभयभरभ्रान्ताहिसंहतिः, सीरध्वज-
इव प्रविदितसम्बिदेतविदेहाधिपतिः, गिरिगहनप्रदेश
इव जनितजगद्गुपयोग कारकागमगणः, सुकुरोज्ज्व-
लसुकुटइव वर्णनीयसङ्घीरमणिसुवर्णविसर सेवितः,
सकलानङ्कपाल यन्त्याऽपि सत्या कीर्त्या समत्या
हृतः, भाविताशेषभुवनाभोगेनाऽपि दग्धैकद्वेषणेन
प्रतापदहनेनोद्दीपितः, स्वच्छमाचरन्नपि श्यामाचरण
परायणाः, वदान्यसारोऽप्यनुदारः, अचलानन्दविधा-
यकोऽपि विबुधमण्डलाखण्डलः, अलङ्कारोभूसुरा-
णां, कर्णधारः शास्त्रसागराणां, लज्जाकरः सुरशाखि
सुरभिचिन्तामणीनां, विहरणावनी पङ्कदर्शनी विला-
सिनीनां, कारुणिक गणाश्रेसरः क्षोणीश्वरः

म० म० महेशठक्कुरः

श्रीः । विशदपदेतिङ् श्येतवर्त्मार्थकं तपस्स्वरूपेऽनलेऽद्भुतत्वोपपादकं
बोध्यम् अनङ्गस्यकृष्णवर्त्मत्वात् । विभूतिर्भसिततपैश्वर्यैव, मृगा अ

ष्यम् । बुधावधिः सकलबुधश्रेष्ठः । अहिश्शत्रुशर्पश्च, सीरध्वजोजनकः ।
 संविद्यैतः ज्ञानेनचित्रः । विदेहो जीवन्मुक्तः मिथिलादेशश्च, ।
 आगमः शास्त्र मगमोदृक्षश्च । सद्धीरमणिसुवर्णानां ।
 सज्जातीनां, समीचीनहीरकमौक्तिककनकानां च । अङ्कपालयन्त्या, आङ्कि
 इन्त्या, सत्या पतिव्रतया कान्तया च । अत्याहृतः दूरं प्रापितः ।
 व्यापृतः श्यामाचरणेति, श्याममाचरणं कालीपदं च । गारोमुख्यः,
 दारः न उदारः दारैरनुगतश्च । अचळानन्दः अचळानां गिरीणा
 पृथिव्याः, अचळः स्थिरोवा आनन्दः । विबुधोदेवः वि
 कर्णधारोनाबिकः । सुरशाखी कल्पद्रुमः, सुरभिः कामधेनुः ।

य आशांशुक विहसितयशाः, प्रवृद्धवृषाधिष्ठितः, उत्त
 माङ्गगृहीतगोविन्दपदारविन्दामृतः, परपुरतापकः
 संजातपरमानन्दः, वाञ्छितप्रदः, शुभ्रांशुलाञ्छितः,
 साक्षान्महेशइवामन्यतमानवैः । यमधिकोन्नमित शिरो
 धि रोधितत्रपा यौवनमदालसाअपि लालसाविवशास्त
 सङ्कोचलोचनेन ललना व्यलोकयन् । येनसमातन्य
 माने वैदुष्यनिकषे परीक्षणे समुत्तीर्णा विचक्षणाः
 क्षणादेवक्षोणीतलचिरस्थायिनी मलभन्तसमन्ततो वि
 ज्ञाततरां समज्ञां प्राज्ञबहुलैरपि जनसमुदयैस्समुद्गीय
 मानाम् । यस्मै सुकृतागमवनलवनलीन यवनवशं
 वदामिलां मिथिलायाः कलयतेऽसोढ दुःखायाशेषवि
 शेषसङ्ख्यावदतिक्रान्तवैदुष्यतोषितो भिल्लीकृत
 मरे दिल्लीसार्वभौमो मिथिलाज्याराज्यं व्यसि-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१७९)

सृजत् । यतः पराजयाशङ्कयेवाक्षपादः काणादश्चादि-
मोदूरदर्शिनां पुरैव प्रयतकरणीमपि तीरभुक्तिधरणी
ममुञ्चत् । यस्यचचन्द्रात्मजतया युक्तरूपैव बुधरू-
पताऽभवत् । यत्रच शारदारमात्र प्रत्नतरामप्युदस्य-
सपत्नतां यत्नात्सहर्षं सहसासहवसति मकरोत् । यो
गमायण निशमनसमुचितां दक्षिणामिव स्पर्शमणिं
सामीरणेस्सकाशादासादयत् । योऽधिदिल्लिकलुपमल्ल
विभेदभल्लकवदाचरित दल्लकोल्लासिवल्लिन्दाचल
कन्यकाजलेमज्जन्नवाप्यरवापनदशावेखण विषयीकृतां
पापाणमयीं भगवतीप्रतिमा मतितमां तमांसिरोच्चिपा-
तिरस्कुर्वती मग्नीदादरेण ॥ ० ॥

पिठसित यत्नारति । इह विशेष्यविशेषणभाव भातिलोमपास्ताधारणहं
शोधयम् । प्रवृद्धः एवित्तः एयविरश्च, नृपः पुण्यं मग्निसरव । मोवि-इपदा
रविदासं हरिसरणोदकं गंगा च । परपुत्रतापः परस्य इयाः पुत्रद
मगरस्य क्षिप्रस्य च दाएवः । परमानन्दः तदविधानो मोरश्च । पुत्रायुः
रक्षत्कामितः ऋद्रस्य । सिरोधिः शीघ्र । ससकापतोदो न । ब । र । ए ।
प्रजतरामतिपायेन भाषीनाम् । शरमा इवात्त एतस्यताज । म । ध । ति । भा ।
मिधानमश्च, ए । कं । ए । ए । ए । ए । ए । ज । ए । ए । ए । ए । ए ।

अपैतरय गोपालान्तुतशुभ्रुभस्त्याम्पदिव १-
वीग, धीसमेहस, नैर्नगिवभरनगल्लोति ॥ ६ ॥

त्वारः पुत्रा वभ्रवुः । यत्र गोपालः किल्विषकरण
 कालः पितरिकाशिकायां निर्वाणं सुपवीत्रातेनापि
 दुरवापमाप्तुमुपयाते प्रसाधयामास महामहीपाल-
 पदवीम्, यदीय निदेश मासादयन्नेव दयादर्शिता-
 भ्युदयां तातेन दूरादानीतां, देवीं, परिदारितारिपा-
 लिकां, निजपदसारससेवकालिपालिकां, कपालि-
 कामनापूरिकां, श्रीकङ्कालिकामच्युतस्समाराध्यतस्याः

“ महेशतनयद्रोही स्वर्गारोही भविष्यति ।

अचिरेणैव कालेन कङ्काली कवलीकृतः ॥”

इतिवरं प्राप्य प्रसुदितः पृतनासनाथस्तृणकमिव
 त्रिलोकीं कलयन् कलहाय निरयात् । ततः क्षणादेव
 क्षिप्रक्षणनक्षम कौक्षेयकच्छटाच्छेदित भौरजातीया-क्षी
 णमद विपक्षक्षत्रियतनुक्षेत्रक्षतोच्छलच्छोणिताच्छन्नाम
 क्षामएवरणक्षोणीं व्यतानीत् । अकार्षीच्चस्वायत्ततावती
 ममरावतीं तस्यनगरीम् ॥ अथ कदाचन दैवदुर्विपाका
 दनुजविप्रलम्भेनावधिसम्बन्धमदधानेन विमनायमा-
 नोऽन्तरायमन्तरादुष्कर तपश्चरणकामो वैमात्रेयं
 भ्रातरं प्रतिभूपतिदलभयङ्करं शुभङ्करं भूमीभृतमभा
 वयत् । येनग्रन्थनातिथीकृतास्तिथिनिर्णय प्रभृतयो
 खानिततरा स्तङ्गागाश्च कृत प्रयतयागा
 तमाणा उपकुर्वन्ति सर्वान् । यस्मिन्

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१८१)

विजयाय प्रयाणं विदधत्येव वारिदायन्तेस्म वैरिव-
नितानां लोचनानि, । यत्र शास्त्रीय विचारं चिकी-
र्षत्येव चिरं चकम्पिरे प्रतिविपश्चितां हृदयानि ॥

अरिपालिकां रिपुपंक्तिम् । पृतनासेना । कच्छाय युद्धाय । क्षणनं
मारणम् । कौक्षेपकः असिः । भौरजार्तायः भौराग्रामवास्तव्य एष आसी
त् । अमरावती नगरीतु मिथिजायां कपळानदी प्रान्तेऽवर्तत । अभाषयत् ।
अकरोदिति यावत् ।

ततोऽस्यसुताश्शात्रवसीमन्तिनीसंहतिस्तुताः सद-
परुषा रूपोन्मूलितकलुषाः पुरुषोत्तम नारायण सुन्दरा
शुक्ताधुतधराधराः क्रमेण भृगालकप्रवरा अभूवन् ।
येषु सुरमथन इव रुक्मिणी प्रेमस्थेमानमास्थितः
प्रथमोनिरास्थायवर्द्धिनीभिः परिपन्थिनां पृथि-
वी मात्मसादकरोत् ॥ एतस्मात् सन्मतिपरिपाकस्या
कगे लालाकः, ततश्च सुकृतव्रतति क्रन्दः गुणानन्दः
ततश्च गुणिजनानां नाथ एकनाथः, ततश्च कीर्ति
विततः प्रतापसिंहो माधवसिंहश्चाजन्यताम् ॥

अस्तोक सुश्लोकभरेण कविवरेण सकलाहिना
द्वितदरेण सुन्दरेणचानेकत्र दीर्घिका स्सविशेषा अ-
स्वानिपत् । अघटिच कूटचेष्टावेष्टितं प्रतिभटानां कूट
मुत्पाटय निष्कण्ठकं गच्छ्रपटलम् । अथइतांमहिनाथ
नरपती नरपतिप्रणतपादपङ्कजावजनिपानाम् ।

(१८२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

तयोराद्योऽनवद्यविद्या प्रधनवीरो विरोधितां दधानस्य
 पृथुधनस्य गजसिंहाभिधानस्य दुर्गं दुर्गतं व्यता-
 नीत् । परिणिनायचतदीयांश्रियं स्वयंवरेणविधिना
 नरपतिश्च सङ्घरेजङ्गभ्यमानानभङ्गविक्रमान् प्रज्ञ-
 या सङ्गतानपि मोरङ्गदेशीयान् प्रसभं पराभूय
 भूयः सार्वभौममभ्यनन्दयां वभूव । उपचाययां च
 फारचरणेन मणिवितरणेनच कलाकरमूर्तिजित्वरीः
 कीर्तीः कुलानिच कवीनाम् ॥ अथामुष्य मेदिनी
 शमुष्यस्तुष्यद् दूष्य वैदुष्यसंघो राघवसिंहस्तनूजो
 ऽभवत् । यो भूपसिंह माहवे सहससाहसो विनिद-
 त्य वाहेन वदलकोलाहलां पचमदलामाह्वयेन तप्ता
 मभिर्दीपितदर्पाङ्गिप्रदीत । व्यजेष्टचेष्टसमरचमृता-
 तचेष्टयैव ध्रुवसिंह मधिपनिधरण्याः । यदीयविरुदा-
 वर्या मद्यन्वेऽपि मद्योर्दीप्त हृदय मुद्गायन्ति वृन्दानि
 वृन्दनाम् ॥ ततस्तस्मादास्वन्दनेजिष्णुस्वपी निष्णु
 सिद्ध नोन्वसिद्धौ समस्तनयाद्य शाम्नि निष्णातो प्रा-
 द्गुणस्तस्य । ययोः परमः पायलिपुत्रपदप्रयिन पुण्य
 यद्विदेष्टे विवेयोवितना माहायकं सार्वभौमस्य ॥

वृन्दनाम् इति शब्दोऽत्र प्रयुक्तः । कश्चिदर्थो यत्र अत्राद्येण नभ्य
 इत्यत्राद्येण च । वदति विधिः सेवति । सुकरोः सुकः
 कश्चिदर्थोऽत्र अत्रिण्युक्तिः । सुकः, स्य सुकः । वदते

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१८३)

युद्धम् । तुष्पदिस्पादि तुष्पन् अदृष्य वैदुष्यस्य संघोपस्मात्सइत्यर्थः ।
 आर्ये युद्धे । सत्सं दासयुक्तम् । वाहेन बलेन । चमू सेना, मूषे युद्धे ।
 विधेयो विनयप्राप्ती ।

विक्रमसमीकृतामन्ददर्पकन्दर्पदहनोऽधिकन्दर्पिकातर
 द्विणीतीरं भीषणतरंसमरमकरोत् । यस्मिञ्छात्रवसुभ्य-
 च्छरीरक्षरञ्छोणितप्रोक्षिता यस्यकीर्ति रकलितोपमानं
 श्वेतिमानमासादयामास । यस्यविश्राणनसलिलशैव-
 लिनीसञ्चयेषुव्यसिंसृजदसूनू निःस्वतास्वतएव ॥०॥
 अथासौसूनुश्चान्यशेष मिव रसाश्रितं भोगिनायकंच
 विभाकरमिव ओजोव्याप्तभुवनं रकापतिमिव विल-
 सितकलाकलापं, शमितचकोरलोचनप्रतापंच प्रताप
 सिंह मभिषिपेच ; ततोऽयमप्यपत्यमनवाप्तो निज-
 पदेक्षितिपसमुचितैर्गुणै रुपचितं माधवसिंह मास्थाप-
 यदास्थया विधानैः । यः खण्डवलान्ववायावदातज-
 लजातजातविभातसमयः, साधुव्रातमानसकुमुदसमु-
 ल्लास कलामयः, कात्यायनी चरणइव सिंहाकलितः,
 कंसक्षयकारीव धर्मपक्षरक्षकः, सव्यसाचीव दुश्शासन
 सपत्नः, उदन्वानिव सन्तान सन्तोषित सुमनस्स-
 न्तानः, खगनायकइव जिह्मगद्वेषणः, चन्द्रइव समु-
 द्धृतपितृको जैवातृकश्च, बहुवाहिनीनाथोऽपि माधवः,
 बलगृहीतपरवसुमतीकरोऽपि पाप्मनाऽस्पृष्टः, शुचि

रपि जीवनात्मा, सिंहोऽपि नरकृञ्जरः, धीरोदात्त
 शान्तललितः, दक्षिणोऽनुकूलश्च, तिग्मधिषणः, दुर्ग
 तैकशरणः, यो देशान्तर माश्रितेभ्यश्चोत्रियेभ्यो निज
 राज्य आनाय्य प्राज्यमास्वय्य निकाय्य सत्तमं, पुरु,
 प्रशस्य सस्य सम्पादनदशं सपदिपरमादरेण केदार
 मददत् । यस्तदीयपरिणयानुबन्धिसाधुतासाधनंधनं
 प्रतिपाद्यकौतूहलक्रमवधनात् । यो घाम्ना नाम्ना
 साम्नाच समाम्नातोऽनिभामभावयत्सभाशोभाम् ।
 यं सुदर्शनोज्ज्वलकलेवरं माधवमिवापरममन्यन्तज-
 नाः । येन निष्ठया प्रतिष्ठाविधिना सन्निधापिताः
 सुरधुनीधूर्जटिप्रधानविबुधा अधुनापि समुद्धरन्ति
 निधनमधिगतानमितान् ।

निःस्वता दरिद्रता । रसाश्रितं रत्यादि विगयिण्याभग्नावरणयाचिता
 पृथिव्याचाश्रितम् । भोगी भोगवान् अहिश्च । ओजःमतापस्तेजश्च ।
 चकोरेति प्रकृते सत्पृष्णतया चकोरसदृशस्यनयनस्येत्याद्यर्थः । कञ्जामप-
 धन्द्रः । सिंहिति सिंहेत्युपाधिना केशरिणाच आकलितः युक्तः प्राप्तश्च धर्मः
 पुण्यं युधिष्ठिरश्च । दुःशासनस्य दुष्ट शासनस्य तदभिधानस्यच, सन्तानः
 सन्ततिः कश्यपुमश्च, सुमना दशोमनमनादेवश्च, सन्तानः समुदायः जिह्मगः
 कुटिल दन्तश्च । समुद्धृतपितृकः समुद्धार कर्मीकृत पितृका समुत्थीतपितृ
 गणश्च, जैवातृकः आयुष्मान् जैवातृकपदाभिषेपश्च । वाहिनी नदी सेनाश्च,
 माधवः विष्णुः माधवाभिधानश्च । बलं बलात्कारः सैन्यं च, परवसुमतीकरः
 पराङ्मनाश्चः रिपुर्वायवी बलिश्च । शुचिरग्निः पूतश्च, जीवनात्मा

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१८५)

जलस्वरूपः जीवनकारकश्च । सिंहः केशरी पराक्रमेण सिंहसदृशः माणव
सिंहश्च । नरकुञ्जरः नरोनागश्च नरश्रेष्ठश्च धीरोदात्तादिनायकमेदः अवि-
कल्पनादिगुणयुक्तः ज्ञान्तोक्तावपवलितश्च । दक्षिणः शृङ्गागीनायक
विशेषः समर्थश्च, अतुकूलः पूर्ववत् प्रकृतार्थः स्पष्टएव । निकार्यं गृहम् ।
पुरु बहुलम् । केदारं क्षेत्रम् । तदायेति भोत्रियस्येत्यर्थकम्, साधुता
गमणीयता, अनिभाम् अपदृशीम् । सुदर्शनोज्ज्वलकलेवरं सुदर्शनो-
ज्ज्वलकलेवरं शोभनदर्शनं मुज्ज्वलं च कलेवरं यस्य तं च । सन्निवापिता
इति, संनिधानमद्भारमपकागौ ।

येन च गृहीतवलितयात्रपयेव पातालमन्तर्महोदधे
रविशत् । यस्य यशोविरादशोचिः प्रतापतापनश्चाप-
हाय विश्वविश्रुतशत्रुतामविरतं सममेवोदगात् ।
यस्य चातुलितां विचारचातुरीं विचिन्तयन् निज-
दुहितृसम्प्रदाने वरव्यवस्थामपि समुदायश्चोत्रिषाणां
तदायत्तांहर्षादकार्षीत् । यस्सुकृतसंहत्येव जरयाऽपि
परयावलक्षितं क्षेत्रमभिवीक्षमाणः क्षणेन श्रेयश्शास्त्र-
निदेशानुमारेण सम्भारेणाभिषिञ्च्यात्मजन्मानं ज्याय
सं राज्यं सिंहासने वशीकृतदृषीको वाराणसीं चिरस्य
सुश्रूषमाणः प्रमोदयन्नमन्दं मन्दाकिनीं सलिलास्वा-
दनेन शरीरवल्लरीं कदाचिदाश्रितोमणिकर्णिकां तरु-
णिमनिवासरस्य मिहिरनिहितनयनाम्बुजन्मयुग्मः स्वा-
न्तेस्मरन्नरकान्तक ममरनिकरेणाप्यनवाप्यं भव्यं भव्य
यपदमवापत् ॥०॥ बहिर्वृत्तिजीवितमिवैतस्यात्मजवरः,

(१८६) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

प्रोद्यत्प्रतापतपनसन्तापित प्रत्यर्थिसार्थाधिष्ठिततुषारा
द्विकन्दरोदरः, निरवशेषनीति निकरनिगूढार्थतत्त्व नि-
कामनिष्णाततया नितान्त निराकृत निखिलनयनि-
पुणता निकेतनः, सुनासीरइव चित्ररथराजित सगर्व
गन्धर्व शिरस्स्वीकृत शासनः, प्रभावतीविभ्रमइव
समुद्दीपित प्रद्युम्न द्योतितः, सदाशिवइव सोमामृतो
पचीयमानवदनश्रुतिः, प्रौक्तिकमणिमालिकाविशेष
इव कामिनीहृदयावस्थितः, खण्डवलान्वयगतोप्य
खण्डवलपटलान्वितः, यशः पाटीरपङ्कानुलेपिताशा-
ङ्गनावदनोऽपि धौरेयोधर्मवताम्, तपनावलोकन
मपत्नोऽपि तपनोपस्थाता, प्रजापटलीप्रणयामत्र-
भृतः छत्रसिंह आसीत् । यश्चन्द्रयाधाणिविबुधो-
चित्यकृत्य विधानप्रबन्धमनुरुन्धानोऽपि धर्माविरोधि
राज्यमण्डलमतितामामवीवृधत् । यो नैपाल नृपालस्य
म्परायप्रदर्शितपराक्रमो भारतकाश्यपीपतिप्रेमपात्रतां
प्रापत् । यस्य बल्लभा कीर्तिकामिनी काननेऽप्येका
किर्ती भूमति भुवनेषु निर्भयम् । यद्विपक्षकान्ता
बहोज्ञ युगलमर्थतोऽपि पयोधगतांदधौ ।

बन्तिः घेरोचतिः कश्य । प्रत्ययपदं कैवलयम् । चित्ररथः विश्वकर्मा
रथः सन्धर्वश्रेष्ठः, सन्धर्वः दुरगः देवयोनिविशेषश्च । प्रद्युम्नं ययम्,
कुण्डलन्दकश्च प्रद्युम्नः । सोमेयपतिः, सोमपुत्राश्चैव सदाया अवरापुत्रैव

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१८७)

चन्द्रामृतेन वा उमा चन्द्रामृताभ्यां वा इत्याद्यर्थः । हृदयं मनः वक्ष्ये ।
 खण्डेत्पादौ विरोधः स्फुटपत्र, परीहारे खण्डरत्नान्वयः खण्डवलाभिधानो
 वंशः बलं सैन्यमित्यर्थः । तपनो निरयमभेदः सूर्यश्च । अमघं भाजनम् ।
 दधाविति मियशोरुजनिताश्रुमम्पातेनेत्यर्थः ।

यः प्रोन्नतसुन्दरेषु मन्दिरेषु सदासुकृतोन्मुखो
 दानवदलद्वेषणेन्दुशेखरप्रमुखान् लेखान् प्रीत्याप्रत्य
 तिष्ठिपत् ॥ ०

ततश्छत्र सिंहादमित्रमदमलिनकटतटकरटिकुम्भक
 पाट पाटन पाटवाटितविकटकण्ठीरवः, प्रोज्ज्वलदोजो-
 ज्वलनजातार्जुनयशोजैवातृकः, सान्द्रहार्देन चन्द्र-
 प्रिय प्रायोपलप्रकर निर्मापितेषु प्रोत्तुङ्गशृङ्गमनो
 पहारि मन्दिरेषु विधिस्थापिताराधितराधापतिः,
 अतिविशदसन्मतिः, सकलसुकृतिलोकनतुलानुकूलः
 पापण्डशमीशालकुलमूलकूलङ्कषः, ऊर्ध्वजाठजानुः,
 तेजोविजितभानुः । वनीयककमनीयदायकः अव-
 नीपतिमालानायकः, अतिमानमानवातन्यमानवहु-
 मानः, धर्मसमानः, प्राचीनान्वार रक्षणचणः, मेदिनी
 तलमनितमनीषिभिः समंक्षपितप्रचुरक्षणः, संमिलन
 दूरीकृतदुर्जन गणः, शर्वइवसर्वमङ्गलोपचारचतुरः,
 प्रोन्नतवसुवंशइवसुरससम्भावितः, चित्रभानुरिव प्रति

(१८६) * श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् *

प्रोद्यत्प्रतापतपनसन्तापित प्रत्यर्थिसार्थाधिष्ठिततुषारा
द्विकन्दरोदरः, निरवशेषनीति निकरनिगूढार्थतत्त्व नि-
कामनिष्णाततया नितान्त निराकृत निखिलनयनि-
पुणता निकेतनः, सुनासीरइव चित्ररथराजित सगर्व
गन्धर्व शिरस्स्वीकृत शासनः, प्रभावतीविभ्रमइव
समुद्दीपित प्रद्युम्न द्योतितः, सदाशिवइव सोमामृतो
पचीयमानवदनश्रुतिः, मौक्तिकमणिमालिकाविशेष
इव कामिनीहृदयावस्थितः, खण्डवलान्वयगतोप्य
खण्डवलपटलान्वितः, यशः पाटीरपङ्कानुलेपिताशा-
ङ्गनावदनोऽपि धौरेयोधर्मवताम्, तपनावलोकन
सपत्नोऽपि तपनोपस्थाता, प्रजापटलीप्रणयामत्र-
भूतः छत्रसिंह आसीत् । पश्चच्छ्रद्धयाधाणिविबुधो-
चित्यकृत्य विधानप्रबन्धमनुकन्धानोऽपि धर्माविरोधि
राज्यमण्डलमतितमामवीवृधत् । यो नैपाल नृपालस
म्परायप्रदर्शितपराक्रमो भारतकाश्यपीपतिप्रेमपात्रतां
प्रापत् । यस्य वल्लभा कीर्तिकामिनी काननेऽप्येका
किर्ना भूमति भुवनेषु निर्भयम् । यद्विपक्षकान्ता
वक्षोज युगलमर्थतोऽपि पयोधरतांदधौ ।

वलिः देवीवलिः कथम् । अन्वयपदं कैवल्यम् । चित्ररथः विभवर्जो
वधः गन्धर्वश्चेत्यर्थः, गन्धर्वः सुरगः देवयोनिविशेषश्च । प्रद्युम्नं धनम्,
कृष्णं स्वप्नश्च अद्यत्यः । गोपेय्यादि, गोपयन्ताज्जलन समाया अपरापत्तेन

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀ (१८७)

चन्द्रामृतैर्न वा उमा चन्द्रामृताभ्यां वा इत्याद्यर्थः । हृदयं मनः वक्षश्च ।
 लण्डेत्यादौ विरोधः स्फुटएव, परीहारे खण्डवक्रान्वयः खण्डवक्राभिधानो
 वंशः बलं सैन्यमित्यर्थः । तपनो निरयमभेदः सूर्यश्च । अमत्रं भाजनम् ।
 दधाविति प्रियशोरुजनिताश्रुमम्पातेनेत्यर्थः ।

यः प्रोन्नतसुन्दरेषु मन्दिरेषु सदासुकृतोन्मुखो
 दानवदलद्वेषणेन्दुशेखरप्रमुखान् लेखान् प्रीत्याप्रत्य
 तिष्ठिपत् ॥ ०

ततश्छत्र सिंहादमित्रमदमलिनकटतटकरटिकुम्भक
 पाट पाटन पाटवाटितविकटकण्ठीरवः, प्रोज्ज्वलदोजो-
 ज्वलनजातार्जुनयशोजैवातृकः, सान्द्रहादेन चन्द्र-
 प्रिय प्रायोपलप्रकर निर्मापितेषु प्रोत्तुङ्गशृङ्गमनो
 पहारि मन्दिरेषु विधिस्थापिताराधितराधापतिः,
 अतिविशदसन्मतिः, सकलसुकृतिलोकनतुलानुकूलः
 पाषण्डशमीशालकुलमूलकूलङ्कुषः, ऊर्ध्वजठजानुः,
 तेजोविजितभानुः । वनीयककमनीयदायकः अव-
 नीपतिमालानायकः, अतिमानमानवातन्यमानबहु-
 मानः, धर्मसमानः, प्राचीनाचार रक्षणवर्णः, मेदिनी
 तलमनितमनीपिभिः समंक्षपितप्रचुरक्षणः, संमिलन
 दूरीकृतदुर्जन गणः, शर्वइवसर्वमङ्गलोपचारचतुरः,
 प्रोन्नतवसु सुरसमम्भावितः, चित्रभानुरिव प्रति

(१८८) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

रुद्धकैरवोदयः, प्रमत्तमातङ्गइव पदन्यासापहृतजन
मानसः, व्याकृतिनिबन्धइव सप्रकृतिप्रत्ययः, पृषद
श्वसखशिखाश्लेषितोऽपिनयनराजितः, सुप्रीतगुरुपि
द्विजराजः, रसास्थितोऽप्यवियातः, शास्त्रनिकरतिकेतभू
तोऽपिचेतोहरः, रुद्रसिंहोऽवततार । येनसांसिद्धिकश्च
द्धया विश्वाशापावनं तीर्थकदम्बकं सममानि गम
नेन ! येनच खानितः सुरससलिलः सामीरणिसेवि
तः कासारस्सरस्वन्तमपि तिरस्करोति । यस्यवैमात्रे
यो वासुदेवसिंहो मेध्यमूर्तिस्समेधस्समेधमानयशाग
जगन्धवारिवन्धुरां गन्धवारिपुरीमध्यवात्सीत् ॥ ० ॥

कटः कपोलः, करटी गजः, कण्ठी (षः सिंहः । वनीपकः पाचकः,
नायकः मध्यमणिः । अतिमानमपरिमितम् । मनितः विदितः, सर्वमङ्गलो
पचारः, सर्वेषामङ्गलायोपचारः सर्वमङ्गलाया उमायाः उपचारश्च । बसु
धुम्, सुरसः रसिक विशेषः शोभनोरमः, जलंच । कैरवो रिपुः कुमुदं
च कैरवम् । पदन्यासः चरणगतिः सुप्तिङन्त रचनाच । प्रकृतेः मूक
प्रकृतेः सचिवादेर्वा प्रत्ययेनविश्वासेन प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां वा सहितः,
अन्यद्द्रष्टव्यानं कवि मुखादवगन्तव्यम् विस्तरभीत्यानेहप्रपञ्च्यते । पृष
दश्चसखोऽग्निः, नयेननराजितः नयनाभ्यां राजितश्च । गुरुर्वाचस्पतिः
आचार्यादिश्च, द्विजराजश्चन्द्रः द्विजानांपतिश्च रसास्थितः रसे रस्यादौ
रसायां पृथिव्यां चास्थितः, अक्रियानः अधृष्टः । शास्त्रनिकरः अज्ञानां
मन्दः । विश्वाशापकृत्वादिक् । समेधः मेधाधी ॥

चन्द्रमरीचिरुचिरः, शरदागम इव बन्धुजीवामोद ब-
न्धुरः, हिमसमयइव नमज्जन प्रीतिदायकः, वैनतेय
इव विहिताहितापकृतिः, उन्मदमातङ्गइव दानवा-
रि विभासितकरः, वारिधिरिव वेलास्फुर्तिश्लाघनीयः,
वासारइव द्विजराजिराजितवनः, धवलदलाष्टमीतमी
समयइव भालेन्दुशकलमनोरमः, लोचनविशदीकृत
आनन्दवर्धनोदितो ध्वन्यालो गोवा, शुकनाससम्भासि
तः कादम्बगी प्रवन्धो वा, अधिगमिताधरप्रतिबिम्बवि
म्बकस्सिद्धान्तलेशोवा, शशिवदनोपेतो वृत्तदर्पणोवा,
मणिस्रगालिङ्गितसुग्रीवः प्राचेतसो च्छ्वासोवा, विपुल
स्कन्धवन्धो भागवतं वा, मण्डनविकाशितहृदयो मे-
श्रेयीब्राह्मणोवा, विततवाहुशाखोवेदोवा, जङ्घाका-
ण्डमण्डितः पारस्करसूत्रसञ्चयोवा, चन्द्रकान्तललि
तपदोपस्कृतः पिङ्गलागमोवा ।

कामददर्शनः इष्टदालोकनः मदननाशकनयनश्च । न देशजा प्रणय
विषयः देशीयानामप्रणयस्य न विषयः न देशादव्येर्जाताया रमायाः प्रणयस्य
विषयः । लोकेशोविधिः, कपलासनं कपलायाः स्थितिः कपलात्मकपासनं
च । आम्नायः कुलं सदुपदेशोवेदश्च, एतेनमीनावतारसादृश्यं दर्शितम् ,
ऐश्वमेवाप्रेपिकूर्माद्यवतारसादृश्यं वेदितव्यम् । गोपिनानन्तः रक्षिता अन-
न्तापृथिवी अपरिमेयजनाश्च येनसः । गोत्रं कुलम् गोत्रा पृथ्वी । हिरण्याक्ष
प्रदः कनकज्ञानदाता हिरण्याक्षाभिधानस्यासुरस्य स्वण्डकश्च । बलिः करः

(१९०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

गुणोत्करा स्सोदरा विविदिरे ॥ ० ॥

अभिज्ञस्तिः याचितः, मानववंशः नरकुलं मनोः कुलं च । वाजि-
राजः तुरगराजः गरुडश्च, पर्दं स्थानं चरणश्च । परिकरः परिवारः पर्य-
ङ्कश्च । ईशो नृपतिः शिवश्च । गुणेति सामुद्रिके शास्त्रे समुद्रेण गुणदोष-
योर्विवेकस्य विहितत्वादिति, पवनाशनः शर्पः वायुभक्षणो न तपः कुर्वाणश्च
विनतामोदः विनताया विशेषेण नम्रस्यचमोदः । अकलङ्कीतनयोऽकल-
ङ्कितो नयोवायस्यसः । इरामर्धं वचनं च । पुगः त्रिपुरोनगरं च पुरम् ।
असमदर्शनः शिवः अनुपमदृष्टिश्च ॥ ❀ ॥

अथैतस्यतनयः त्रिनयनइव कामदर्शनः, केशव
इवनदेशजाप्रणयविषयः, लोकेशइव कमलासनविभा-
सितः प्रजापतिश्च, नारायणावतारनिकरइव पालिता-
म्नायः, गोपितानन्तः उद्धृतगोत्रः, हिरण्याक्षप्रदः, नि-
यमितवलिः, बलविजितराजव्रजः, अमोघमार्गण गण-
गमनः, उग्रसेनामोदनः, दर्शिताशेषक्षणभावः, ज्वलन-
हुत यवनमदश्च । विभावसुरिविवसुधाराज्यमोदितः,
छायान्वितः, मरुलकामिनी नयनोत्पलेविकाशकश्च ।
सोमइवमुदितयोगिस्तोमः, व्योमाङ्गनाश्रितः, उदया-
नुरक्तमण्डश्च अङ्गारकइव धरणिवर्धनः, सौम्यइव
काव्यप्रियः, वाचस्पतिरिव वृन्दारकप्रकरसेवितः,
भार्गवइव कर्तुरमालाञ्जितः, सौगिरिव विरोचनारा-
तिः । कुसुमाकरइव मण्डवलाकुलकाननमुपमाकरः,
निदावइव क्षणदामोदिसदागतिः, प्रावृट्कालइव नख

चन्द्रमगीचिरचिरः, शरदागम इव वन्धुजीवामोद व-
 न्धुरः, द्विमसमय इव नमज्जन प्रीतिदायकः, वेनतेय
 इव विहिताहितापकृतिः, उन्मदमातङ्ग इव दानवा-
 रि विभामितकरः, वारिधिरिव वेलास्फुर्तिश्लाघनीयः,
 कासार इव द्विजराजिराजितवनः, धवलदलाष्टमीतमी
 समय इव भालेन्दुशकलमनोरमः, लोचनविशदीकृत
 आनन्दवर्धनोदितो ध्वन्यालो गोवा, शुकनाससम्भासि
 तः कादम्बगी प्रवन्धो वा, अधिगमिताधरप्रतिविम्बवि
 म्बकस्सिद्धान्तलेशोवा, शशिवदनोपेतो वृत्तदर्पणोवा,
 मणिस्रगालिङ्कितसुग्रीवः प्राचेतसो च्छासोवा, विपुल
 स्कन्धवन्धो भागवतं वा, मण्डनविक्राशितहृदयो मे-
 प्रयीब्राह्मणोवा, विततवाहुशाखोवेदोवा, जङ्घाका-
 ण्डमण्डितः पारस्करसूत्रसञ्चयोवा, चन्द्रकान्तललि
 तपदोपस्कृतः पिङ्गलागभोवा ।

कामददर्शनः इष्टशालोकनः पदननाशकनयनश्च । न देशजा मणय
 विषयः देशीयानाममणयस्य न विषयः नदेशादव्येर्जाताया रमायाः मणयस्य
 विषयः । लोकेशोविधिः, कपञ्जासनं कपञ्जायाः स्थितिः कपञ्जात्मकमासनं
 च । आम्नायः कुलं सद्गुपदेशोवेदश्च, एतेनमीनावतारसादृश्यं दर्शितम् ,
 ऐबमेवाग्नेपिकुर्माद्यवतारसादृश्यं वेदितव्यम् । गोपिमानन्तः रक्षिता अन्-
 न्तापृथिवी अपरिभेयजनाश्च येनसः । गोत्रं कुलम् गोत्रा पृथ्वी । हिरण्याक्ष
 मद्दः कनकज्ञानदाता हिरण्याक्षाभिधानस्यासुरस्य स्रष्टकथ । बकिः करः

(१९०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

गुणोत्करा स्सोदरा विविदिरे ॥ ० ॥

अभिज्ञस्तिः याचितः, मानववंशः नरकुलं मनोः कुलं च । वाजि-
राजः तुरगराजः गरुडश्च, पदं स्थानं चरणश्च । परिकरः परिवारः पर्य-
ङ्कश्च । ईशो नृपतिः शिवश्च । गुणेति सामुद्रिके शास्त्रे समुद्रेण गुणदोष-
योर्विवेकस्य विहितत्वादिति, पवनाशनः शर्पः वायुभक्षणेन तपः कुर्वाणश्च
विनतामोदः विनताया विशेषेण नम्रस्यचमोदः । अकळङ्गीतनयोऽकळ-
ङ्कितो नयोवायस्यसः । इरामद्यं वचनं च । पुरः त्रिपुरोनगरं च पुरम् ।
असमदर्शनः शिवः अनुपमदृष्टिश्च ॥ ❀ ॥

अथैतस्यतनयः त्रिनयनइव कामददर्शनः, केशव
इवनदेशजाप्रणयविषयः, लोकेशइव कमलासनविभा-
सितः प्रजापतिश्च, नारायणावतारनिकरइव पालिता-
म्नायः, गोपितानन्तः उद्धृतगोत्रः, हिरण्याक्षप्रदः, नि-
यमितवलिः, बलविजितराजव्रजः, अमोघमार्गण गण-
गमनः, उग्रसेनामोदनः, दर्शिताशेषक्षणभावः, ज्वलन-
हुत यवनमदश्च । विभावसुरिवसुधाराज्यमोदितः,
छायान्वितः, मङ्गलकामिनी नयनोत्पलविकाशकश्च ।
सोमइवमुदितयोगिस्तोमः, व्योमाङ्गनाश्रितः, उदया-
नुरक्तमण्डश्च अङ्गारकइव धरणिवर्धनः, सौम्यइव
काव्यप्रियः, वाचस्पतिरिव वृन्दारकप्रकरसेवितः,
भार्गवइव कर्वूरमालाञ्चितः, सौरिखि विरोचनाग-
तिः । कुसुमाकरइव खण्डवलाकुलकाननमुषमाकरः,
निदाघइव क्षणदामोदिसदागतिः, प्रावृद्धकालइव नख

चन्द्रमरीचिरुचिरः, शरदागम इव वन्धुजीवामोद व-
 न्धुरः, हिमसमय इव नमज्जन प्रीतिदायकः, वैनतेय
 इव विहिताहितापकृतिः, उन्मदमातङ्ग इव दानवा-
 रि विभासितकरः, वारिधिरिव वेलारफुर्तिश्लाघनीयः,
 वासा इव द्विजराजिराजितवनः, धवलदलाष्टमीतमी
 समय इव भालेन्दुशकलमनोरमः, लोचनविशदीकृत
 आनन्दवर्धनोदितोध्वन्यालो गोवा, शुकनाससम्भासि
 तः कादम्बिणी प्रवन्धो वा, अधिगमिताधरप्रतिबिम्बवि
 म्वकसिद्धान्तलेशोवा, शशिवदनोपेतोवृत्तदर्पणोवा,
 मणिस्रगालिङ्कितसुग्रीवः प्राचेतसो च्छासोवा, विपुल
 स्कन्धवन्धो भागवतं वा, मण्डनविकाशितहृदयो मे-
 त्रेयीब्राह्मणोवा, विततवाहुशाखोवेदोवा, जङ्घाका-
 ण्डमण्डितः पारस्करसूत्रसञ्चयोवा, चन्द्रकान्तललि
 तपद्मोपस्कृतः पिङ्गलागभोवा ।

कामददर्शनः इष्टशालोकनः मदननाशकनयनश्च । न देशजा मणय
 विषयः देशीयानाममणयस्य न विषयः नदेशाद्व्येर्जाताया रमायाः मणयस्य
 विषयः । लोकेशोविधिः, कमलासनं कमलायाः स्थितिः कमलात्मकपासनं
 च । आम्नायः कुलं सदुपदेशोवेदश्च, एतेनमीनावतारसादृश्यं दर्शितम् ,
 एवमेवाप्रेपिकूर्माद्यवतारसादृश्यं वेदितव्यम् । गोपितानन्तः रक्षिता अन-
 न्तापृथिवी अपरिभेयजनाश्च येनसः । गोत्रं कुलम् गोत्रा पृथ्वी । हिरण्याक्ष
 मद्दः कनकज्ञानदाता हिरण्याक्षाभिधानस्यासुरस्य स्तण्डकश्च । बलिः करः

(१९२) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरी चरितम् ❀

वैरोचनिश्च । वलं सैन्यं शक्तिश्च, राजामृपः क्षत्रियश्च । मार्गणः याचकः
 श्वरश्च । उग्रसेनामोदनः तीक्ष्णसेनायाः उग्रसेनाभिधानस्यचामोदनः ।
 अशेषक्षणभावः मकलोत्पन्नभवनं सङ्घलेषुसृणिकृत्वं च । उवळनहुतयवनमदः
 उवळनेऽग्नौ हुतयवः नमदः हुतः यवनानांमदोयेनसच । वसुधा राज्यं
 पृथ्वीराज्यं वसुधारासम्बन्धिघृतं च, छायाकान्तिः सूर्यप्रियाच, योगी
 योगाभ्यामी अत्रियुक्तः कामोच । व्योमाङ्गनाश्रितः व्योमाङ्गनामुपा मा-
 काशाङ्गणं चाश्रितः । उदयानुरक्तमण्डलः उदये वृद्धौ प्रकाशविशेषेवा
 अनुरक्तं मणयि रक्तवर्णं च मण्डलं प्रजामण्डलं चक्रवालं वा यस्यसः वर्षन
 इति पतित्वेन घृतत्वेनच बोध्यम् काव्यं कविकर्मशुक्रकविकाव्यः ज्योतिर्निवन्धे
 बुधशुक्रयोस्वरूपस्य प्रतिपादनात् । वृन्दोक्तः सुरश्रेष्ठश्च । कर्षू
 माञ्चा चित्रमाश्यं राक्षसपरम्पराच । सौरिशनिः विरोचनः कान्तिगहितः
 सूर्यश्च । क्षणश उत्सवदा आमोदिनीसतीमागतिर्यस्य रात्रावामोदीसदा
 गतिर्षायुर्यत्रसच । नखेत्यादि नखरेन्दोः कन्त्यारुचिरः आकाशेन्दु
 कान्तिरुचिरोनेत्यर्थः । बन्धुजीवः बन्धूनांजीवः पुष्पविशेषश्च । नमेत्यादि
 नमतां जनानां प्रीतिदायकः मज्जनेन प्रीतिदायकइत्यर्थः । अहितस्याप-
 कृतिः अहेस्तापकृतिः । दानेति उत्सर्गजलविभासितहस्तः मदजलविभा-
 सितशुण्डश्चेत्यर्थः । वेङ्गा अवसरो मर्यादाच, द्विजो विप्रो विहगश्च, वनं
 गृहं विपिनं जलं च । शकळं खण्डः लोचनेन नेत्रेण लोचनाभिधानया
 टीकयाच, आनन्दस्य वर्द्धनाय उदितः आनन्दवर्द्धनाचार्येण भाषितश्च
 शुकनासः शुकतुलितनासिकः शुकनासेनसचिवेन सम्भाषितश्च श्लेषे
 रेक्यात् । अघरस्य प्रतिविम्बं विम्बफलम् अघरः प्रतिविम्बोयस्मात्
 तादृशोविम्बश्च । शशिवदनं अशिवदना तदभिधाने छन्दश्च । सुग्रीवा
 शोभनकन्धरा सुग्रीवश्च वानरः । मण्डनं भूषणं मण्डनविम्बश्च मण्डनः

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (१९३)

दृश्यं वसोरहस्यं च, भैश्वेयीत्रांलणोवृहदारण्यकम् । चन्द्ररुचिरेण कल्पितेन
पदेन, चन्द्रकान्तकल्पितपदाभ्यां छन्दोभ्यांचोपस्कृतः ।

परिपालितप्रजोऽपिनरक्षणकरः, केशवोप्यवामनावता-
रः, परममदाश्लेषितोऽपिधुरीणोधार्मिकाणाम्, प्रोदित-
प्रतापदहननिर्दग्धद्वेषणसम्भूतभृत्याभृषितोऽपि पूतः,
अनेकपनायकोऽपि नगजानुगतः, निरस्तद्विजि-
ह्वोऽपि धरणिभृत्, सवनश्रितोप्यवनपरायणः, कुमु-
दावर्धकोप्यक्षयिवसु स्तमसानासादितश्च, सकलाशा-
पूरककरोऽपि अमिततुरङ्गमो दोषानभिभूतश्च, लोके-
शोप्यनाभिजातः, विजितदर्पकोऽपि मनोजवशः, भो-
गवानपि मन्त्रानुचारिपराक्रमः, अद्वितीयोऽपि द्वि-
तीयानुरक्तः, सुन्दरदर्शनोऽपि कविः, आत्तदण्डहोऽ
पि परिगोपिताशेषतापसः, सृगयाशीलोप्यनाकल्पित
काननक्लेशः । भीमेनापिशिरसास्वीकृतशासनः,
कुलपालिपालनः । वदान्यतमः, सर्वदागृहीततारः ।
सत्यव्रतः आस्वादितरमणीरसः ।

न रक्षणकरः नहि रक्षणकरः नरस्य क्षणकारश्च केशवो हरिः पुंनाग
श्च, न वामनोवतारः अवामनः अखर्षः अवतारोयस्य स च । परममदा-
श्लेषित परेषां प्रेमदया परेण प्रमदेनचाश्लेषितः । भृत्याभ्रमनापेक्ष्येण
च । अनेकपोगजः अनेकेषां पाद्वक्ष, न गजेनानुगतः नगजानुगत-
गतश्च । द्विजिहः सर्पः खड्गश्च, धरणिभृत् पर्वतो राजाच । सवनं वनपुतं

(१९४)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

यजनं च, अवनं वनरहितं पाकनं च । कुमुदं कैरवं पृथिव्या हर्षश्च कु-
मुत्, वसु कान्तिः धनं च । तमसाराहुणा ज्ञानेनच सकलाशा समस्ता
दिशा, सकलजनानां तृष्णा च । हरः किरणः हस्तश्च, अमितेति, रवे-
स्तप्ताश्वत्वाद्विरोधः, दोषया दोषैश्चानभिभूतः । लोकेशोविधिः लोका-
नामीशश्च, अनाभिजातः नामेर्नजातः सुन्दरश्च । मनोजवशः कामा-
धीनः, पितृसन्निभश्च । भोगवान् फणी सुखीच, मन्त्रोपनुर्विचारश्च ।
अद्वितीयः एकमात्रं सजातीयद्वितीयरहितश्च, द्वितीयानुरक्तः द्वितीयस्मिन्
द्वितीयायां श्रीतारिण्यांचानुरक्तः । दर्शनं नयनम्, कविः शुकः, कवयिता
च । आचदण्डकः गृहीतदण्डकाभिधानविपिनः गृहीतदण्डश्च, राम-
यादाय विरोधः । मृगयेत्यादि मृगयाञ्जाखेटः भीमः भीमसेनः भयं-
करश्च, एताभ्यां युधिष्ठिरापेक्षयाव्यतिरेकः । गृहीततारः गृहीता तारा
हरिश्चन्द्रस्यजाया भगवती च येन सः, एतेन तदपेक्षयाव्यतिरेकः ।
सत्यव्रत इति एतेन भीष्मापेक्षयाव्यतिरेकः ।

प्रवीरो मङ्गलकरः, परसमाधिसहिष्णुः जिष्णुः । अकूरः
गोकुलानन्दनः । चन्द्रकान्तः सुकृमारः । सूरतः शूरतरः
उपायप्रयोगकुशलः, द्विषद्दलितदलः, कृतलक्षणः,
नवपेशलक्षणप्रदर्शनः, विचक्षणप्रतीक्ष्यः, रक्षणमसदी-
क्षितः स्वच्छयाशयावलक्षः उदारदयेक्षितप्रजः कुल-
पर्यायप्राज्ञः, रसाभिज्ञः विद्वितबहुयज्ञः । सप्रतीकश्रुति
स्मृतितन्त्रसन्ततिस्वतन्त्रेण, यजनजपनहवनध्यान
प्रधानधर्मानुष्ठानपरम्परापरोक्षणेन, अनुदिनं वदन

समुदयेनहितानि कथयता पृथिवीनाद्यंप्रथयमानेन,
 राजानुरागरोहितेन, पुरोहितेन, धर्मागमगहनसञ्चार-
 पद्धानेन, सदभिजनजननयातेन, शीतलतरशील
 शालिना. सुकृतसचिवेन,, सदगारधारकैः स्तम्भैरि-
 सारसङ्घैः, अष्टजिनवृत्तिभिः प्रवृद्धैः, असद्व्यसन-
 महापवनेनाप्यनवधीरितिधीरभावैश्च; परार्थानुमानैरिव
 न्यायानुयायिभिः, शक्तिसाधकैरिव संवृतमन्त्रैः, साधु-
 साधनैरिव विपद्धाननुबन्धिभिः, कविप्रवरैरिव रहसि
 पदानि चिन्तयानैः, महामुनिवनैरिवालुब्धैः,
 गणितनिपुणैरिव देशकालकोविदैः, नीतिविशारदैः,
 प्रतिभातिविशदैः, प्रगल्भैः, समज्यारज्जनैः,
 मन्त्रिजनैः, दाशैरिव भुवनाशयशयितग्राहकैः,
 योगिपटलैरिवास्पृष्टव्यसनैः, रतिस्थायिभावैरिव
 शुचिताञ्चितैः, क्षोणीश्वरैरिव क्षमारक्षकैः त्रिदशा-
 स्थानकैरिव स्फुरितधिपणैः, यथाभिहितभाषणैः, तृष्ण
 याऽकृष्णैः क्रोधानवधूतैः, दूतैः,,

प्रवीरेति, एतेन यमापेक्षयाव्यतिरेकः । जिष्णुः जयनशील इन्द्रश्च,
 एतेनेन्द्रापेक्षयाव्यतिरेकः । अक्रूरेति, एतेनाक्रूपापेक्षया व्यतिरेकः ।
 चन्द्रकान्तः इन्दुसुन्दरः चन्द्रकान्तशिलाच, एतेनोक्तशिलापेक्षयाव्यति-
 रेकः । सूरतः दयालुः शूराद्वा उपायेति, सामदानादीत्यर्थः । कृतकक्षणः
 गुणैः प्रतीकः । पेशकः चारुः । पर्यायः क्रमः । प्रतीकः अङ्गम् । सारं न्याय्यं

(१९४) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

पजनं च, अवनं वनरहितं पाकनं च । कुमुदं कैरवं पृथिव्या हर्षश्च कु-
मुद, वसु कान्तिः धनं च । तमसाराहुणा अह्लानेनच सकलाशो समस्ता
दिशो, सकलजनानां तृष्णा च । हरः किरणः हस्तश्च, अमितेति, रवे-
स्तप्ताश्वत्वाद्विरोधः, दोषया दोषैश्चानभिभूतः । लोकेशोविधिः लोका-
नामीशश्च, अनाभिजातः नाभेर्नजातः सुन्दरश्च । मनोजवशः कामा-
धीनः, पितृसन्निभश्च । भोगवान् फणी सुखीच, मन्त्रोमनुर्विचारश्च ।
अद्वितीयः एकमात्रं सजातीयद्वितीयरहितश्च, द्वितीयानुरक्तः द्वितीयस्मिन्
द्वितीयायां श्रीतारिण्यांचानुरक्तः । दर्शनं नयनम्, कविः शुक्रः, कवयिता
च । आचदण्डकः गृहीतदण्डकाभिधानविपिनः गृहीतदण्डश्च, राम-
मादाय विरोधः । मृगयेत्यादि मृगयाञ्जाखेटः भीमः भीमसेनः भयं-
करश्च, एताभ्यां युधिष्ठिरापेक्षयाव्यतिरेकः । गृहीततारः गृहीता तारा
हरिश्चन्द्रस्यजाया भगवती च येन सः, एतेन तदपेक्षयाव्यतिरेकः ।
सत्यव्रत इति एतेन भीष्मापेक्षयाव्यतिरेकः ।

प्रवीरो मङ्गलकरः, परसमाधिसहिष्णुः जिष्णुः । अक्रूरः
गोकुलानन्दनः । चन्द्रकान्तः सुकृमारः । सूरतः शूरतरः
उपायप्रयोगकुशलः, द्विपददलितदलः, कृतलक्षणः,
नवपेशलक्षणप्रदर्शनः, विचक्षणप्रतीक्ष्यः, रक्षणमसदी-
क्षितः स्वच्छयाशयावलक्षः उदारदयेक्षितप्रजः कुल-
पर्यायप्राज्ञः, रसाभिज्ञः विद्वितवह्वयज्ञः । सप्रतीकश्रुति
स्मृतितन्त्रसन्ततिस्वतन्त्रेण, यजनअपनहवनध्यान
प्रधानधर्मानुष्ठानपरम्परापरोक्षेण, अनुदिनं वदन

समुदयेनहितानि कथयता पृथिवीनाथंप्रथयमानेन,
 राजानुरागरोहितेन, पुरोहितेन, धर्मागमगहनसञ्चार-
 पश्चाननेन, सदभिजनजननयातेन, शीतलतरशील
 शालिना, सुकृतसचिवेन,, सदगारधारकैः स्तम्भैरि-
 सारसङ्गतैः, अबृजिनवृत्तिभिः प्रवृद्धैः, असद्व्यसन-
 महापवनेनाप्यनवधीरितधीरभावैश्च; परार्थानुमानैरिव
 न्यायानुयायिभिः, शक्तिसाधकैरिव संवृतमन्त्रैः, साधु-
 साधनैरिव विपद्धाननुबन्धिभिः, कविप्रवरैरिव रहसि
 पदानि चिन्तयानैः, महामुनिवनैरिवालुब्धैः,
 गणितनिपुणैरिव देशकालकोविदैः, नीतिविशारदैः,
 प्रतिभातिविशदैः, प्रगल्भैः, समज्यारञ्जनैः,
 मन्त्रिजनैः,, दाशैरिव भुवनाशयशयितग्राहकैः,
 योगिपटलैरिवास्पृष्टव्यसनैः, रतिस्थायिभावैरिव
 श्रुचिताञ्चितैः, क्षोणीश्वरैरिव क्षमारक्षकैः त्रिदशा-
 स्थानकैरिव स्फुरितधिषणैः, यथाभिहितभाषणैः, तृष्ण
 याऽकृष्णैः क्रोधानवधृतैः, दूतैः,,

प्रवीरेति, एतेन यमापेक्षयाव्यतिरेकः । जिष्णुः जयनशील इन्द्रश्च,
 एतेनेन्द्रापेक्षयाव्यतिरेकः । अक्रूरेति, एतेनाक्रूपापेक्षया व्यतिरेकः ।
 चन्द्रकान्तः इन्द्रसुन्दरः चन्द्रकान्तशिलाच, एतेनोक्तशिलापेक्षयाव्यति-
 रेकः । सूरतः दयलुः शूराद्वा उपायेति, सामदानादीत्यर्थः । कृतबक्षणः
 गुणैः प्रतीकः । पेशलः चारुः । पर्यायः क्रमः । प्रतीकः अङ्गम् । सारं न्याय्यं

7

8

9

10

11

12

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (१९७)

वेषैः, प्रस्वरनखखुरोत्खातखर्वाकृतोर्वीधरशेषनिश्शेष
समुत्फुलफणैः, विस्मापितानिमेषलेखगणैः, समर-
प्रकरचतुरै स्तुरङ्गैः, अवितथाचडुलचाडुसंलापपट्टता
मुपगतैः, प्रभावभव्यभाव भाजनैः, लोभानभिभूत-
हृदयैः, गहनगरुगणितविज्ञानगेहैः भाण्डागारिकैः,
प्रभोर्भालनिभालकै रप्यलालाटिकैः, भक्ति-
वारिभरितैः, भृत्यैः, रभिराजितः । गिरिराजनन्दिनी
पदारविन्दमकरन्दमिलिन्दमानसः, विश्वम्भभृमिः
सार्वभौमस्य, घनसमयो जनवनसमवनस्य, पुरो-
गतः कारुणिकानाम्, अवलम्बश्शूरतालतानाम्
आधारदण्डः सुकृतवैजयन्तिकानाम्, प्रालेयशिलो-
च्चयोऽनेकदिवेकमहाभेषजानाम्, कूलङ्कषनदोदीनता-
द्रुषाणाम्, सन्तानपादपोर्धिसन्तानानाम्, तपरिस-
द्धिभारतीयानाम्, लक्ष्मीश्वरसिंहोबभूव ॥ योशूररिति
कथकैः, उदयनइतिनास्तिकैः, प्रभाकरइतिदोपोत्करैः,
दवइतिवृजिनिवंशैः, नासत्यमूर्तिरितियौवतैः कल्या-
न्तइतिसपात्रैः, रामइति प्रजापुञ्जैः, विन्तामणिरिति
मार्गणैः, रगृह्यत ।

सार्धैः, इणिग्भिः, मधुनं सुदं मरुदंभंदा । सुरतः कश्चिः सिद्धं-
च । वैवस्वतो यमः । इतिगः आयतः । अदासवाग्दैः एतद्वृहदाहैः ।
कारतः वसोः अदाकवः इत्योपरिस्थितं एतत् । अयन्तु अन्तिर्बन्

परिगतं धाराभिधानो गतिविशेषः । अर्वः कुत्सितः, अर्वन् अश्वः, अव-
 स्यायशार्धरैः अभिमानतमोभिः । हेषाशब्दभेदः । विस्मापितेत्यनिमेष-
 त्वोपपादकम् । भावोभक्तिः, गहनं कठिनम् । निभाळकैः द्रष्टृभिः, अळा-
 ळाटिकैः प्रभोर्भाळादक्षिभिः अकार्याक्षमैश्च । जनवनं जनानां समूहएववनं
 विपिनम् । सन्तानतरुः कल्पवृक्षः । गुरुः वाचस्पतिः, उदयनः उदय-
 नाचार्यः, दोषोत्करैः दोषाणां मुत्करस्समुदायएव दोषाणां रात्रीणामुत्क-
 रस्तैः । द्रवोवनाग्निः, वृजिनिवंशैः वृजिनिनां पापिनावंशः कुलमेव वंशो
 वेणुस्तैः । कल्पान्तः मलयः, उल्लेखाळङ्कारः ॥

यो गौरवेणवर्णेनच काञ्चनाचलमप्यधश्चकार । यश्शा-
 त्रवायशोऽन्धमसप्रबन्धविध्वंसितधर्मानुसन्धानजगति
 जगतीमातन्यमानोऽप्यस्तुयतएव धार्मिकैः । यः
 सकलकाश्यपीश कमनीयकीर्तिकन्यकयासाकं क्रिय-
 माणेपरिणयेपिप्रायनिजस्थापितप्रोज्ज्वलत्प्रतापपावकं
 परिपान्थिना यशोलाजैः । विनाशितवैरिजीवनो
 ऽपियः पृपतमपि निरम्बितुं नापारयदेतदीयनारीनयन
 नलिननिस्सरन्नीरनिर्झरान् । यंच नगरमयमानमीष
 दपि निशमयन्त्येव काचिद्रिलोकयितुकामानिष्का-
 श्यन्ती निकेतनात्कृतकलं विकलितमपि कनक-
 काञ्चीणुणं नाकलयन् । इतराच व्रजनजवघुटितामपि
 मौक्तिकावर्त्यानालोचयत् । अपमच केशपाशनिपतित
 प्रसूनपट्टलैः पृथिवीमपूजयत् । अन्या च विनिवृत्ता-

वरणदसनवहोजगिरीशमाक्षात्करोणतरुणाननतिशय-
मनायानमानन्दमविन्दयत् । परावाधिप्रसाधनविधि-
विधीयमानार्धविशेषकेव पथिपश्यतां प्रतिपादयन्ती
प्रत्यङ्गकौतूहलानि तिलकानवसितिनाचिन्तयत् ।
किंवदुना, काचिद्गाढमालिङ्ग्यपरिचुम्ब्यमानाधर-
किसलया सहसा निरस्यैव स्वामिदृढवाहुयुगनिगड-
निविडवन्धनं केलिकेतनात्रिरगात् । यमोजसाऽ-
धिकमवधायतिगाढग्लानिग्लपन्नगोचरीकृतोवाङ्वा-
मिरन्तकामनाश्रितोदन्वदन्तस्सुधावाधितचेताअपि-
नितान्तत्रपाभिर्निष्क्रमितुमनीहमानो जीवनकाल-
जालं यापयत्यद्यापि । निमीलितेऽपिनयनकमलेक-
मलोल्लासकारकं यमालोकयन् लोकाः । येनरुषा
विषयीकृतानां द्विपतां नावनीवनीचप्रत्यपादयतां
लेशमपि विश्रमस्य । येनसकृदपि सम्भाषिता स्सुकृ-
तसारसन्दोहशालिनंरश्मसंशयंभाषयन्तिसकलाः ।

स्नात्रचेत्यादि, व्याजस्तुतिः, गतिम्अग्निहोत्रादिक्रियाम् । पिप्राय
प्रीणातिस्म । जीवनीपीति, विनाशितं-वैरिणो, जीवनमेवजीवनंजलंयेन-
सइत्यर्थः । गिरीशः गिरिराज इतिशब्द, अनायास भित्तयेन मोक्षानन्दापे-
क्षया व्यतिरेकोबोध्यते । अन्वसितिम् असमाप्तिम्, अन्तकामना मरणेच्छा,
बाधितचेताइति मरणाभावादित्याशयः । आलोकयन्निति, कमले निमी-
लिते कमलोल्लासकारकस्परवैरदर्शनाद्विरोधाभासेन सकललोकहृदयव-

(२००)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

तिस्त्वं व्यप्यते । प्रत्यपादयतामिति, तथाच विरुद्धावपितदनुवर्तनार्थमेक-
कार्यं कुरुत इतिध्वन्यते । साधयन्ति, अनुमिन्वन्ति नचासंशयपदंनि-
ष्फलं, रत्नकोशकारेणानुमितेरपिसंशयत्वस्याभ्युपेतत्वादिति सत्प्रतिपक्ष-
दीधितौ स्पष्टम् ॥

यस्मै सकलान्तरीपवर्तिनाममानसम्मानभारभागिने-
स्पृहयन्त्यशेषभ्रुमीभुजः । यस्मादधिकद्वयकलससप्त-
तिकलाकुशलताकलितकीर्तेः कुत्सा निकारं कल्प-
ञ्छुचोलाञ्छनञ्छलेन श्यामलिमानंदधानशशाग्रधरः
प्रसाधयत्यधुनापि षोडशकलोहरिपदंकरामृतैः ।
लक्ष्मीश्वरं वीक्षितुमिवविञ्छातेन कासारकैतवात्प्रका-
शतेसरस्वतासोरसालयेवहृदयस्थितपुरुषोत्तमा, दृश्य-
रत्नभृता, मदोत्कटकटघटितकरटिघटाभिहृदिता, कनक
कान्तिकनिता, दर्शितदुर्गतोदारदरभंगा, दरभंगा-
भिधाना यस्य प्रधानगजधानी । यस्य न वासवस्येव
दुस्सहपरतपस्यानि शीलानि, नवा गाण्डीविमण्डल-
स्येवच्छललांछितानि चरितानि । यस्य कीर्तिरेव सकल
कालमालोककारिका, आचाररक्षणं क्षणदासु प्रदीप-
न्यासः, विद्यात्रततिकुसुमामोद एव घ्राणसन्तर्पणः,
सुषमैकफलानि वकुलकमलकेसरकुलानि, एक विक्रम
एव परमस्सहायः, राजश्रीविचेष्टितमनुचरप्रपञ्चः,
तारिणीगुणगानग्रहणमेवश्रवणालङ्कारः, भारभूते

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२०१)

विविधमणिकिर्मीरिते कुण्डले, निपतिताः कामिनीनां
मेचकञ्छटाः कटाक्षाएव विकचकृशलयवलयविरचिता
मालिका गुणवदनुरागितानुमापनं मरकतमणिमाल्य-
परिधानम् । सदुपभोगेलिमापरिमितरत्नरमणीयता-
मवसाययस्मिन्नसोढशोकस्यदक्षोभतस्सापस्मारइवे—
दोनीमपि विजृम्भतेऽभोनिधिः । यत्रच धरित्रीशा-
सनाधायके राजविरोधिताध्वान्तेषु, सद्वृत्तमुक्तता
हारेषु, भोगिविद्वेषः शिखावलेषु, न लोकेषु । उत्तर-
लतावादेषु, कुटिलता तरुणीविलोकनेषु, भक्तिभङ्गो
विलासिनीकपोलेषु, नस्वान्तेषु । सीमाविवादःशास्त्री
यकल्पनेषु नक्षेत्रेषु । शब्दानुशासनेऽपवादः, मा-ध्य
मिकदर्शनेऽन्यवादः, न्याये प्रतिज्ञाहानिः, समासेविग्रह
विचारः, किञ्चावसरिकवृष्टिसृष्टिकारितावारिधरेषु,
सामयिकविपुलशालिशालिता केदारेषु, सम्भृतप्रसव
ता पादपेषु पूर्णकामता प्रजास्वासन् ॥ क्षितिभृत्पक्ष
विच्छेदनाय पावेयपरमाणुभिरिवोदपादयद्यदीयदृढ-
विग्रहं वेधाः । यदवलोकनकालविगलितवीटिकानीवि
वन्धना युवतयोऽभूवन् । विराय माधवंसाधयन्नपि ना
द्यत्वेऽपि दधातिसहस्रदीधितिर्यदीयप्रतापतुलनाम् ॥❀॥

अन्तरीपं द्वीपः । निकारं परिभवम् । हरिपदमाकाशं विष्णोश्चरण-
ञ्च । करामृतैः करजलैः किरणरूपैरमृतैश्च । विच्छातेनायातेन हृदयं
२६

(२००)

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

तिस्त्वं व्यज्यते । प्रत्यपादयतामिति, तथाच विरुद्धावपितदनुवर्तनार्यमेक-
कार्यं कुरुत इतिध्वन्यते । साधयन्ति, अनुमिन्वन्ति नचासंशयपदनि-
ष्फलं, रत्नकोशकारेणानुमितेरपिसंशयत्वस्याभ्युपेतत्वादिति मत्प्रतिपक्ष-
दीधितौ स्पष्टम् ॥

यस्मै सकलान्तरीपवर्तिनाममानसम्मानभारभागिने-
स्पृहयन्त्यशेषभूमीभृजः । यस्मादधिकद्वयकलसस-
तिकलाकुशलताकलितकीर्तिः कृत्सा निकारं कलय-
ञ्छुचोलाञ्छनञ्छलेन श्यामलिमानंदधानश्शशधरः
प्रसाधयत्यधुनापि षोडशकलोहरिपदंकरामृतैः ।
लक्ष्मीश्वरं वीक्षितुमिवविच्छातेन कासारकैतवात्प्रका-
शतेसरस्वतासोरसालयेवहृदयस्थितपुरुषोत्तमा, दृश्य-
रत्नभृता, मदोत्कटकटघटितकरटिघटाभिहृदिता, कनक
कान्तिकनिता, दर्शितदुर्गतोदारदरभंगा, दरभंगा-
भिधाना यस्य प्रधानराजधानी । यस्य न वासवस्येव
दुस्सहपरतपस्थानि शीलानि, नवा गाण्डीविमण्डल-
स्येवच्छललांछितानि चरितानि । यस्य कीर्तिरेव सकल
कालमालोककारिका, आचाररक्षणं क्षणदासु प्रदीप-
न्यासः, विद्याव्रततिकुसुमामोद एव प्राणसन्तर्पणः,
सुषमैकफलानि वकुलकमलकेसरकुलानि, एक विक्रम
एव परमस्सहायः, राजश्रीविचेष्टितमनुवरप्रपञ्चः,
तारिणीगुणगानग्रहणमेवश्रवणालङ्कारः, भारभृते

विविधगणिक्रिमीरिते कुण्डले, निपतिताः कामिनीनां
मेचकच्छटाः कटाक्षाएव विकचकृत्रलयलयविरचिता
मालिका गुणवदनुशगितानुमापनं मरकतमणिमाल्य-
परिधानम् । सद्गुणभोगेलिमापरिमितरत्नरमणीयता-
मवसाययस्मिन्नसोढशोकस्यदक्षोभतस्सापस्मारह्वे—
दोनीमपि विजृम्भतेऽम्भोनिधिः । यत्रत्र धरित्रीशा-
सनाधायकं राजविरोधिताध्वान्तेषु, सद्बृत्तमुक्तता
हारेषु, भोगिविद्वेषः शिखावलेषु, न लोकेषु । उत्तर-
लतावादेषु, कुटिलता तरुणीविलोफनेषु, भक्तिभङ्गो
विलासिनीकपोलेषु, नस्वान्तेषु । सीमाविवादःशास्त्री
यकल्पनेषु नक्षेत्रेषु । शब्दानुशासनेऽपवादः, मा-ध्य
मिकदर्शनेऽन्यवादः, न्याये प्रतिज्ञाहानिः, समासेविग्रह
विचारः, किञ्चावसरिकवृष्टिसृष्टिकारिताचारिधरेषु,
सामयिकविपुलशालिशालिता क्दारेषु, सम्भृतप्रसव
ता पादपेषु पूर्णकामता प्रजास्वासन् ॥ क्षितिभृत्पक्ष
विच्छेदनाय पावेयपरमाणुभिरिवोदपादयद्यदीयदृढ-
विग्रहं वेधाः । यदवलोकनकालविगलितवीटिकानीवि
वन्धना युवतयोऽभूवन् । विराय माधवंसाधयन्नपि ना
द्यत्वेऽपि दधातिसहस्रदीधितिर्यदीयप्रतापतुलनाम् ॥ ❀ ॥

अन्तरीपं द्वीपः । निकारं परिभवम् । हरिपदमाकाशं विष्णोश्चरण-
ञ्च । करामृतैः करजलैः किरणरूपैरमृतैश्च । विच्छातेनायातेन हृदयं
२६

मध्यदेशोपनश्र । पुरुषोत्तमः पुरुषेषु उत्तमः हरिश्च । कनिता श्री
 दरभङ्गोपीतिनाशः । गुणवत् माल्यं गुणीच । स्यदोद्योगः । राजा च
 भूपश्च । सद्वृत्तमुक्तता समीचीनवर्तुक्रमौक्तिकता समीचीना
 ताच । भोर्गा सर्पः भोक्ताच । शिलावलो मयूरः । उत्तरकता
 परम्परा चाञ्चल्यञ्च । भक्तिः रचनाविशेषो देवादिविषयिणी इति
 शून्यवादः विषयविषयिणोरसत्त्ववादः अर्थशून्यमभिधानं च । नति
 हानिः प्रथमं निग्रहस्थानं, प्रतिघुनेर्हानिश्च । विग्रहः समाः इति
 वाक्यविशेषः रणश्च' क्षितिभृत् राजा पर्वतश्च, पक्षः सहृद् ॥
 पावेयपरमाणुभिः वज्रारम्भकपरमाणुभिः, वीटिका कञ्चुकी,
 नारायणं वैशाखमासं च ॥ * ॥

यस्यानुजो हरइव परमदनाशनः, केशव इव क्र-
 मोपचितकीर्त्तिकायः, आर्गवइव सदासाधितशङ्करचर-
 ण ।ङ्गजः, दासरथिरिव विदेहजानन्दनः, धर्मइवकृष्णा
 लङ्कृतालयः, सरस्वानिव शिशुमारमनोरमः, सरो-
 जन्मस्तोमइव भ्रमरहितः, उपवनप्रदेशइव तिलका-
 लितप्रियालपनसप्रमोदः प्रलयप्रथञ्जनइव धरणिधर
 प्रकरवम्पकारकः, कासारसारइव सप्रसादानिमिष
 विसरः, ब्रह्मविवदिषइव विजितविषयोपायचतुष्टयो-
 पेतः, ज्योतिषनिबन्धइव विवस्वन्मङ्गलविकाशकः,
 जैमिनिमुनिरिव शक्तित्रयसाधकः, गोविन्दविग्रहइव
 गुणाक्रान्तकुवलयः, संयमितचेताइव संजातानेकसि-
 द्धिः, गगनाभोगइव षड्गुणागारतामुपगतः, हिम-

नमयद्द्व दद्रुधान्योपकारकः, मत्स्यमण्डपइव सर्वतोभद्र-
 भासितः, चन्दनाचलइव चक्रिचित्तचौरः, वैदेहप्रदेश
 इव सफलसदनः, अन्तर्मातृकान्यासइव सन्मूलमणि-
 पूगधिष्ठानानाहतविशुद्धाज्ञा चक्रचञ्चितः, हरि-
 हृदयरथलइव वहलसस्मेरकाश्मीरजन्गासेवितः, नन्द-
 ननन्दितोऽप्यपारिजातः, विवर्धितवाणविभ्रहोऽपि
 विश्वकंठुः, धनदोऽपि सुन्दरकलेवरः, स्थिरास्थितोऽ
 पि सुधर्माधिपः, गुणाकृष्टभुवनोऽपि पद्माकरः,
 मन्दारातिरप्यविरोचनः, अस्तमितसमस्तेतिहासोऽपि
 सग्मानितसकलेतिहासः, निस्सपत्नोऽप्यधिकारिताम-
 वासोऽभ्युदयकृत्येषु, चरणानाहतद्विजमण्डलोऽपिप्र-
 थमकीर्तनीयस्सुकृतिनां कलापेषु, काञ्चीपरिवीक्षणा
 क्षिप्तवामाक्षीकोऽप्यक्षो णिरेवाक्षिणाम्, घनधूमधाराध्व
 स्तातपोऽपि सुरभिः, कृष्णपक्षप्रियोऽपि कलाकरः,
 शूरोऽपि शुचिरुचिः अचलोदितोऽपिवृधः, गुरुरपि रुविः,
 कालीदासोऽपिगुणाढ्यः, शातवाहनोऽपिगोवर्धनः,
 वर्धमानोऽपि पार्थसारथिः, सिंहसंहननः, सहनः,
 धन्यः, राजन्य मान्यः, वर्णि वर्ण्यः, धरणिपाग्रगण्यः,
 सत्क्रियासुलीनः, विश्वजनीनः, सुकलः शुक्लकलः,
 कूकुदः, कलितककुदः, सफल प्रस्तावकः, अनन्त-
 संस्तावकः, परिगोपितान्धमृकः, दशाध्वरदहन-

दग्धादभ्रदेशितद्गुदाकदलदोषशूकः, श्शुल्लन्नदपः
सुधमेक्षणः, चोभिनविपक्षः, विक्रमविलसोक्तुनश्रिनि-
पलक्षः स्वक्षाश्रितः वलक्षाशयः, अममसमज्ञः व्यङ्ग्य
विशेषज्ञः, कृतज्ञः, प्रथमपोतलपिनप्रवृत्तिप्रोतसंज्ञः,

परोऽन्यो रिपुश्च, मशो गर्वोऽर्षश्च, अन्यत्रमदनेतिच्छेदः । विदेहजो
मैथिलः, विदेहजा सीतान । कृष्णः नामुदेवः कृष्णा द्रौपदीन ! शिशुमानः
स्मरोपमोवान्नः, जलजन्तुविशेषश्च । भ्रमोऽन्यत्रभ्रमर इति । हितस्तत्कार
कः अतएवपुंस्त्वम् । प्रियालपनं परत्र प्रियालपनमौ योज्यौ । अनिमियोदेशो
मीनश्च । विपयोदेशः रूपाश्रिश्च, उपासस्तेना शमादिमम्पत्तिश्च । विव-
स्वान् पण्डितः सूर्यश्च । शक्तित्रयं काल्यादि त्राधेयशक्त्यादि च । कुबलयेति
पृथ्वी मण्डलं नीलकमलं च । सिद्धिः प्रभुमत्रोत्साहाख्या मनोजवित्वादिश्च ।
गगनाभोगोविस्तृतं गगनम् । षड्गुणाः सन्ध्यादि संख्यादि च । चक्रीहरि-
स्तर्पस्सार्धभौमश्च । नवनं यागः परत्रफलसानां द्रुमविशेषाणां वनमिति ।
आधिष्ठानेतिच्छेदः चक्रं समूहः, मूलेत्यादि आज्ञास्तानि कमलदलानि
शरीरान्तःस्थितानि तत्तन्नामधेयानि चक्राणि । काश्मीरजन्मेति काश्मीर
जातः कुङ्कुमं च । नन्दनेति इद्रोद्यानं हर्षकारितनयश्च । अपेति परिहारे
च्छेदः । विश्वकेतुः प्रद्युम्नः, जगत्पताकः जगत्पताका च । स्थिरापृथ्वी
स्थिरोमुक्तिः जीवन्मुक्तिरितियावत् । भुवनं जलं जगच्च । मन्दश्शनिर्भाग्य
रहितश्च विरोचनः सूर्यः कान्तिशून्यश्च । ईतेर्हासः इतिहासश्च क्रमेण
बोध्यः । अधिकेतिभङ्गः । द्विजोविप्रश्चन्द्रश्च । काञ्ची रमना तद्भिषा
नगरी च । आक्षिप्ता गृहीता दृष्टा च, वामाक्षी वामलोचना देवी च । अक्षि
पापम्, सुरभिः वसन्तः मनोज्ञश्च । कृष्णपक्षः श्यामकदलं वायुदेवभक्तश्च

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२०५)

शूरस्त्रयो वीरश्च शुचिरुचिरिन्दुः, शुचीतिशुल पवित्रयो, रुचीति
कान्तिलिप्तयोर्वोभक्तं च । अचलोदितः कुजःस्थिरवृद्धिमांश्च । शातेति
भङ्गः सुस्वार्थकः, वर्धमानः तद्भिधानः दार्शनिक पण्डितः वृद्धिप्राप्तु-
षानश्च, पार्थ सारथिः तन्नामा मीमांसकेशः प्रकृते समर्थसारथिकः ।
सुकलोदाता भोक्ता च, ककुदं माधान्यं राजकाञ्छनं च, अनन्तोहरिर-
परिमितश्च ।

नगनायकतनयाचरणमरालमिलितमानसः, देश-
कदम्बकप्रविदितोदारतोद्रिक्त दानोदकनदी दूरीकृत-
दृढदीर्घ दैन्यद्रुमः, द्रविणप्रादेशनामोदित द्विजन्म-
दम्पति समुदय हृदयदिश्यमानसमुदयः, सत्तमाशना-
सनकौशेयांशुक सुकुरमसृणमांसलमरकतकमल-
रागमणिमौक्तिकप्रवालहारकार्तस्वश्वेतालङ्कारप्रकार
परिश्रुजितकुमारिकानिकरः, अवलम्बो ब्रह्मवर्चसानाम्,
निधानं सुजनतासुधानाम्, वीजं सुकृतशाखिनाम्,
निदाघवासरो वैरिजीवनानाम्, उच्छ्वसितं भारतो-
त्साहानाम्, कुलरिपुः पापण्डानाम्, अग्रणीरन्त-
र्वाणिकानाम्, पुण्यपरिणतिः, प्राणिपटलानाम्, खण्ड
बलाकुलाकूपारकौस्तुभमणिः, अभिघातिगहनाशु
शुक्षणिः क्षोणीपतिः श्रीमान् रमेश्वर सिंहः ।

मानसं मनस्सरोविशेषश्च । जीवनंमाणनंजलं च । अन्तर्वाणिकाशास्त्रविद्

यो नवयौवनावतारे पुण्यपदावलोकनकुतूहला-
 क्लुलितहृदयो भूयो भुविभ्रमणेन सैकतक्षोदरुचिरदक्षो-
 दधिरोधः प्रसाधिकामारभ्य कुमोरिकामाप्रालेयालय
 गिलोचयमाचनीलाचलाञ्चण्डिकाचरणचंचिताद्यावद्
 द्वारकां विद्यमानेन पवित्रयांत्रकार कलेवरं तीर्थ
 जातेन । गमनगोचरीकृतार्णवाभ्यर्णगोकर्ण स्तीर्ण-
 सागरो गोत्राप्यपि जगतीसागराद्बुदतारयत् । यो
 दिवसनिशेविभज्यकृत्यव्रजाय सायामयामास्वपि त्रि-
 यामासु घटिका त्रितयमेवानुकम्पते स्वापेन । यः
 पपिपन्थिपशभृति भीत्येवचोरगीतकाञ्च गजलक्ष्मीम् ।
 यः स्तोत्रतोऽपि पुण्यप्रतीपपतितान् प्रेयसोऽपि
 नियमयति । यो वसुधासुशामन विशारदताप्रसा-
 दिता दमदृशयन्तोषमाजमग्राजम्महाशान्महागजा
 विगजपदवीं प्रथमापन्वपगम्पगप्रापिकामुपाञ्जितम् ।
 यो द्वेषायनदेशनादर्शितमंविधानैशेषाम्नागमकृष-
 यावताविदप माश्लिष्यन्त्यां पुण्यवारकायां कागिना-
 न्दिदः सुप्रशामभिनवागेन पुण्यन् मनिशेषमागभय-
 नि कृत्यकृतमुत्पाद्य सतीतिगः । यथादिसुखयोऽश
 एव दिदददयेनेन्द्रियेन्द्रेण विदितप्रयतनतनाशन-
 ॥२०६॥ इति श्रीलक्ष्मीश्वरीचरिते महाभागवतप्राग्वह्यां
 ॥ २०६ ॥ यच्च विदितप्रयतनतनाशनं विदितप्रयतनतनाशनं

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२०७)

वाचकतोचितमभिमानं विपश्चितां निचयस्य । यो
होमस्तोमकोटिपटितकोटिप्रमित स्वतन्त्र मन्त्रणा
नियन्त्रणाहितसावित्रीमन्त्रहोमापरिमितश्यामामनुज
पनविगलितकलिमलामतिमेध्यतयाऽऽमोदिर्नी मि-
थिलामेदिनी मतनोत् ।

विबुधधुनीस्रोतः प्रतिरोधकमधरीकृतधराधरं नीहार-
महीध्रसविधवर्तिनं हादिनीदृढैर्दृषद्भिर्गावद्धं जगदनु-
द्धारहेतुं सेतुभेदंविच्छेदयन्नापादितप्रसन्नतालताप्र-
तानविततातिविनताशेषजनताकृतार्पणं कर्मधर्मरत्ना-
करोपाधिमधिदधानोविस्मृतिपथपथिकं यः प्रथित
कथमगीरथमकरोत् । यस्सहपूर्वाविर्भवान्ववायैः प्रो-
दञ्चत्प्राच्याचलपदे प्रतिष्ठापयांश्चभुव शोभनं भवनं
भुवनेशीपदान्भोरुहेणाम् । योऽपचितपुण्यपादपेषु
पदेषु पीडां साधारणतरेणाऽपि नरेणसोढुमशं हामीष
दप्यविगणप्य सत्स्वप्यनवार्यराजकीयकार्यवर्येषु मा-
ध्वीकाधिक माधुरिका दधूतवाग्निमधौरय व्यलीक
विख्यातव्याख्यानतः किल्विषाभिनद्धबुद्धिसामान्य-
समुद्धारवद्धप्रतिज्ञोविशुद्धतमामाधायक्ष्ण्डालुनामद्ध-
र्मवर्धनेन समस्ताराद्धचरणसरोरुहो विजयते जनपदेषु
सकलेषु । मिथिलांमगधाङ्गकामरूपपाञ्चालादिदेश
संहतौ निष्पादिते सकललोकलोचनालाने निलयनि-

करे प्रतिष्ठापितदेवतोऽपि यस्ततो लेशतोऽपि तोषं
मनागप्यलभमानस्साधयतिसाधुसौधं सुधाशिनां
शिल्पिसारैः । जीर्णोद्धरणकामनया च मृगयते पुरातनं
केतनं तेषाम् ।

नियमयति दृश्यति । द्वैपायनदेशना मीनपुराणम्, दलेनेत्यत्रोप-
लक्षणेऽतीया । कोटिरग्रम्, कोटिः संख्या । प्राच्याचलपदं नीलाचलः
पुरातनाव्ययपदं मोक्षइतियावत् । सावयति निर्मापयति, सुधाशिनां देवा-
नाम्, सारैः श्रेष्ठैः ।

विलुप्यमानातिसन्नातनसुकृतवनावनाय प्रयतमाना
भारतधर्ममहामण्डलाभिधाना महासमिति र्यमेव प-
तितयाऽवृणोत्सत्यपि सुवेशविशदवसुराशिराजितेऽ
पि राजके । यमतिशयेन शाम्भवनगरदृश्य विश्व
विद्यालयारम्भमूलस्तम्भभृतं सम्भावयन्ति विश्ववा-
सिनः । मन्त्रन्यासधीता नोपसर्पितुं प्रभवन्ति यं
परभुजङ्गमाः । यमेवचोपजीवति परिणये शास्त्रविषये
च भवन्ती जातिमीमांसा । यमालोक्यास्तोकसतोक
स्थविरलोकोदीरितैः जयजय महाराजाधिराजेत्यालो
कारावकोलाहलैरनवकाशतामासादयत्याकाशम् ।
वासरावसाने विहरणायवहिरारहितमाकर्णयन्तएवपरि
दृतस्वकृत्या शृङ्गाटकं यमभिवीक्षितुमितस्ततोनिक्षिप्त
चक्षुषो मिलन्तिजनास्तत्र तत्र नगरेषु । चातकवदा

चरितानिच प्राणादवलभी विभूषयन्तीनां भवन्ति
वदनानिकामिनीनाम्, कुवलयमयानिचायनान्तिक-
निलयवातायनानि लसन्तिसुन्दरीनयनैः । येन
प्रकृतिभावं प्रोपिताअपि नैवसन्धिविधुराः । येन स-
मुदायशातितशरीराअपि शात्रवमसुदायाश्शूरमण्डल
भेदिनो वभ्रुवुः । येन सप्तधाऽधुनावधिश्राद्धमधि
गयमाविधाय पितृननीयतातुलातृप्तिः, येन भूयसा
निशासु साक्षात्क्रियन्ते परमप्रीतिपद्तौ समासीना-
आशीराशिविश्राणनपरायणाअङ्गणागताः पितृ-
गणास्वप्नेषु । येनानेकत्रकल्पितश्चिकित्सालयोवि-
द्यालयोब्रह्मचर्याश्रमश्च मानवानुपकरोति नितराम् ।
यस्मैयुणश्रवणसाक्षात्करण प्रवणान्तः करणेन विती-
र्णा सार्वभौमेन जी. सी. आइ. ई. के. वो. ई. इतीय-
मूर्वीपति दुरासदार्थ्युर्वी बहुमानं प्रमापयन्ती पदवी
प्रमोदतेऽतितराम् । प्रणीतश्रोत्रियपरिणयसिद्धा-
न्तरीति सन्निवन्धाय यस्मै व्याहृतानि श्रोत्रियसन्त
तीनां वितरन्ति शंततं सततम् । यतः कथा प्रसङ्ग-
सङ्गतममङ्गलाभिपङ्गकरं पुराणरुदम्बकोदन्तमारु-
र्ष्य कौतुकादेव पौराणिक धुरीणतासुपगतास्तत्सवे
शासिनः । क्रतुशतविहापितस्वापते यस्य यस्यद्रविण-
हीनतां व्रजन्ति प्रत्यर्थिनः । यस्य शासनेनसमन्ततः

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२११)

त कुम्बानिकुरम्बावृत नडागतलजाध्वर कुण्डप्रकाण्ड-
मण्डलीप्लुष्यमाणेन्धनोद्वृच्छद्यामलच्छविधारिधूम-
धाराध्वान्तसंजातधवलधामयशस्त्रुधानिधि रनारतं
समुद्गासयतिभुवनोदराणि । यत्समरसमज्ञां सपत्ना
अपिनापह्नुवते किं पुनस्तुहदः ॥

मन्त्रो विचारो मनुष्य । जालोकारावोजयनन्दः । आरहित मागत-
म् । प्रकृतिमन्त्रः मन्त्रित्वं व्याकरणे मन्त्रिद्वः मन्त्रिविरोधी । समुदायो
युद्धम्, शूरमण्डलं वीरसमूहः सूर्यमण्डलं च युद्धेनृतस्य सूर्यमण्डलपथेन
गमनं भवतीत्याशयः । अभिषङ्गः पराभवः । द्रविणेति धनपराक्रमयो-
वौषकम् मरुगलरदन्तु ग्रहभेदकल्याणयोः । क्षमापृथ्वी तितिसाच । जल-
जा ब्रह्मजाताजलाज्जाताच । व्यभिचारिभावोऽपराङ्मनागमित्वं निर्देहाद-
यश्च । क्लोति नापकोरकयोर्वाचकम् । पराश्रवतःशुद्धायां विप्रतजयताऽह्नु-
ताच । नीवीमूलधनमपि । नागपदेति गजचरगः सुरतामनविशेषश्च ।
संक्रन्दनेति रोदनकरोवामवश्च । ज्ञाष्टेतिशरदिशाच ज्ञान्नागमिति,
अन्तेरापृति श्रुतिरित्यर्थः । स्वपःच्युतः स्वप्न अच्युतोयव्रतः स्वपदा-
च्युतश्च । जलनिधिः अन्विः व्यतिशयेनाहश्च । कुम्बा गहनमावरणम् ॥

सचासौतयालक्ष्म्यापरमोदारगुणपरम्पराभिगन्तितो-
लक्ष्मीश्वरलिहः क्षोणीपरिवृढस्तातातुमतंतामुपयेमेऽनु
मरन् स्वकीयकुलक्रमादागतां व्यवस्थाम् । ततोऽति-
मेदुरेण प्रणयेन पेव्यमानस्य प्रेयसः प्रेष्ठतां शर्मिष्ठेव
ययातिभूपतेः प्रयातिस्म । अथ सास्मितसुधात्वपित-

मूर्तिरधरकिसलयाश्रिताकृशानुशिखामिव व्याहृतिभि-
 रश्रुतिमुददीदिपलक्ष्मीश्वरस्य । अभिनवप्रभासलिल-
 प्रवाहमञ्जुला त्रिवलितरङ्गसङ्गता नाभिसमावर्तिता
 लोमावलिशैवला प्रतिभासिताद्भुष्टनखवदनानेकचन्द्र-
 चक्रवाला लोचनवैसारिणविचेष्टिता व्याकोशशय-
 कुशेशया तरङ्गिणीव रराज । क्षितिपलक्ष्मीश्वरवक्ष-
 सिस्थिता सरससुमनोरमणीया प्रौढगुणगुम्फिता-
 प्रवोधितमन्मथा तरुणिमतरणि मोदिताशेषप्रतीका
 सुललितसन्निवेशा अभिसुरभितप्रदेशा आनन्दिता-
 लिमण्डला मालिकेवविललास । शुचिरसभरसम्भृता
 त्रिवलिसोपानशोभिता विलसदास्य सारसा प्रियलो-
 चनरोलम्बावल्ग्विता हंस हगणितनीतरामणीयका सर-
 गाव ममाम । गुणव्याप्तभुवनाऽपि लक्ष्मीधैरककल्प
 पादपालम्बिनी प्रियप्रयणपल्लवावलिपूरिताऽपि अप-
 र्णाश्रिता, नववल्लगीवचक्राश । दोषाकरेणादृश्याऽपि
 द्विजगजलोचनप्रमादिनी, श्रुचेरगोचराऽपि श्रुचि-
 द्रयमानशतदल्या, ग्मितविषयीकृताधराऽपि 'पतिव्रता',
 समेत्याऽपि देयादृषिता दिदेव । यशनाजगर्तापु,
 चेतमाप्रियनिदेशितपु, भक्त्याभवानीपद्राम्भोजेपु

दानेन द्विजातिहृदयेषु, अनुज्ञया परिचारिकासु
एकाप्यनेकधाधृतविभागेव वभ्राज । तस्यास्सुरभि-
मासयुगं तदा पलमिव पलायतेस्म, प्रणतसतीचिकुर
चञ्चरीकसञ्चयरुचिरंचिरं चरणाम्बुजं रुरुचे इति ॥

इति मैथिलश्रोत्रियश्रीवालकृष्णमिश्ररचिते
लक्ष्मीश्वरीचरिते पञ्चमोच्छ्वासः ॥

पेन्यमानस्य सेव्यमानस्य, व्याहृतिभिः वचनैः भूःस्त्राहेत्यादिभिश्च ।
शयोदस्तः. सुमनः पुष्पं शोभनं मनश्च । गुणः सौन्दर्यादि दामच,
आल्याः सख्याः अलेश्च मण्डलम् । शुचिरसः शृङ्गाररसः प्रीतिरिति
यावत्, शुक्लजलं च । हंसकः पाद कटकः मराकश्च. समाप्त रराज ।
अपर्णाभिता न पर्णाश्रिता पार्वतीमाभिताच दोषाकरेण चन्द्रेण द्विजराज
श्चन्द्रः लक्ष्मीश्वरसिंहश्च, शुचिः सूर्योऽनलश्च, अधरोनीचः अवरोष्ठश्च,
समेखला समेमाधौ खला रसनान्विताच । युगं द्वयं कृतयुगादिव ।

इति पञ्चमोच्छ्वासटिप्पणी ।

अथ षष्ठोच्छ्वासः ।

साचैषाऽनश्वर शोचिषा यशसा शारदशशिजित्वरी
 श्रीलक्ष्मीश्वरी सौवर्णकलसोलसित सौरसरित्सलिलै-
 स्तुमासं वसुमतीसुरेण समानायितैः कर्पुम्पूरपेषितपा-
 टीरपंकपृक्तैः प्रतिवासरं लेशतोऽपि स्नेहसामान्यम-
 स्पृशन्ती स्नाति विधिदेशितैः प्रकारैः । तृणकतुलि-
 तां तनुमनुमन्यमाना पूजनजपध्यानदानाद्वैतवेदान्त-
 विद्यानिपुणपुण्याचरणवणजस्तूर्णपौराणिक श्राव्य-
 माणपुराणाकर्णनैः, कचनदिवसे पायसेन पानेन कच-
 नचफलमूलाशनेन, कुहच नरजन्या मदभ्रदभंगर्भायां,
 कुहचनच कुरंगचर्मनिर्मितायां शयनेन शय्यायामति-
 तिवाहयति दिवानिशम् । नहिवर्ततेव्रतमुपोषणोचि-
 तं किमपि, यदनया नसम्भावितं तेन, मध्यमाङ्गुलि-
 चरमलेखा मेषा नाममात्रशेषतामापिपतजपनीय
 कुशमूलादिमालिकाऽवर्तनैः । यस्यानयने कान्ति-
 विलोकने, श्रवणे कथाश्रवणे, वदनं गुणकीर्तने, रस-
 नं पदसारसरसस्वादने, मानसमनुचिन्तने, करौ
 परिचरणे, चरणौ प्रदक्षिणे, धनमुद्धवसं विधाने,
 नारायणस्य परायणान्यासते । या शिविप्रकृतिरिव
 सदासदया, सन्ध्येव वन्दनीया, कादम्बिनीव समावि-

स्कृत शतऋदा, स्वर्णदीव स्वर्णदायिनी, प्रावृडिव
दानोदकार्द्रा, परशुरामसंसिद्धिरिव परस्वधवल प्रमु-
दिता, अदितिरिव (नागनगरीव) अनन्तास्तिका-
ञ्चिता, अशीष्टकम्बलावस्थितिश्च, विष्टपसृष्टिरिव
सत्यकाधिष्ठिता, सौदामिनीवकन्दाश्रया, आयुर्वेद-
दिद्येव विज्ञातगिरिजागतगुणा, मधुसूदनशेमुषीव
जीर्णोद्धाङ्गविधायिका । काननइव शालग्रामश्याम
लेमन्दिरे चिरेणादासमातन्यथाना, मुनिभूमिरिव
सरलब्राह्मणीसेविता, विश्वोपासिताच, समीःसखशि-
खेवोदचिष्मती, कुलशैलसंहतिरिव सुस्थिरस्थितिः,
आन्विक्षिकीवरक्षितानेकजातिः किन्त्वदृष्टदृष्टान्ता,
वैशेषिक (काणाद) शिक्षेव सविशेषगुणा किन्तुद्वेष-
कलुषाभ्या मद्रूपिता, समीक्ष्येव सत्प्रकृतिमहत्त्ववि-
मर्शिनी सत्कार्यसाधनीच, किन्त्वनभिमाना तमसा-
नासादिताच, योगानुशिष्टिरिव निर्विकल्पनियमवि-
शिष्टा, किन्तु क्लिष्टवृत्तिपटलास्पृष्टा, मीमांसेव स्वतः
प्रामाण्य माश्रिता महामनाश्च, किन्तु श्रुतिसवल
वाक्या आर्थभावनाशून्या स्वप्नेऽपि शवरेणागृहीताच,
वेदान्तवागिव विवर्तमानविश्वा, किन्तु श्रुति माया-
वादरहिता । व्याकृतिरिव वर्णसाधुताव्यापृतप्रक्रिया,
प्रत्याहारसहिताच, किन्तु गुणवृद्धिवाधविधुरा,

साहित्यविद्येव सद्गीत्यनुकूल समासोक्तिसारदीपको-
 दात्त समविशेषगुणसमुच्चया, किन्तु प्रतीपव्याजोक्ति-
 पतत्प्रकर्षतामतपरार्थताभिरघटिता । दण्डकानास्थि-
 ताप्यनस्रुया, स्पृहणीयविवेकपूर्णाऽपि समीकृतनैकव-
 र्णा, वामाऽपिदक्षिणा, विलक्षाऽपि शालीना, कुलीना
 ऽप्यकौलीना, अवस्रुधाऽपि मङ्गलस्यजननी, कर्णा-
 नन्दकरेणाऽप्यर्जुनचेष्टितेन विश्रुता, गृहीतविग्रहाऽपि
 कलिविगलिता, सुप्रसादितपरिजनाप्य प्रसन्नाश्रिता,
 सर्वमङ्गलाऽपि विभवस्थिता, क्षमोपरिस्थिताप्युद्धृता-
 नन्ता, अयुरुपुजनपराऽपि गुरुपूजनरता, शीतल-
 शीलाप्यशीतका, द्वितीयास्थितिमत्यपि दशमीस्था,
 मरुमेदिनीकामकीलालस्य, ऽहदः क्रोधवैश्वानरस्य,
 अधिमासोलोभाध्वरस्य, मध्यवासरो मोहतिमिरस्य वि-
 भावरी दम्भप्रचण्डमार्तण्डोदयस्य, शैलेयशंकलमह-
 ङ्कारानोकहाङ्कुरस्य, गगनमालवालं स्पृहालतायाः,
 विष्टिसमथो मायाप्रयाणस्य, केशलकाश्यपी श्लेष्यावि-
 स्रुचिकायाः, कृतनिर्यातना, नव्यसना, वृसीसमासी-
 ना, अकृहना, अशौष्कला, नत्यक्तनक्तप्रता, नन्दि-
 तवन्धुता, वाचं यमा, निर्जितेन्द्रियत्रामा, अरुशती,
 सती, अनुपमितमतिमती, विनयवीजक्षोणी पारि-
 काङ्क्षिणी ।

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२१७)

स्वर्णं कनकं शोभनजलं च । दानेति, दीयमानोदकार्द्रानक्षत्रयुक्तेत्य-
 योऽन्यत्रबोधः । परस्वमन्यधनंपरश्वधोऽस्त्रविशेषः । कन्दः सस्यमूलमेघश्च ।
 गिरिजा उमा अत्ररुद्रगिरिजम् । जीर्णोद्धारो मणेश्टीकाऽपि । सरले-
 त्यादयस्तद्भेदाः । रक्षितास्थापिताऽपि, जातिरसदुत्तम, मामाष्यं प्रमा-
 च्चताऽपि, महत् विभु, श्रुतिर्निरपेक्षोरवः श्रुतिलिङ्गादीनांपूर्वपूर्वस्यमाबल्यं
 मीमांसासिद्धान्तः, आर्यभावनाप्रवृत्तिः धनभावनाच, विवर्तमानं विशेषेण-
 वर्तमानं विवर्तरूपं च, । प्रत्याहारयोगाङ्गम्, सदिति मकृतेविशेषणानां
 बहुव्रीहिषटितः कर्मधारयः, पात्रानुकूलादयोऽङ्गाराः । विक्रसो निर्ऋज्ज
 द्वितीर्णं कक्षाच, कौलीनोऽपवादः । अवसुधा अवनोऽमृतस्वरूपा, प्रसन्ना-
 घुरा, अगुरुराजार्द्रम् शीतकाऽऽसा, दशमीस्या क्षीणरागा, निर्यातनंदा-
 नम्, वृत्तीव्रह्मचर्यासनविशेषः । कुहना दम्भचर्या शौष्कळा आमिषाशिनी,
 रुद्रती अकल्याणीवाक् पारिकाङ्क्षिणी तपस्विनी ।

यस्या विशेषेणल्लिखितं स्यादतिपतेदाम्नायचतुष्टयं
 महाभारतं च पवित्रचारित्रम् । यदीयसमज्ञाशुभ्रांशु-
 ससुदये विकसन्ति सतां स्वान्तसारसानि, उन्मिष-
 न्ति च पुरातनीनामपि सतीनसन्ततीना मयशस्त
 मांसि समन्ततसान्द्राणि । यस्या यशसासदृशता-
 मप्यनासादय दालोकयन्ती दिगङ्गना निचुलयति
 कुलुकिनी पुराऽतिशयेनविशदयितुं सिन्दूरमेदुरित-
 मपि स्वादर्शमिन्दुमण्डलम् । यामभिकापदाभुजन्म-
 नोः पूजनेमनुमनुजपन्ती, निपवनप्रदीपमप्यतितरां

त्रपातोयनिधौ निपातयन्ती मपघनैर्घनध्यानास्पन्द-
 मानप्रमोदवाष्पासारवर्षिनयनकमलां, कलकलकला-
 पेनाप्यनपनेयसमाधिप्रधिगच्छतां योगिनामपि
 मन्दाक्षमार्च्छन्ति चक्षूंषि । यस्या रसौमनसस्रवन्ती-
 वीचिविस्रशुचौ यशसि शरीरशेमुषी, न विनाशिनि
 मांससन्निवेशे । या पयांसीव पश्यति स्वापतेयानि
 प्रादेशनेषु, यदा पन्नकाञ्चनोऽकिञ्चनोऽपिकाञ्चन-
 शोभां विवृण्वन् यदीययशोभरं विभरां वभूव । या प्रति
 वोसरमाशयति सहस्राणिभूसुराणाम् । या मङ्गनया
 समं समुद्गायन्ति गृहेगृहे सानुरागमग्रजन्मानः ।
 यया स्वकीयकीर्तिकदम्बकेन साकमजर्याणि प्रतिष्ठा-
 मनायिषत सद्भानि देवतानाम् । या पदारविन्ददा-
 नादनुकम्पितयादोलिकया देवदर्शनायगच्छन्तीदिष्टु
 भिक्षुकांनदापयतद्रव्याणि दयाभिः । सेय मवगाहते
 स्म त्रिजगतीवन्दितेनाऽपि त्रिपुरारातिना शिरसा-
 विधृतां, प्रतीततीव्रतरतपः प्रीततया भगीरथरथानु-
 यातां, तर्पणवितीर्णासिततिलत्तिलसितशीततोयां,
 सुकृतिकलापकल्पितकुटीरकूलां, मज्जनंकलयन्तीनां
 (कुर्वतीनां) कामिनीनां कुचकलसकुङ्कुमेन, लो-
 चनकमलकज्जलेन हृदयहासिहरिचन्दनद्रवेण वदन-
 विधुविशेषकेणच शवलीकृतविमलवारिकां, दुर्गति-

गिरिदारिकां, कलुषायकुप्यन्तीमिव कम्पमानकमल-
 कलेवरां, यमभटान् हसन्तीमिव हिण्डीर कपटेन,
 शिशिरादिव कृशतामुपाश्रितां, प्रियसागरेणसङ्गति
 शीलयितुमिवानुरागेण गृहीतवेगां, क्षितिपतिकरद्वयी-
 मिव प्रदर्शितपृथुरोमरूपां, साधुसास्वतीमिव विश-
 दाशयां, बृहदारण्यक श्रुतिमिव उपनिषद्ग्रां, नरनाथ-
 नारीमिवनदीनां, त्रिपथगामपि अनन्तपदप्रापिकां
 निम्नगामपि समुन्नयित्रीं, भ्रमाकुलामपि भ्रमभञ्जिनीं,
 भुवनोद्धारिकामप्यङ्गीकृतभुवनविग्रहाम्, अनङ्गा-
 रातिसङ्गतामप्यनङ्गां नयन्तीं, पद्धतिमिव निर्वा-
 णविश्राणनस्य, सरणिमिवसुरपुरप्रयाणस्य, मौक्तिक-
 स्रजमिव भारतक्षितेः, प्रोत्तुङ्गरिङ्गत्तरङ्गभङ्गा-
 हितचन्द्रचन्द्रोच्चयमरीचिसहचरचपलवीचिनिचयचन्द
 नाचितचारुनीलाचलां, हरिद्वारे हरिपदप्रसूततया
 क्रियमाणकौतुकासङ्गं गङ्गाम् । अहिमकरेऽधिनिष्ठति
 मकरतल्पमनल्पवारं चकारकल्पवासं प्रयागे । यस्मि
 न् वयस्ययेव मिलतिकलिन्दकन्यकया कवीनां संह
 तिखिन्तः सारस्वतरसान् वहन्ती भगवती मन्दा-
 किनी, वालवीजवपनेनच प्रसवोभवतिकैवल्यस्य ।
 हेरिचरणसंचरणपवित्रितरजोव्रजेव्रजे च तपनतनूजा
 पुण्यपयः पावितपरिसरे कृतयुगारम्भइव राधाराधिते

(२२०) ❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀

सत्याश्रितेच, मेदिनीशसीमन्तिनीविग्रहइव ललितो-
ल्लासितचित्राभरणशोभने, भरतानुशासनइव समु-
ल्लासितरासके, क्वचिदद्भुततनूजन्मजननिजन्यप्रमो-
दजाताश्रुसम्पातिनयनजलजाभ्यां वसुदेवदेवकीभ्या-
मुपश्लोक्यमानस्य, क्वचिदासगंसं कंसं विध्वंसितुमव-
तंसकृतवीरवेषस्य, क्वचित् वृषभानुतनुजया सरोषं
सकटाक्षं वीक्षितस्य, क्वचित् सान्द्रमालिंगितस्य,
क्वचित् परिदमितकालियपृदाकुपतिप्रेयसीभिः स्तुति-
विषयीकृतस्य, क्वचिदवाप्तसंस्तवेनवल्लवकदम्बके-
नाऽपि विहितस्तवस्य, केशवस्य, सवनेन, क्वचित्
राधिके ३ इति सप्रेमोदीरितगिरां निशमनेन, क्वचित्
कृष्ण २ कृष्णेत्याकर्णनेनाकलयां चकार परां प्रीतिम् ।

कमलं जलम् । उपनिषत् धर्मः वेदान्तश्च, निषद्दरोजम्वालः ।
नर्दाना सरिच्छेष्टा, अदीनाच । भ्रमः आवर्तः भ्रान्तिज्ञानंच । भुवनं
जगत् जलंच, चन्द्रोच्चयः कर्पूरपुञ्जम् । मकरोराशिविशेषः, राधागोपी
वैशाख्यरावः । सत्या, सत्यभाषासत्यम् अविनयम् । क्लृप्ता क्लृप्तंच
चित्रा चित्रंचेतिच्छेदः । रामकइति रामक्रीडोपस्यकविशेषयोर्वोध-
वय । आसुरोगप्रणः, संस्तवः पविचयः ।

अनयाऽमकृत सौरोपरागे सहृदयइव सारस्वतरसा

श्रिते, प्राचीभागइव हरिपादपुताचले, कलेः काले-
 ऽपि धर्मचरणयुगलोद्भासिते, नकुलकृनपराक्रमेऽपि
 बहुवीरनागवलिते, कर्णकृत कायान्तः कवचवितरण-
 प्रसुदितकेशवे निर्वाणक्षणक्षेत्रभृते, कुरुक्षेत्रे, वितनित-
 विधिविहितकृत्ययाऽतितमां सममानिषत द्विजन्मानो
 दानैः । गिरिशप्रेयसीमित्युत्तरगामिभिस्तरङ्गैस्सङ्ग-
 तयागङ्गायाऽऽलिङ्गितां, मुक्तिक्षितिरिति सुमुष्णलक्षे-
 ण लक्षितां, कैलासनगरीमिव भैरवरक्षितां, श्यामा-
 मिव तारकाविकाशिकां, काशिकामाश्रित्य दृशोर्वि-
 पयीकृतो विश्वेश्वरः । परितोऽवचाय परिपदिपरितो-
 पितश्च सञ्चयोविपश्चिताम् । अनयैव विन्ध्याभिधाने
 धरणिधरे भगवतीसमाराधिता, साकेतेसरयूस्रोतसि-
 स्नातयासीतासहकृतीरामोऽवलोकितः । चित्रकूटगिरौ
 गोदावरी अवगाहिता, बैद्यनाथस्सपर्ययाप्रसादितः
 जगन्नाथोऽपिनयनपथातिथीकृतः । प्रातिदैनिका-
 नेकजनभोजनसमुचितकृतीद फलान्यदीयन्तदेवद्वि-
 जाय द्रविणानि तीर्थेषुतेषु । यवानां तिलानाञ्च
 भ्रुयसीरशीर्निराशीकृतविभासिशिखरप्रांशुताः, शरं-
 दाशनीयान् सपरिमलैः सर्पिणादिपरिकर प्रकर्म्म-
 ण्डितान् तण्डुलानपीयमर्षयति विप्राय । गाङ्गे-

यशुङ्गालङ्कृतशृङ्गसङ्गतं, शृङ्गीकनकवन्धुर-
 स्कन्धवन्धं, रजतराजिराजितस्फुरितशफं परमपीव-
 रान् धरणितलामर्शिनोधवलिमाधिकान्, पयोधरान्,
 दधानं, घेनूनामजस्रं सहस्रमुत्सृजति । क्षमाभृतमिव
 प्रोच्छ्रितं, शममिवश्रितसज्जनं, दक्षिणनायकमिव
 वशीकृतवशं, सगेवरमिवोललसितपद्मकाननं, साव-
 ग्रहमपि शीकरासारकारकम्, अदृष्यमपिवरत्रानुव-
 न्धनं, तैमिरीमहङ्कृतिमपहरतेव हटितसंइननं सत्वर-
 विमृत्वरेण कालकान्तिजालकेन, अजगरभुजगगात्रे-
 णेव गृहीतगौखेण शुण्डादण्डेन पश्चिमसन्ध्यामिव
 सन्धारयन्तं, परिणतिललितलवलीफूलकनितकोदण्ड-
 बदरालतारकार्तस्वरसारशृङ्खलित प्रतीकत्रिकरद्वयं
 कदलीदलवदाचरितपृष्ठदेशं, विहितवृद्धितोत्थापित-
 पृथुवेपथुपृथिवीमण्डलं, पार्श्वतश्च्युगललम्बमानवि-
 शङ्कट घण्टाटङ्कारटङ्कपाट्यमानश्रुतिपुटीपटलं, हाट-
 कादिलुठितस्रगावगुण्ठित कठिनकण्ठदेशं, परिमेलि-
 ताधिकस्नेहदीप्तिगेहदेहमन्यमिव श्यामलिमानमाश्र-
 यन्तं, गौरादिरागरञ्जितातिविशालभालस्थलं, चरण च
 तुष्टयीचञ्चित चामीकरकृतकलकिङ्किणिकाकलापकणि-
 तक्रान्तम्, अद्व्युतान्घतयेवमन्दमन्दगमनेन मानसम
 पहरन्तमवलोकमानानां, दिगुणीकृतकमलरागयुटिका

वलीकिरणाकलितकर्णवर्णं, हैमहीरकमहामौक्तिकप्र-
 वालजालजडितलम्बमानास्तरणदर्पणप्राप्तप्रतिविम्ब-
 कैतवेनजननिवहं वहेन्तमिवपार्श्वभागयुगलेन, सि-
 ताप्रशृणिभ्रितपनाथासनं, जगतीगतगन्धग्रहणलुब्ध
 तरमुखरमधुकरनिकरलोलश्यामलतनकपोलपालिसन्त
 तस्यन्दमानदानोदकामोदमेदुरितमेदिनीमण्डलं, द-
 न्तावलं प्रत्यपादयदवदान्यावदान्यतान्यकतोपमान-
 स्थानप्रतीतानवरतवहुमानदानमुद्रसन्दर्शितातन्द्र-
 यशश्चन्द्रसान्द्रधरणिपतिशताऽधिभागीरथीप्रतारम् ।
 नर्मदामिव वेणीरमणीयां, ज्योत्स्नीमिवचन्द्रभूषणां,
 गणितविद्यामिव नक्षत्रमालाञ्छुरितां, नृतनानुराग-
 प्रक्रियामिव रञ्जितविचित्रपत्रलेखां, स्रोतरवतीमिव
 लावण्यमलिलस्य, प्रधानराजधानीमिव मन्मथपार्थि-
 वरूप, प्राङ्गणप्रान्तसुरभीकरणदक्षयक्षकर्दमसम्भिल-
 वर्तिवाभिरुत्सादितां, सुगन्धशुचिसलिलरनापितां,
 महाधनाधिवासितकौशेयान्तरीयचञ्चत्काशनकञ्जु-
 काञ्चिताम्, आस्थास्थापितस्थासकां, कङ्कतसशङ्क-
 विन्यस्तप्रचुरतरवासरानुसारिपरिमलललितमालनी-
 प्रभृतिप्रसूनप्रसूतस्नेहसान्दीकृतशिलादलश्यामल-
 विमलकंशपाशां, मृगमदामोदनिष्यन्दिनादिन्दुना-
 काश्मीरादिनिर्मितेन तमालपलासेनचदिलसिता-

लीकां, कज्जलकलाशलाकाकलितलोचनोत्पला,
 हाटकघटितताटङ्गतटमिलितमेव रसुखमणिमतल्लिका
 मरीचिमालया शातकतवकार्मुकेणैव किर्मीरितवक्त्र-
 कान्तिम्, उज्ज्वलरसासारं सम्पादयितुमिवाभिनव
 नवग्रहाध्यासितां, कनककृतकेयूरकटककङ्कणकलाप
 किङ्किणिकातुलाकोटिहंसकपरिस्कृतकलेवरां, प्राल-
 म्बिकोरस्सुत्रिकाहारलतानतां, परिस्पन्दमानचम्पक-
 प्रालम्बाम्, आपादितपरिणयप्रणयरूपां, समुचिता-
 धिकशुक्लशुल्कक्रीतां, भ्रातृमतीं, कन्यकां, सरकृत्य
 वरायानुरूपाय प्रदाय कूकृदेतिपदवीमवापत् ।

सारस्वतरसः सरस्वतीकुण्डजलं, वाणीरसश्च । हरिः कृष्णः सूर्यश्च,
 पादः पदं किरणश्च । अचलेतिभङ्गेन पृथ्वीपर्वतयोर्वोवकम् । धर्मः सुकृतं
 युधिष्ठिरश्च ! नकुलः पशौपाण्डवेच विशेषः । वीरनागः वलवानसर्पः
 वीरबरश्च । तारकेति, रामेतिमनोर्नक्षतूर्यच बोधकम् । गार्ङ्गेयशृङ्गं
 प्रकृष्टकनकम्, शृङ्गीकनकम् मण्डनसुवर्णम् । सज्जना कल्पना, सोबुश्च
 सज्जनः । वशाकरिणी कामिनीच । पद्मकाननं विन्दुजाळकयुक्तमुखं क-
 मलवनंच । अवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धोळलाटं च । अदृष्यं कक्षपारहितमनिन्दितं
 च । वरत्राकक्षया । हटिवं राजितम् । शृणिरङ्कुशः । आसनं स्कन्ध
 देवः । वदान्यावागिमनी दानशौण्डा चारुवादिनी च । वेणीकेशवन्धः
 प्रबाहश्च । चन्द्रोभूपाविशेषइन्दुश्च । नक्षत्रमाळा हारभेदः तारापरम्परा
 । पत्रलेखातिलकविशेषः पत्रलिपिश्च । यक्षकर्ममेति, कुक्कुमागरु-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२२५)

कस्तुरी कर्पूरचन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतोयक्षकर्मइति घन्व-
न्तरिः । चर्तिकागात्रानुलेपनीउत्पादनमुद्धर्तनम् , अन्तरीपमर्षोऽशुकम् ।
स्थासदाः चार्चिक्यम् । कङ्कतकेशमार्जनी । तमासपलासं तिलकविशेषः ।
अलीकोभान्देशः । उज्ज्वलरसोविमलजलं शृङ्गारश्च, नवगृहोभूषाविशेषः
नवमितोगृहश्च अभिनवत्वं तत्र प्रसिद्धनवग्रहविपरीतफलकत्वाद्विशेषण-
म् । तृवाकोटिर्नूपुरः । प्रालम्बिका स्वर्णैः उरस्सूत्रिका मौक्तिकैः कृता
माला । प्राङ्मूर्ध्वं कण्ठाद्वज्रुलम्बिमाल्यम् । शुक्लशुक्लम् न्यायोपात्तमूल्यम् ।

दरभङ्गेत्यभिधानं दधानेपुटभेदने शर्वरीशमरीचिरुचि-
जालंचतुश्शालं प्रासादमयंसामवेदकोविदायद्रविड-
जनपदायविप्रायप्रायच्छत् । अनुगृह्णाच्च
वाराणस्यां विश्वविद्यासदनसम्पादनायसङ्घचितसुर-
तरुस्तरुणकरुगयास्वर्णसहस्राणां वितरणेन पूर्णामेव-
जगतीम्नैदाघप्रौढतमतपनातपसन्तानसन्तापितान्
सन्तोषयति पीयूषसातिशायिना शुचिश्येतशिशिरेण
पानीयशालिकासु क्रीलालेन किङ्करैः । विपुलोपलो-
पकृतलोपानावलीशोभिगभीरसुरभिक्षीरनीरसतीर-
दीर्घिकाणां तेषुस्थलेषुखाननेन व्यपानयदपामनवा-
पादापादितातृषंजनिजुषाम् सत्वरं संस्कारयतिस्मया-
स्साङ्गनिगमसागरपारगैरनुष्ठीयमानाभिश्चरणचतुष्ट-
येन घटिताभिरिष्टिभिः । प्रावृषेण्यपुलिनिनीपरमोच-
यचाचल्यमानप्रविसारिपयः (वारि) प्रवाहैः, प्रलय-

पयोदपटलपयः पूनेष्वि. प्रन्याययद्भिः पायसाभे
 सपिद्रव्यरूपतां, स्मृतिपदोपनीतपस्यपादपपुसुसैः
 प्रयाणकर्माकृतेषुस्यलेषुयविमपिदृढनया, यन्वतानपि
 प्रांशुभावेन परिहसन्तीश्चे तुसंहती ससहस्रेणापिस्रोत-
 स्वतीनामभिदेलिमाअवन्धयत् । प्रत्यतिष्ठिपदनन्य-
 निष्ठनिष्ठया निज धिष्ठानोपकण्ठं सौष्ठवपुषावपुषा-
 मनोहरे मन्दिरे मिलितविस्मयानामपि मर्मसुरचनक-
 र्मणां विश्वकर्मसधर्मतासुपगतै धार्मिकैश्चारुचरितैः
 कारुभिर्यथा शर्मनिर्मायं निर्मापितेऽधिकृष्टिमं श्वेतम-
 सृणैः, परत्रच मानसनिकेतनानन्तिक माकारयद्भिः,
 दम्भोलिदम्भं स्तम्भयद्भिः प्रशस्ततरैः स विस्तरैः
 प्रस्तरशकलैः कलधौतकलसिकाविलसितोदवयवे,
 रमणीयश्रुमणिमैत्रीसुदमंशुकैतवेन वेदयाने, मन्द-
 स्पन्दमानमारुतान्दोलिताना, मन्यदीयमञ्जुलता
 विजयमनुमापयन्तीनामिव, सौवर्णकिङ्किणीगणझ-
 णत्कार मधुरमृदुनिनादमोदित श्रुतिसन्तनीनाम्,
 अरुणिमरागरञ्जितनवीनचीनचैलवैजयन्तीना म-
 न्विते शतेन, कालायुरुगुगुलसरलप्रभृतिवहलसौरभ-
 द्रव्यदहनधूमसुरभिते, हरेणापि हृदयगृहीताङ्घ्रि-
 सरोरुहां, प्रावृषमिव
 व विततशोणरसनां,

प्रमदप्रशरिणातामिद पितृनिलयवानप्रियाम् उदीर्ची
 लिप्तमिद सङ्घट्टदोदर्या, विभानदेलामिव पादपगग-
 तांमिदगनरममृतां, हरिदंशुक्रामपि विगलितावगणा-
 म्, हंशप्रयर्मासपि भदनाशिनीं, भोग्यल्भ्यामपि
 योगिभृषिनां, पुरुषार्थचतुष्टयीं विनातरीतुमिव शय-
 चतुष्टयं श्रयन्तीं, गलहृदिभारानिलम्बमानमुण्ड-
 मालकमलदर्शनां, दिव्यदालानिधानपूर्णमानलोहित-
 लांचनां, मुक्तमेव च चामरोद्भवाति चारुचिक्राचयाञ्चि-
 तचरणां, विश्वविरचनचुञ्चुना चिरेणानन्यचेतसा
 शिञ्जिचनाष्टुदञ्जितां, चेतनाचेतनरक्षणचणेनाऽपि
 पुण्यचर्चितचरित्रचक्षुशितेनान्युतेनापि चिन्तयागो-
 चरीकृतां, शुचिरेरुच्चितरुच्चिनिचिते राजकीयोपचार-
 निचयेरनिशमर्चितां, चक्षुञ्चर्गीकमञ्चयरोचिष्मतीं
 श्यामाम् ।

नपितृष्टयं पृथिन्यादिश्रयम् । हृदयं वसोमनस्य । पयोधरस्तनोपनय ।
 रसनाऽहृदा बाण्डीच । रक्तः क्षोणिकमनुरक्तय । पितृनिलयः स्मन्धानं
 गालमृत् । पुषोनिधित औत्तानपादिय हृदयोवृद्धिः प्रकाशश्च । पादेति
 मङ्गः अन्यप्रपादपेति, सुमनाति देवपुण्योर्बोधकम् । हरित्वर्णविशेष
 आदाच । आहरणं वसनमहानं च । भवदिशवस्तंतारश्च । भोगीभोगवान्
 शर्षथ । शयोदरतः हास्यामयम् । मुक्तः गलितबन्धनः कैवल्यबोध

सुञ्चुनाख्यातेन ॥

यदीयप्रात्यहिकचन्द्रेतरारार्तिककालिकोऽवधीरि-
 तवारिधरघनध्वनिरन्तरितरवान्तरस्सन्ताड्यमानभेरी-
 मृदङ्गाद्यनेकवाद्यनिनदस्समाक्रामतितमादिक्रकचक्र-
 वालम् । यामनुसमाअपचिन्वत्यमायां मनीविशेषुषी-
 सीमानमतिपतितैः, भुजगपतिगिरामप्यगोचरैः, पुरू-
 हूतलोचनैरपि परिच्छेत्तुमशकैः प्रकारैरधिशाहुलवहुल-
 दलम् । सत्कुरुतेचयत्र निकुरम्वं कुटुम्बकानां कदम्ब-
 कं च कोविदाना मम्बवसुविहापनैः । ययान्वर्थनाम-
 धेयं प्रसाध्यते निजसन्निधानमूर्त्यामनोरमेण मन्दिरेण
 प्रावृट् विटपिपटलमिवाविपल्लवं, रोहिणीचरणसरसी-
 रुहमिवलाङ्गलिप्रगतं, सुरजादिवन्धविशेषलेखमिव
 असङ्कीर्णवर्णाकीर्णं, विलासिनीवपुरिव विभ्रमोद्दी-
 पितं, चम्पककुसुममिव मधुपगतिवियोगितं, द्वारका-
 पुरमिव उद्धवाच्युतं, सुरनगरमिव सर्वतश्श्रूयमाण-
 गैर्वाणवाणीकमैरावतविलसितंच, आम्नायमिवसत्प-
 दक्रमं, भगनभागैरिव विक्रमान्वितैः, सत्काव्यैरिव
 सरससरस्वतीप्रवणीकृतरसिक्रमानसैः, इक्षुकाण्डैरिव-
 च्छेदक्षोभक्षीणैरपि सुरसमेवसन्ददानैः, दण्डैरिव भ्र-
 मणेनापि परकीयकार्यकारकैः, पाटीरखण्डैरिव स्वा-

❀ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ❀ (२३३)

आस्वादितकादम्बरीप्रभृतिजातशतेन ।

अपिकृतेषा नवतया दृश्याकविजातेन ॥ ३ ॥

रसरहितमिसेन मिते (१८३९)विक्रमवत्सरे ।

श्रीवालकृष्णमिश्रेण काव्यमेतत्समापितम् ॥ ४ ॥

इति राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमैथिल

श्रोत्रिय श्रीवालकृष्णनिश्ररचिते लक्ष्मीश्वरीचरिते

❀ ॥ षष्ठोच्छ्वासः समाप्तः ॥ ❀

उपयमन कुशो वेणीरुपः कर्मकाण्डे प्रसिद्धः । शमीर्हिशुकवृक्षः, एनांसि
पापानि 'कल्पोलपः कल्पकता, श्लोकोपशः । स्पंघनम्, शंतवं विस्तृतं
कल्याणम् ॥ ० ॥ न्यायस्तर्कशास्त्रम् । आचितं व्याप्तम् । सम्भाव्यम् । आ-
दरणीयम् अनवधानताया इति कारके हेतौ पञ्चमी । कादम्बर्यां गाचीन-
त्वंतु प्रसिद्ध मेघेतिनतदनुपादानेदोषः । समासोक्त्यलङ्कारः ॥ रः रामः
तस्यत्रित्वसद्स्वचाषोषकत्वम् । इनः पतिरिति शिवम् ॥ * ॥

इति राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमैथिल-श्रोत्रिय-

श्रीवालकृष्णमिश्रनिर्मिता निजनिर्मिते लक्ष्मीश्वरी

चरिते षष्ठोच्छ्वासटिप्पणी समाप्ता ॥ * ॥

धरीकृतवधूजनाधरसुधामधुरतानां व्याहृतीनां योग्ये-
 ससुन्मेषाद् प्रयासेनैतया कृतार्थीकृताः कवयतां
 कलापाः । श्यामापदपयोजपूजनाय चिगयास्मिन्नेव
 पुरेनयन्तीसमयमियमियाय पुण्यश्लोकतया ज्ञनतया
 स्वेष्टदेवतेव स्मरणीयतासुषसि । स्वस्वसमीहितं स्व-
 माप्नुवन्तोऽति सन्तोषेणसन्तो विहितसेवाद्देवादेत-
 दीयाभ्युदयं याचमानास्तकलककुभः कान्ताश्च आक-
 लिताङ्गावरणैतदीयकीर्तिस्त्रिचयाः (कर्णालङ्कृतीकृत-
 राजतताटङ्ककीर्तयः) मुकृतसन्ततीस्सन्ततं विदधनी-
 सतीशंततं सन्ततमनुभवन्ती पालयन्तीच निजान्व-
 वायोचितकरणीयमारजनीशतरणी राजतां धरणीतल
 इत्याशिषां गशिभिरिमामभितोषर्द्धयन्तीतिशम् ॥ ❀ ।

न्यायानुचिन्तनचयाचितचेतसो मे

सम्भाव्यकाव्यकरणाभ्यसने श्रमस्य ।

प्राथम्यमेतदधिगम्य विलोकमानः

सन्तोषमेष्यति मनीषिजनो विशेषम् ॥ १ ॥

स्थूलान्यपि स्वरचिते रचकस्यनैव

प्रायेणदृक्पथिकता मुपयन्ति यानि ।

मानुष्यजन्मसुलभानवधानतायाः

संशोधयन्तु सुधिर्षः स्तलितानि तानि ॥ २ ॥

आस्वादितकादम्बरीप्रभृतिजातशातेन ।

अपिकृतेरेषा नवतया दृश्याकविजातेन ॥ ३ ॥

रसरहितमिज्ञेन मिते (१८३९)विक्रमवत्सरे ।

श्रीवालकृष्णमिश्रेण काव्यमेतत्समापितम् ॥ ४ ॥

इति राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमैथिल

श्रोत्रिय श्रीवालकृष्णनिश्रचिते लक्ष्मीश्वरीचरिते

❀ ॥ षष्ठोच्छ्वासः समाप्तः ॥ ❀

उपयमन कुशो वेणीरूपः कर्मकाण्डे प्रसिद्धः । शमीकिशुकवृक्षः, एनांसि
पापानि 'कल्पोलपः कल्पलता, श्लोकोपशः । स्पंदनम्, शंतघं विस्वृतं
कल्याणम् ॥ ० ॥ न्यायस्तर्कशास्त्रम् । आचितं व्याप्तम् । सम्भाव्यम् । आ-
दरणीयम् अनवधानताया इति कारके हेतौ पञ्चमी । कादम्बर्या प्राचीन-
त्वंतु प्रसिद्ध मेघेतिनतदनुपादानेदोषः । समासोक्त्यलङ्कारः ॥ रः रामः
तस्यत्रित्वसङ्ख्ययाषोडशकत्वम् । इनः पतिरिति शिवम् ॥ * ॥

इति राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमैथिल-श्रोत्रिय-

श्रीवालकृष्णमिश्रनिर्मिता निजनिर्मिते लक्ष्मीश्वरी

चरिते षष्ठोच्छ्वासटिप्पणी समाप्ता ॥ * ॥

धरीकृतवधूजनाधरसुधामधुरतानां व्याहृतीनां योग्ये-
समुन्मेषाद् प्रयासेनैतया कृतार्थीकृताः कवयतां
कलापाः । श्यामापदपयोजपूजनाय चिरयास्मिन्नेव
पुरेनयन्तीसमयमियमियाय पुण्यश्लोकतया ज्ञनतया
स्वेष्टदेवतेव स्मरणीयतामुषसि । स्वस्वसमीहितं स्व-
माप्नुवन्तोऽति सन्तोषेणसन्तो विहितसेवाददेवादेत-
दीयाभ्युदयं याचमानाससकलककुभः कान्ताश्च आक-
लिताङ्गावरणैतदीयकीर्तिसिचयाः (कर्णालङ्कृतीकृत-
राजतताटङ्ककीर्तयः) मुकृतसन्ततीसन्ततं विदधती-
सतीशंततं अन्ततमनुभवन्ती पालयन्तीच निजान्व-
वायोचितकरणीयमारजनीशतरणी राजतां धरणीतल
इत्याशिषां गशिभिरिमामभितोषर्द्धयन्तीतिशम् ॥ ❀ ।
न्यायानुचिन्तनचयाचितचेतसो मे
सम्भाव्यकाव्यकरणाभ्यसने श्रमस्य ।
प्राथम्यमेतदधिगम्य विलोकथानः
सन्तोषमेप्यति मनीषिजनो विशेषम् ॥ १ ॥
स्थूलान्यपि स्वरचिते रचकस्यनैव
प्रायेणदृक्पथिकता मुपयन्ति यानि ।
मानुष्यजन्मलुलभानवधानतायाः
संशोधयन्तु सुधिर्षैः खलितानि तानि ॥ २ ॥

ॐ श्रीलक्ष्मीश्वरीचरितम् ॐ (२३३)

आस्वादितकादम्बरीप्रभृतिजानशातेन ।
 अपिकृतेषा नवतया दृश्याकविजातेन ॥ ३ ॥
 स्वरहितमिज्ञेन मिते (१८३९) विक्रमवत्सुरे ।
 श्रीवालकृष्णमिश्रेण काव्यमत्तमयापितम् ॥ ४ ॥
 इति राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमैथिल-
 श्रोत्रिय श्रीवालकृष्णमिश्ररचिते लक्ष्मीश्वरीचरिते
 ॐ ॥ पद्योच्छ्वासः समाप्तः ॥ ॐ

उपयमन इनां देणीरपः दमेवाण्डे मयिद्धः । शर्मादिगुरुकणः, एनांति
 पापानि 'कल्पोत्पः नरुवज्जता. प्रोकोपणः । रंघनम्, रंत्तं विरुद्धं
 दन्त्याणम् ॥ ० ॥ व्यापकशारदम् । आधितंण्याणम् । सम्भाषणम् आ-
 दर्शनीयम् अनवधानताया इति वारके हेतो पञ्चमी । दादृग्दर्पी आर्षान-
 रंहेतु मयिद्ध, मेदेतिनमदनुपादानेदोपः । समासोपत्यङ्कारः ॥ २ः रामः
 मरुपिस्वगाद्यन्वाद्योपवाद्यम् । इनः परितरित कितम् ॥ ३ ॥

इति राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमैथिल-श्रोत्रिय-
 श्रीवालकृष्णमिश्ररचिते लक्ष्मीश्वरी-
 चरिते पद्योच्छ्वासादुच्छ्वासा समाप्तः ॥ ३ ॥

